

KÖZELÍTÉSEK

MILTON FRIEDMAN
EGYETEM

negyedéves, internetes folyóirat

KÖZELÍTÉSEK

LEKTORÁLT FOLYÓIRAT

Minden publikálásra beküldött kéziratot két felkért opponens lektorál.

ISSN 2498-7816

Kiadja a Milton Friedman Egyetem

Megjelenik évente két vagy négy alkalommal online formában.

FŐSZERKESZTŐK:

Laki Ildikó, Haszonné Kiss Katalin

FELELŐS SZERKESZTŐ:

Szűts Zoltán

SZERKESZTŐK:

Iwona Florek PhD – Wyższa Szkoła Gospodarki Euroregionalnej w Jozefowie – Lengyelország

Grajczjár István – Milton Friedman Egyetem

Kocsis Péter Csaba – Debreceni Egyetem, Milton Friedman Egyetem

Szatmári Péter – Milton Friedman Egyetem

Szegediné Lengyel Piroska – Milton Friedman Egyetem

Schottner Krisztina – Milton Friedman Egyetem

Bán-Forgács Nóra – Milton Friedman Egyetem

A szám vendégszerkesztője: Gerencsér Péter

OLVASÓSZERKESZTŐ

Szűcs Katalin Ágnes

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

Milton Friedman Egyetem, 1039 Budapest, Kelta utca 2.

A KIADÓ NEVE:

Milton Friedman Egyetem

Székhelye: 1039 Budapest, Kelta utca 2.

A KIADÁSÉRT FELELŐS SZEMÉLY:

Schottner Krisztina rektor

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS SZEMÉLY: Laki Ildikó

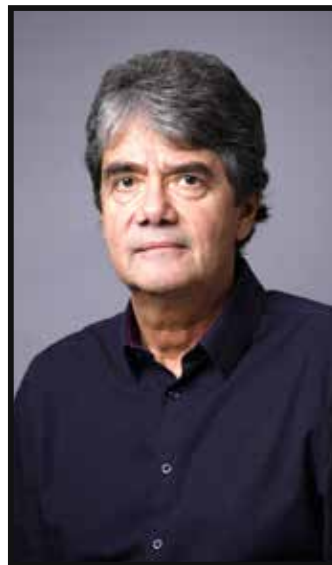
Tördelő szerkesztő: Tárkányi Marietta

KAPCSOLAT:

Laki Ildikó (laki.ildiko@uni-milton.hu)

A Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszék speciális száma

Mátyás Győző (1954–2021) emlékére

TARTALOMJEGYZÉK

Gerencsér Péter	6
Előszó a Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszék speciális lapszámához	
Szűcs Katalin Ágnes	11
Mátyás Győzöre emlékezve	
Mátyás Győző	13
Szimfónia	
MÉDIAKOMMUNIKÁCIÓ ÉS KULTÚRAKUTATÁS	
Jablonzay Tímea	18
Premedializált jövőképek és fenyegetettség-kommunikáció a globális hírmédiában 9/11 után DOI: https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-1	
Gerencsér Péter	38
A civil újságírás három fordulópontja az ezredforduló után DOI: https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-2	
Kukla Krisztián	57
Éneklő épületek – Paul Valéry antiplatonista művészetelmélete DOI: https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-3	
Fái András	66
Kísérlet a sztereotípiától mentes roma-kép kialakítására – A Dikh TV az online csatornától az első magyar roma tematikájú médiaplatformig DOI: https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-4	
Tari Zsolt Attila	80
A Kner család és a helytörténet a kultúra szemüvegén keresztül DOI: https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-5	
Lukács Zoltán Gábor	92
Lassan már felejtek – Ich vergesse langsam – Csobánka és az 1946-ban kitelepítettek emlékezete DOI: https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-6	

OKTATÁS, KÉSZSÉGFEJLESZTÉS, KOMPETENCIA

Taródiné Dr. Cseszka Éva 106

Heutagógia a távoktatásban: a hatékonyabb 21. századi oktatásért

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-7>

Szűcs Katalin Ágnes..... 123

Kompetenciafejlesztő kurzusok a felsőoktatásban

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-8>

Jászberényi József 134

A WHO korbarát városok projektje és jó gyakorlatai

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-9>

Zachár László 152

Súlypontváltások a felnőttképzés feladatrendszerében

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-10>

SZEMLE

Márkus Krisztián 176

Pihenj és szemlélődj! Byung-Chul Han: A kiégés társadalma, Budapest: Typotex Kiadó (2019)

Laki Ildikó..... 180

„Egy magyar Kundera zárógondolatai” – Mátyás Győző novellás kötetéről

Mátyás Győző: A lét nyikorgó lengőajtaja. Budapest, Pesti Kalligram (2022)

Gerencsér Péter
(vendégszerkesztő)

ELŐSZÓ

a Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszék lapszámához

A budapesti Milton Friedman Egyetemen működő Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszék (KMT) 2022 szeptemberében kapott felkérést az egyetem saját kiadásában megjelenő tudományos folyóirata, a *Közelítések* szerkesztőségétől, hogy egy önálló szám keretében nyilvánosan adjon betekintést oktatói és kutatói tevékenységébe. Folytatva az egyetem jogelődjének, az egykori Zsigmond Király Főiskolának gazdag publikációs hagyományait, a Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszék új strukturális feltételek között most először vállalkozik közös publikációs projektre. A megjelenő lapszám koordinálását és vendégszerkesztői munkálatait e sorok írója vállalta magára.

A KMT közös számban való egységes reprezentációját több körülmény tette aktuálissá, mind intézményi, mind pedig személyi szinten. Ami az intézményi szempontokat illeti, a 2018-as fenntartóváltással és az egyetem nevének megváltoztatásával időszerűvé vált, hogy egy átmeneti periódus és a Covid19-koronavírus-járvány okozta oktatási nehézségeket követően az egyes tanszékek tudományos szakpublikációk keretében mutassák be profiljukat a szélesebb – egyetemen kívüli – közönség számára is. Ami pedig a személyi adottságokat illeti, a lapszám szerkesztési folyamata egybeesett a Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszék élén bekövetkezett személycserékkel – 2023-ban a tanszék irányításában több változás is történt.

Másik, szomorú vonatkozása a személyi kérdéseknek, hogy 2021-ben elhunyt Mátyás Győző (1954–2021), a tanszék főállású oktatója, így ezt a folyóiratszámot az ő emlékének szeretnénk szentelni: az itt olvasható tanulmányok előtt tisztelgünk. Kollégánk nemcsak az egyetem oktatója volt hosszú időn keresztül, hanem filmesztétaként, több lap szerkesztőjeként, filmkritikusként is működött. Ugyanakkor neve szépirodalmi művek szerzőjeként is ismert volt, írói tevékenysége különösen életének utolsó szakaszában erősödött fel, sajnálatos módon azonban prózai munkáit tartalmazó kötetei, a *Szőkevények* című regény és *A lét nyikorgó lengőajtaja* című novellás gyűjtemény csak halála után, posztumusz jelenhetett meg 2022-ben. Lapszámunkban e bevezetést követően egyetemi kollégája, egykori szerkesztőtársa, Szűcs Katalin Ágnes emlékezik Mátyás Győzőre, akinek

Szimfónia című írását posztumusz közöljük özvegye, Tóth Beatrix jóvoltából, legutóbb megjelent szépirodalmi kötetéről pedig Laki Ildikó írt recenziót.

A Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudományi Tanszékének tevékenységi körébe társadalomtudományi, bölcsészettudományi és pedagógiai feladatok egyaránt tartoznak. Jelenleg három alapszakkal (kommunikáció- és médiatudomány, szabadbölcsészet, közösség-szervezés BA-képzéssel) és két mesterszakkal (andragógia, kommunikáció- és médiatudomány MA-képzéssel) rendelkezik. Ezt egészíti ki az egyetem keretében működő, országosan is egyedülálló Szenior Akadémia, a Nyugdíjasok Óbudai Akadémiája, mely az élethosszig tartó tanulás (lifelong learning – LLL) koncepciójának megfelelően az ötven év feletti korosztályokat igyekszik bevonni a folytonos tanulás programjába. A nyugdíjasok akadémiájához kapcsolódó előadások és kurzusok a tanszék oktatója, Jászberényi József, a Folyamatos Tanulási Központ igazgatója szervezésében és koordinálásában valósulnak meg.

A tanszék az aktuális állapotok szerint nyolc főállású oktatót foglalkoztat (Dr. Szayly József tanszékvezető, Dr. Kukla Krisztián tanszékvezető-helyettes, Dr. Jablonczay Tímea, Taródiné Dr. habil. Cseszka Éva, Dr. Jászberényi József, Dr. Molnár Béla, Sulyok Tamás, Dr. Gerencsér Péter). A különböző szakterületekkel, a kommunikáció- és médiatudománnyal, szabadbölcsészettel, illetve a pedagógiával és közösség-szervezéssel – foglalkozó oktatók száma egyenlő arányban oszlik meg, de a tanszék profiljai között van némi átjárás, átfedés. A főállású oktatók mellett számos óraadó oktatót foglalkoztat a tanszék, akik más egyetemi, oktatási intézményekben is dolgoznak, és/vagy a gyakorlati életben működő szakemberek.

Mint a fentiekből is látható, a KMT tevékenységi köre meglehetősen sokrétű, az oktatói állomány heterogén képzettségű és szakmai hátterű. Ezért amikor 2022 szeptemberében felkértük kollégáinkat, hogy publikáljanak a *Közelítések* tanszéki számába, semmiféle tematikai és módszertani korlátot nem szabtunk a tanulmányok megírásához, a szerzők teljesen szabad kezet kaptak, hogy kiválaszthassák a kutatói, oktatói vagy éppen érdeklődési területükhöz legjobban illeszkedő témát. Így a számot nem a tematika kovácsolja egységbe, hanem paradox módon a tanszéki oktatók kérdésfelvetéseinek sokszínűsége, azért, hogy minden egyes szerző az általa szabadon választott témájú, de a tanszék profiljába vágó szakcikkkel mutakozhasson be a társadalmi nyilvánosság előtt. Az itt olvasható tanulmányok között szerepelnek olyan szövegek, melyeknek szerzői rendszeresen publikálnak teoretikus tanulmányokat tudományos folyóiratokban és egyéb szaklapokban, de olyan dolgozatok is, amelyek alkotóinak fő tevékenysége inkább a szakmai praxis, az oktatói munka vagy a gyakorlati alkalmazás. Külön örvendetes, hogy nemcsak a tanszék főállású oktatói fogadták el a felkérést, hanem óraadók is. De az oktatók és a diákok közötti tudományos együttműködést és a tehetséggondozást beszédesen jelzi, hogy a közölt cikkek között három diákmunka is található: két mesterszakos hallgató (Tari Zsolt Attila és Lukács Zoltán Gábor) Jablonczay Tímea *Kultúraközi*

konfliktusok története című kurzusához kapcsolódóan vállalt tanulmányírást ebbe a számba, míg Márkus Krisztián alapszakos politikatudományi hallgatónak a kortárs sztárfilozófus, Byung-Chul Han könyvéről írt recenziója e sorok írója, Gerencsér Péter *Társadalmi kommunikáció* című kurzusa kapcsán született.

Bármennyire is különböző szakterületek és témák felől érkeztek a lapszám szerzői, tanulmányaik párbeszédképesek. A szerkesztői munka során – a tanszék kettős profiljának megfelelően – két nagyobb tematikai–metodikai egységbe rendeztük a számot. Az első szekció, melynek a *Médiakommunikáció és kultúrákutató* címet adtuk, alapvetően társadalomtudományi kérdéseket tárgyal, míg a második, *Oktatás, készségfejlesztés, kompetencia* című döntően a pedagógia, az oktatástudomány különböző, de egymással szorosan összefüggő aspektusait vizsgálja.

A *Médiakommunikáció és kultúrákutató* című alegység hat írást tartalmaz. Jablonczay Tímea tanulmánya az Ulrich Beck nevével fémjelzett kockázattársadalom és világgkockázat-társadalom fogalmát párosítja össze Richard Grusin premedializáció fogalmával a 2001. szeptember 11-én történt amerikai terrortámadások összefüggésében. Bár Grusin neve a remedializáció kontextusában már egy évtizede ismerősen cseng a magyar humántudományok diskurzusában, a premedializáció (premediation) nem kevésbé lényeges fogalmának hazai elfogadtatására ez az első kísérlet. Jablonczay Tímea dolgozatának tézise szerint a premedializációban, a jövőbeni cselekedeteket egyfajta fenyegetettség-érzésként előformázó médiakommunikációs eljárásban döntő szerepet játszott 9/11 világgkockázati sokkja, s ennek hatásmechanizmusára a szerző Steven Spielberg *Különvélemény* (2002) című sci-fi filmje kapcsán szolgáltat bizonyítékokat esettanulmányként. Részben a szeptember 11-ei eseményeket tekinti vízválasztónak e sorok írója, Gerencsér Péter tanulmánya is, amely azonban a terrortámadások médiareprezentációját egy szűkebb szakterület, nevezetesen a civil újságírás (citizen journalism) szempontjából, a sajtótörténet felől elemzi. Gondolatmenete az amatőrségre, a nem hivatásos újságírókra és a véletlen szerepére hangsúlyt fektető civil újságírás kapcsán három fordulópontot vizsgál, és állítása szerint a digitális médiatechnológiai átalakulás szoros összefüggésben áll ennek az újságírási formának és az azt övező részvételi ideológiáknak az elterjedésével. A lapszamban Kukla Krisztián esztéta-filozófusnak, az egyetemen 2020 óta újraindított szabadbölcset szak megszervezőjének itt közölt tanulmánya képviseli a tanszék (szabad)bölcseti profilját. A szerző *Éneklő épületek – Paul Valéry antiplatonista művészetelmélete* című szövege Valéry eredetileg 1921-ben publikált *Eupalinosz vagy az építész* című, nagyrészt Hans Blumenbergnek köszönhetően újralfelfedezett írását értelmezi, melynek ironikus sajátossága, hogy platóni dialógus keretében antiplatonista esztétikát foglal magában. Bár a francia költő, esszéista szövege eredetileg alkalmi célból született, a mimézistől a fantáziáig a művészet mibenlétének számos végső kérdését érinti, melyeket Kukla a művészet, a technika és a természet esztétikai diskurzusai mentén tárgyalja. A szekció negyedik tanulmányát a tanszék külsős óraadó oktatója, Fái

András jegyzi, aki televíziós producerként a romaközönséget megcélzó Dikh TV egyik alapítója, 2020 óta ügyvezető igazgatója. Így személyes motivációk is vezérelték a Dikh TV-ről, az első magyar roma televízióról, egyúttal médiaplatformról szóló írása témaválasztását, melyben a romákról a társadalomban élő sztereotípiák és a televíziós ábrázolás médiahatásának összefüggéseire kérdez rá. Fái médiaszociológiai szempontokon és a hazai romák médiareprezentációjának történeti vizsgálatán keresztül jut el annak tárgyalásáig, hogy az új médiapiaci térben a televízió milyen metódusokkal képes pozitív irányba fordítani a romákkal kapcsolatos hazai előítéleteket.

A szekciót két mesterszakos hallgatónak a kultúrakutatás szűkebb diszciplínájához tartozó dolgozata zárja, melyek Jablonczay Tímea *Kultúraközi konfliktusok története* című kurzusához kapcsolódva nőttek szaktanulmányokká. A kultúraközi konfliktustörténetre összpontosító kurzus mint az interkulturális kommunikáció sajátos területe az aktív kultúraközi tanulásra és megértésre olyan kompetenciák fejlesztésével összefüggésben tesz javaslatokat, melyeken keresztül a kultúrák belső sokszínűségét, a kulturális határlépések pozitív hozadékait tudatosítja. A kultúraközi tanulás történetiségét is figyelembe vevő megközelítésének egyik pillére annak dokumentálása, hogy egy adott településnek, városrésznek milyen összetett kulturális lenyomata van, a múltban milyen változatos kulturális hagyomány hozta létre azt a mintázatot, amelyet egységesnek tűnő nemzeti kultúrának vélünk. Tari Zsolt Attila *A Kner család és a helytörténet kapcsolata a kultúra szemüvegén keresztül* című tanulmányában a világhírű nyomdász család és Gyoma kapcsolatával a kultúraközi kutatások szempontjából foglalkozik, a lokális kapcsolatokat azok emlékezetével köti össze, és arra keresi a választ, hogy az egykori sikeres nyomdaipari vállalkozás története hogyan épült be a helyi közösség társadalmi tudatába. Lukács Zoltán Gábor *Lassan már felejték – Ich vergesse langsam – Csobánka és az 1946-ban kitelepítettek emlékezete* című, az oral history módszerére támaszkodó dolgozata a Pest megyei Csobánka összetett kulturális örökségét, hibriditását, ugyanakkor az elkülönültség problémáját tárja fel, különös tekintettel az eltérő emlékezeti terek működésmódjára, a kitelepítés hatásainak komplex dimenzióira.

A lapszám második tematikai alegysége, az *Oktatás, készségfejlesztés, kompetencia* a maga négy szakcikkével a pedagógia különböző elméleti és gyakorlati kérdéseire fókuszál. Bármennyire szerteágazó is közelítésmódjuk, lineáris olvasásuk során világosan kirajzolódnak közös nevezőik. Taródiné Cseszka Éva teoretikus szemlélettel bíró tanulmánya az önmeghatározott tanulás fogalmát, az új évezredtől felemelkedő heutagógiát állítja vizsgálatá tengelyébe. A szerző szerint az úgynevezett heutagógia a szűkebb értelemben vett pedagógia és az andragógia mellett a harmadik oktatásszervezési megközelítés, amely a 21. századi új – digitális technológiák által is meghatározott – tanulási környezetben új oktatói szerepfelfogást igényel. Eszerint a tartalmakhoz való hozzáférés helyett inkább a tudásmenedzselésre helyeződik át a hangsúly, ami a felnőtt távoktatásban is busásan kamatoztatható. A tanszék külsős óraadó oktatója, Szűcs Katalin Ágnes a felsőoktatásban a tantervi

háló részét képező kompetenciafejlesztő kurzusok funkcionalitására kérdez rá. Közelebbről nézve a Szövegalkotás, az Érveléstechnika és a Beszédtechnika kurzusok gyakorlati hasznosíthatóságát vizsgálja, és arra a következtetésre jut, hogy ezek nemcsak a már az ókori retorikában is fontos szerepet játszó kommunikációs hatékonysághoz járulnak hozzá, hanem az önismeretet is bővítik, ezen keresztül pedig jelentékeny befolyással bírnak az egyéni identitás megalkotásának folyamatára is.

E rovat eddig említett két írása különös gondot fordít a felnőttképzésre. Ugyanez mondható el Jászberényi József szakkikéről, aki a gerontológiából meríti témáját. A szerző a World Health Organization (WHO) által 2005-ben elindított idősbarát város (*age-friendly city*) programját bemutatva arról a kérdésről nyújt áttekintést, hogy az oktatási, a kulturális, a szórakoztatási, a szociális és egyéb lehetőségek javítása és idősekre optimalizálása révén milyen módon tehetők idősbaráttá a modern városok. A szerző nyugat-európai, elsősorban Nagy-Britanniából és Franciaországból származó pozitív példák részletes elemzésével demonstrálja, hogy mely gyakorlatok hazai átültetésével lehetséges a korbarát városok kialakítása. Végezetül professzor emeritus Zachár László összefoglalását közöljük, amelynek közelítésmódja az oktatásszervezés és -irányítás, illetve az emberierőforrás-elméletek közös metszetében helyezkedik el, s arra a kérdésre keres választ, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszakban milyen hangsúlyeltolódások mentek végbe a felnőttképzésben a szerepek és feladatok rendszerét illetően. Erre vonatkozó állításait alapos statisztikai kimutatásokkal támasztja alá.

A *Közelítések* folyóirat e száma nemcsak a tanszék profilját kívánja bemutatni s az egyes egyetemi kurzusokhoz remél hasznos tananyagot segítséget nyújtani, hanem a szélesebb közönség figyelmét is szeretné elnyerni. Bízunk benne, hogy az egyetemen kívüli tudományos közösségek, kutatók és az érdeklődők is haszonnal olvassák majd. Egyúttal igyekeztünk e tanulmányokkal elhunyt kollégánk, Mátyás Győző előtt méltóképpen tisztelegni, így ezt a számot az ő emlékének ajánljuk.

Szűcs Katalin Ágnes¹

MÁTYÁS GYŐZŐRE EMLÉKEZVE

Huszonévesekként ismerkedtünk meg a *Kritika* című folyóirat szerkesztőségében – néhány hónap különbséggel kerültünk oda, Győző az irodalom- és filmkritikai rovat vezetőjének, én valamivel később szerkesztő munkatársként, olvasószerkesztő-tanoncnak. Kapcsolatunk nem volt felhőtlen – néhány hónap elteltével én kaptam meg az irodalomkritikai rovatot, Győzőnek maradt a film. A MÚOSZ megemlékezésében ez az időszak úgy szerepel, hogy „1983-tól 2010-ig – kis megszakítással – a *Kritika* c. folyóirat irodalom- és filmkritikai rovatának vezetője volt. 1989 és 1991 között a Magyar Napló megalakításában és útra indításában közreműködött a művészetkritikai rovat irányítójaként.” A két éves „kis megszakítás” után, 1991-ben az én státuszomra került vissza a *Kritikához*.

Aztán eltelt két évtized, és megint összesodort bennünket az élet a Zsigmond Király Főiskolán – ő 2007-től tanított itt, én 2009-től. Egy tanévnnyitó értekezleten találkoztunk először újra, ahol ráadásul ott volt a *Kritikánál* korábban, 1984 és 1989 között főszerkesztőnk, Szerdahelyi István is (ma már ő sem él). Magától értetődően ültünk egy kupacba mint a múltunk révén összetartozók, s ekkortól kezdtünk el beszélgetni, ekkortól alakult ki a respektus közöttünk Győzővel, és vált tiszteletteljes munkakapcsolattá. Ő feltehetően nem ismerte vagy nem appercipálta korábban az én filmes munkáimat, én nem tudtam az ő színházi érdeklődéséről, de hogy kiderült, minden Pintér Béla-előadást látott és lelkes híve a társulatnak, kértem, írjon róluk az általam szerkesztett *Criticai Lapok*ba. Ez a cikk aztán végül sajnos nem készült el, csupán dédelgetett terv maradt, de ettől kezdve, ha összefutottunk az egyetemen (merthogy időközben azzá vált az intézmény), beszélgettünk filmekről, filmcsinálásról, színházról, kultúrpolitikáról, a körülöttünk lévő világról – a rálátás igénye, a művészetek, a kulturális élet, társadalmi problémák komplex megközelítésének igénye még a *Kritika* szerkesztőségében ragadhatott ránk. Egy ilyen beszélgetés alkalmával bizalmába fogadott drámaírói ambícióit illetően. Ennek eredményeként lehoztuk a *Criticai Lapok*ban (2020/07-08) a *Veszteszár* című egyfelvonásosát, amelyet a Covid-időszak ihletett, és egy születőben lévő, hosszabb lélegzetű drámája írásának folyamatába is beavatott, dramaturgiai segítséget kérve, s igen jól esett, hogy hasznosnak tartotta az észrevételeimet.

Azt már régóta lehetett tudni, hogy vannak szépírói ambíciói – első novelláskötete 1992-ben

¹ A Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének óraadó oktatója, c. főiskolai docens

jelent meg *Bilincstörők* címmel. Aztán hosszú szünet következett, a szerkesztő, az irodalom- majd filmkritikus, a publicista (a *168 órában* rendszeresen jelentek meg társadalomkritikus jegyzetei) s a teoretikus – hiszen DLA fokozatot filmtudományból szerzett 2007-ben – elnyomták, háttérbe szorították benne az írói törekvéseket, hogy aztán az utolsó években szinte gátszakadásként törjenek elő ismét, publikációk formájában. *A lét nyikorgó lengőajtaja* című új novelláskötete és a *Szőkevények* című regénye ugyan már posztumusz jelentek meg 2022-ben, de kiadásuk tényének még örülhetett...

Munkakapcsolatunk szemérmes volt, soha nem telefonon, csakis e-mailekben konzultáltunk. A betegségéről is így kérdeztem óvatosan – nem válaszolt, hogy majd szóban. Nem találkoztunk többé...

SZIMFÓNIA

Hatalmas szenzációnak kell ahhoz történni, hogy a világlapok címlapon számoljanak be egy komolyzenei eseményről. És most pontosan az történt. „The competition of the century” – a legtöbb orgánium ezzel a hangzatos címmel harangozta be a korszak két legkiválóbb vagy legalábbis legismertebb zeneszerzőjének különleges „összecsapását”. Zongoraverseny, hegedűverseny, zeneszerzőverseny! Joel Hartley és Luchino Soldati a kor ünnepezt szerzői voltak, koncertjeik mindig telt házat vonzottak, a világ nagyvárosai versengtek azért, hogy a darabjaikat bemutathassák.

A két ember mintha különböző bolygón élt volna, sőt néha azt lehetett hinni, hogy másik évszázadban, természetük, vérmérsékletük, jellemük annyira eltért a másiktól. Hartley szerény, megnyerő férfi volt, főleg a komponálásnak élt, a nyilvánosságot kerülte. Még a saját ösbemutatóira is csak nagy ritkán ment el, nehogy letámadja valami riporter. Jótékonysági alapot működtetett, de álnéven. Munka közben megzavarni viszont veszélyes vállalkozás volt, mert akkor előemberré változott.

Luchino Soldati a szöges ellentéte volt: nyilvánosságért sóvárgó exhibicionista, aki imádott szerepelni. Talk show-kban, celebműsorokban jópofizott, tehetségkutatók zsűrijében nyújtott alakításaival halványította el a versenyzőket. A permanens mutatványozást úgy kommentálta, hogy ezzel is a komolyzenét népszerűsíti, persze leginkább saját magát akarta.

A zenéről mégis nagyon hasonlóan gondolkodtak.

A kritikusok valójában kettejük munkássága alapján találták ki az eklektikus neoszenzibilitás meglehetősen nyögvenyelős kategóriáját. Mert a két szerző egyszerre használta a modern atonális zene fordulatait és nyúlt vissza egészen a romantika hagyományáig. A közönség olyannyira kedvelte a műveiket, hogy azon Milton Babbitt is módfelett elcsodálkozna.

Egy év különbséggel születtek, már egészen fiatalon befutottak, azóta kimondva- kimondatlanul konkurencsei voltak egymásnak. Pontosabban: ezt eleinte inkább csak a szakmai közösség vélte így, míg a legutóbbi időkben már a sajtó is felfedezte a rivalizálásban rejlő lehetőséget, nem csekély mértékben Soldati médiafüggőségének köszönhetően. Valamelyik marketingmenedzser fejéből – aki zene alatt nem Justin Biebert értette – pattant ki az ötlet, hogy rendezzék meg a zeneszerzők nyilvános vetélkedőjét. A terv szerint a két szerzőnek határidőre egy-egy új szimfóniát kell

¹ A szerző (1954–2021) a Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének főiskolai docense, író, szerkesztő, filmesztéta volt.

komponálnia, és azt Európa két leghíresebb koncerttermében, a Music Hallban és a Philharmonic Hallban mutatják be egy időben. Majd egy hét múlva megrendezik a „visszavágót”, azaz megcserélik a helyszíneket, s a Music Hallban bemutatott művet előadják a Philharmonicban, és fordítva. Luchino Soldati felvillanyozódott az ötlettől, turnézott a tévétúdiók között, külön weboldalt nyitott a „projekt” népszerűsítésére. Joel Hartley eleinte húzódozott, de szakmai okokból nem akart kitérni. Érdekes feladatnak tekintett egy ilyen „próbát”, és inspirálta a verseny is, még ha ezt nem szívesen vallotta is be magának.

Már a „sorsolásból” is nyilvános médiaeseményt kreáltak. Mintha labdarúgó VB-ről lenne szó, eldönteni, ki melyik helyszínen kezd. Urna, széttekerhető golyók, közjegyző, popzenekar, ez utóbbitól Joel Hartley kissé morózus lett: hiába, a szomorúzenészek fensőbbsegítadata.

*

Kis idő eltelt, mire idegesíteni kezdte a szűnni nem akaró villódzás. Mintha egyenesen az agyába fúródtak volna a fénylővedékek. Szemben a falon, az italos polcrendszer egyik fachjában valami ördögpofa villódzott, kontúrjait apró vörös lámpák rajzolták ki, azok villogtak ritmustalanul sercege. Mint a legtöbb ilyen helyen, a fal teljes hosszában tükör húzódott, kicsit torzítva a látványt: az italos üvegek enyhe pocakot eresztettek, a poharak önnön tükörképükkel koccintottak.

Mikor Susan belenézett, nem is csodálkozott a rémpofán, amit látott: a vonásai – Picasso nőalakjait idézve – mintha elmozdultak volna, az orra szinte a szemgödrébe tolódott, a szája az állán fityegett. Az arc a lélek tükre gondolta, és fintorgott egyet, az orra a másik szeme felé sasszézott. Nem, nem az fájt a legjobban, hogy a férfi kimondta azokat a mondatokat, akkor talán fel sem fogta teljesen az értelmüket. Inkább a gúnyos mosoly. Legalábbis ő látni vélte a megszégyenítő mosolyt. Mintha a székhez szögezték volna, csak bámult a vele szemben álló párra, ösztönösen igazgatta földre omló estélyi ruháját. Bizonytalanul a színésznő arca felé mutatott, torkát köszörülve annyit mondott, kicsit el van kenődve a rúzsod.

Nem emlékezett rá, hogyan került ebbe a bárba.

Holdkórosként bolyongott az utcákon, úgy érezte, agyonnyomják a fölé magasodó házak, vagy hirtelen beszippantja valamelyik vicsorgó kapualj, valójában azt sem tudta, melyik városban van. A koncert alatt nagy eső eshetett, a pocsolyákban tükröződött a neonreklámok visszfénye. Fehér estélyi ruhája uszályát úgy vonszolta maga után, mint valami magatehetetlen testet, piszkosszürke foltok ütöttek át az anyagon. Aztán ott ült a bárszéken, ujjával a márványpult erezetének rajzolatát követve.

Arra sem emlékezett, hogyan jutott ki egyáltalán az öltözőből a sokk után. Mereven bámulta a tégelyeket, üvegcséket az öltözőasztalán, a hajkeféi kárörvendő aprószörnyekként meresztették felé a tüskéiket, a tárgyak végül elvesztették kontúrjukat, valami amőbaszerű látványmasszává folyt

össze minden. Belepillantott az öltözőtükrébe és nem látta magát. Remélem, meghaltam. Hosszú labirintus vezetett az öltözőktől a Music Hall kijáratáig, nyilván azokon keresztül botorkált végig, míg kijutott a friss levegőre. A legélesebb fájdalmat okozó mondat dobolt a fejében szüntelenül: „ennek a kapcsolatnak mindig csak jelene volt”. Nem volt ez teljesen világos, de nyilván annyit jelentett, hogy az ünnepezt zeneszerzőnek a jövőt ez a celeb színésznőcske jelenti. Volt pofája még az öltözőbe is becibálni. Feltűnt már a múltkori koncerten is, brávózott, dobogott a lábával, de inkább csak magára akarta felhívni a figyelmet, gondolta Susan. Hogy pont egy ilyen bulvárlibáért hagyják el! Akinek a maggiore feltehetőleg csak tóként ismerős, mert ott már volt nyaralni valamelyik milliárdosával. Persze nagyobb a marketingértéke, mint neki, a névtelen zenekari hegedűsnek. Luchino pedig mindig szerette a felhajtást maga körül: klasszikus zeneszerzőként úgy viselkedett, mint egy popsztár, a bulvársajtó meg éppen ezért imádta. Még főzőműsorba is elment. Susan irtózott ettől, de a vonzalmán nem tudott úrrá lenni. Hogy pont a koncert után, amikor még zeng a ház az ovációtól, amikor a siker mámorában lubickol a zenekar.

Rachmaninov, Rachmaninov – ehhez a fájdalomhoz te is kevés vagy.

Apró mozdulattal meglötybölte a poharát, nézte, ahogy moccan a mézszínű folyadék felszíne. Azt a részt teljes homály borítja, hogy mikor telepedett mellé a férfi a bárpultnál.

Csak a vágyat tudta felidézni, a kínzó vágyat, hogy a testi gyönyör szabadítsa meg önmagától, hogy változzon lélek nélküli anyaggá. Olyan szenvedélyesen szeretkezett, mintha az extázisban feloldódva képes lenne pusztá semmivé lenni.

*

Mindkét városban hatalmas tömeg gyűlt össze a koncerttermek előtt már jóval a kezdés előtt. A gazdasági-politikai elit szép számban képviseltette magát. Ruhaköltemények, ékszerek parádéja, egy markecoló gyorsadtest gazdag zsákmánnyal távozhatott volna sikeres rajtaütés esetén. Persze komoly erővel vonult fel a rendőrség is biztosítani a rendezvényt. A kapucnis melegítő nepperek is csak a mellékutcákban merték árulni a jegyeket. Igaz, arattak így is, tízszeres áron el lehetett adni az eredetileg is méregdrága belépőket. A tévétársaságok már kora délután telezsúfolták a termet a kutyüikkel, soha ennyi csatorna nem közvetített még komolyzenei koncertet.

Soldati a Music Hallban kezdett és természetesen maga vezényelte a „Diadal” című szerzeményét. A közönség tagjai már az első tétel utáni szünetben is jelentőségteljesen bólogattak, magasztaló jelzőkkel illették a produkciót. A darab végén pedig hosszú percekig tartó vastaps, bravózás, lábdobogás jelezte a frenetikus sikert.

Ugyanebben az időben a Philharmonic Hallban az előadás fogadtatása szinte fagyos volt, a gyér, udvariasságból felhangzó tapsba füttyök is vegyültek. A közönség sietve távozott.

A másnapi kritikák összhangban voltak a közönség reakciójával. Ódákat zengtek Soldati

művének drámaiságáról, arról, ahogy az archaizmusokat szervesen beépítette a struktúrába, ahogy az ellenpontos szerkesztést alkalmazza, vagyis, ahogy az invenciózus újdonságot konstruktív módon ötvözni képes a hagyománnyal.

Hartley szimfóniájáról viszont – amelyik a szokatlan Cím nélkül elnevezést kapta – azt írták, semmi eredetiséget nem tartalmaz, közhelyszerű, lapos darab, zavaros a szerkezete, a mű híjával van a drámaiságnak és az érzéki kifejezőerőnek.

*

Reggel Susan arra ébredt, hogy szemhéjai alá fúródik az ablakon beáradó éles fény, hunyorog, fáj a feje, hirtelen nem is tudja, hol van, előző este túl sok volt az alkohol, a csakazértis szenvedély, szinte alig emlékszik valamire. Megpróbál körülnézni, megbánja azonnal, a mégoly óvatos mozdulattól is ide-oda lötyten a fájdalom a koponyájában. Szemközt a fehérre meszelt falon Chopin és Berlioz képe mellett oklevelek, díjak nemzetközi zenei versenyekről. Kicsit oldalra fordul, úgy mondja, még mindig nem hiszi el, hogy lehetséges ilyen véletlen. Hogy éppen abba a bárba. Lehet, hogy nem is az, válaszolja a férfi félkönyékre támaszkodva, nem véletlen. Susan ekkor azt kérdezi, mit keresett egyáltalán ebben a városban, hiszen... A férfi legyint, azt mondja, megnézte Luchino Soldati koncertjét, látta Susant játszani. Ahogy Susan meghallja Soldati nevét, félreérthetetlen grimaszt vág. „Tudom”, mondja a férfi, „beszéltél róla az este, hogy valami B-kategóriás álomgyári üdvöskéért, és éppen a koncert után. Quel culot!” Hogy még jobban kiélvezhesse a sikert, teszi hozzá Susan. A Philharmonicban viszont óriási bukás volt, mondja a férfi, átküldték a felvételt. Ölébe veszi a laptopját, kikeresi a fájlt, bekeretezett üveg alatt játszik a zenekar, olykor a karmestert is lefejezi a kép. Susan egyre értetlenebbül bámul, nem akar hinni a fülének.

„De hiszen ez...”

„Úgy van.”

„Hihetetlen! Hangról hangra megegyezik a két darab. Ez nem tűnt fel senkinek?”

„Nem.”

A „visszavágó” napján a Philharmonic előtt még nagyobb felhajtás volt, mint korábban. A nepperek már régen túladtak a jegyeiken, mégis sok ember jött el abban a reményben, hogy az utolsó pillanatban hátha tud szerezni belépőt valahonnan. Egy helyütt közelharc is kialakult, mert valaki tényleg kínált két jegyet, azonnal ráugrottak mindenünnen, a zeneimádó harcosok egymás kezéből akarták kitépni a jegyet.

A Music Hallnál minden sokkal nyugodtabb körülmények között zajlott. Noha két fontos változásra figyelhetett fel, aki ellátogatott a koncertre. A plakátok nagybetűvel hirdették, hogy Joel Hartley megváltoztatta a szimfóniája címét: A szerelemhez, így nevezte el az opuszt. A másik változás az volt, hogy a színpadon pontosan úgy, mint egy hete, a zenekar nőtagjai mind fehér ruhát viseltek, kivéve az egyik hegedűst, aki tűzpiros estélyibe volt öltöztetve.

A Music Hallban a közönség tagjai már az első tétel utáni szünetben is jelentősegteljesen bólogtak, magasztaló jelzőkkel illették a produkciót. A darab végén pedig hosszú percekig tartó vastaps, bravózás, lábdobogás jelezte a frenetikus sikert.

Ugyanebben az időben a Philharmonic Hallban az előadás fogadtatása szinte fagyos volt, a gyér, udvariasságból felhangzó tapsba füttyök is vegyültek. A közönség sietve távozott.

A másnapi kritikák összhangban voltak a közönség reakciójával. Ódákat zengtek Hartley művének drámaiságáról, arról, ahogy az archaizmusokat szervesen beépítette a struktúrába, ahogy az ellenpontos szerkesztést alkalmazza, vagyis, ahogy az invenciózus újdonságot konstruktív módon ötvözni képes a hagyománnyal.

Soldati szimfóniájáról viszont azt írták, hogy semmi eredetiséget nem tartalmaz, közhelyszerű, lapos darab, zavaros a szerkezete, a darab híjával van a drámaiságnak és az érzéki kifejezőerőnek.

Senki nem értette, mi történhetett.

Egy idő után azonban mindenki napirendre tért a különös eset felett. Végére is a zene a legszeszélyesebb művészet.

Az érzelmekről szól.

MÉDIAKOMMUNIKÁCIÓ ÉS KULTÚRAKUTATÁS

Jablonczay Tímea¹

PREMEDIALIZÁLT JÖVŐKÉPEK ÉS FENYEGETETTSÉG- KOMMUNIKÁCIÓ A GLOBÁLIS HÍRMÉDIÁBAN 9/11 UTÁN

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-1>

PREMEDIATED FUTURE VISIONS AND THREAT COMMUNICATION IN GLOBAL NEWS MEDIA AFTER 9/11

Absztrakt

Az ezredforduló után, a 2001. szeptember 11. eseményének hatásaként kibontakozó paradigmaticus változások a médiakommunikációt is alapvetően érintették. Tanulmányomban a 9/11 eseményéhez köthető médiaelméleti fordulattal, főként a fenyegetettség kommunikációhoz kapcsolódó társadalomelméleti és médiaelméleti összetevőivel foglalkozom. A dolgozat első felében a világhoz forduló-társadalom, fenyegetettség és félelem kultúrájaként definiált társadalmi modelleket (Ulrich Beck, Frank Füredi, Zygmunt Bauman) tekintem át, majd a Richard Grusin médiakutató által kidolgozott remedializáció és premedializáció fogalmakra térek ki, Grusin elméletén keresztül megvilágítva a 9/11 utáni premedializációt beindító médiakommunikációs eljárás globális hírmédiát jellemző működés módját, szorosan kapcsolódva a világhoz forduló (félelem, fenyegetettségkultúra) társadalmi modellhez. Az argumentáció kifejtéséhez Spielberg *Különvélemény* (2002) című filmje és Grusin filmes elemzése szolgáltatja a példát.

Kulcsszavak: a félelem kultúrája, fenyegetettségkommunikáció, premedializáció, remedializáció, világhoz forduló társadalom

¹ A Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének egyetemi docense

Abstract

The paradigm shift following the turn of the millennium, after 11 September 2001, has also had a profound impact on media communication. In my paper, I discuss the media theoretical turn linked to 9/11, focusing on the sociological and media theoretical aspects of threat communication. In the first half of this paper, I treat the social models defined as world risk society, threat, and fear culture (Ulrich Beck, Frank Füredi, Zygmunt Bauman), and then I turn to the concepts of remediation and premediation developed by media scholar Richard Grusin. Through Grusin's theory, I discuss how the process of media communication, based on premediation in the global news media after 9/11, has become effective, tightly linked to the theory of the world risk society (culture of fear). Spielberg's film *Minority Report* (2002) and Grusin's analysis of the film provide examples for the argumentation.

Keywords: culture of fear, premediation, remediation, threat communication, world risk society

„Sajnálom, amit tenni fogok, és esküszöm, hogy nem csináltam semmit, amit csináltam.” Ez a paradoxonra épülő mondat Steven Spielberg *Különvélemény* (*Minority Report*, 2002) című filmjében az egyik mellékszereplő, Rufus szájából védekezésül hangzik el, miután rájön, hogy az előtte álló kiborgszerű női alak nem más, mint Agatha, az a *prekog*, aki képes mások tudatában olvasni, és tévedhetetlenül jósolja meg a jövőben bekövetkező erőszakos cselekményeket. Spielberg sci-fije, mely Philip K. Dick azonos című novellájának alapötletére épül, 2054-ben játszódik, a jövőt ábrázolja (Dick, [1956] 2002). Olyan jövőt, amelyben évek óta nem fordulnak elő gyilkosságok, mert a Pre-Crimenben, azaz a Bűnmegelőzési Központban alkalmazott látnokok (a három *prekog*) tudati prevíziói alapján a rendőrök elejét veszik a jövőbeli bűncselekményeknek, mielőtt azok megtörténnének. Mégpedig úgy, hogy a jövőbeli (potenciális) bűnelkövetőt – a jövőbeli cselekedetéről látott előkép alapján – mintegy előre, a bűncselekmény elkövetése előtt elfogják és megbüntetik. Spielberg filmjének alapsztorija kísértetiesen hasonlít ahhoz az élményhez, amely napjaink bizonytalanság-, fenyegetettség- vagy világhelyzet-társadalmában és az abban meghatározó szerepet játszó globális médiában az úgynevezett premedializáció jelenségeként erősödött fel, ahogy azt Richard Grusin médiakutató az általa kidolgozott koncepcióval érzékeltette (Grusin, 2004, 2010).

Mindennapi hírfogyasztóként voltaképpen mi magunk is gyakran tapasztaljuk, hogy olyan társadalomban élünk, amelyben a kockázatok és a fenyegetettség a legmeghatározóbb elem. A válságok természete kiismerhetetlen, de számuk kiapadhatatlan, az egyik krízist gyors iramban követi egy másik. Mintha egy katasztrófafilmbe csöppentünk volna: a médiaszövegek által közvetített valóság aktuális ügyei, a nyilvános viták főbb témái az állandó félelemérzettel párosulnak. Ilyen központi

témák a terrorfenyegetettség, a klímaválság, az utóbbi években lezajlott világjárvány, újabban az orosz–ukrajnai háborúval, a Távols-Keleten zajló eseményekkel összefüggésben a nukleáris háború rémképe – a harmadik világháború újra testközelbe került. A fenyegetettség élményével szorosan összefonódó (re)mediatizált és premedializált globális médiamegjelenések nem önkényesen vetítik elénk a fenyegető tartalmakat. Az előzetesen közvetített reprezentációkkal úgy próbálják megelőzni a kiszámíthatatlan katasztrófát (az éghajlatváltozást, a terrorcselekményeket, a pénzügyi válságot és egyéb kríziseket), hogy lehetséges jövőket mutatnak fel, azaz az eljövendő (és nem a múltbeli) hátborzongatót, kísérteties igyekeznek számunkra ismerőssé tenni. Ekképpen a bizonytalanság a biztonság nevében állandósul. Grusin az ezredforduló környékén a hírmédiában bekövetkező változást úgy jellemzi, mintha Spielberg filmjéből idézne: „Most már nem csak az a helyzet, hogy ami előzőleg a múltban történt, az még mindig jelen van, hanem hogy ami a jövőben fog bekövetkezni, az is úgy van ábrázolva, mintha a jelenben történe” (Grusin, 2010: 53).

Tanulmányomban az ezredfordulón artikulálódó médiakommunikáció paradigmatis változásainak értelmezéséhez a fenyegetettség-kommunikációval szorosan összefüggő társadalomtudományi diskurzusokból merítek ösztönzést: egyrészt arra keresem a választ, hogy az említett Grusin-féle premedializáció fogalma hogyan kapcsolódik a világkockázat-társadalom, a fenyegetettség és a félelem kultúrájaként definiált társadalmi modellekhez (Ulrich Beck, Frank Füredi, Zygmunt Bauman), valamint azt is vizsgálom, hogy a médiakommunikációban használatos fogalmak – az egymást feltételező remedializáció és a premedializáció – hogyan differenciálják a társadalomtudományi megközelítéseket, példa gyanánt pedig visszatérek Spielberg filmjére.

A kockázattársadalomtól a fenyegetettség és félelem kultúrájáig

A kockázatok, veszélyek, fenyegetettség társadalmi és mediális összetevőiről való gondolkodás az utóbbi évtizedekben a társadalomtudományi diskurzusokban kitüntetett figyelmet kapott. Ulrich Beck német szociológus a 20. század második felének későmodern társadalmát kockázattársadalomként határozta meg, majd elméletét átdolgozva később már az ezredforduló környékén lezajló radikális fordulatról és világkockázat-társadalomról beszélt (Beck, 2003, 2008). Az általa már megmunkált témát tovább bővítve, Frank Füredinek a fenyegetettség és a félelem kultúrájáról (Füredi, 2002), illetve Zygmunt Baumannak a „folyékony félelemről” (Bauman, 2006) szóló elméletei lényegi pontokon szélesítik tovább a kutatások mezejét.

Becknek az 1980-as években kidolgozott értelmezése szerint a kockázattársadalom egyre erősebb reflexivitást mutat az élet bizonytalanságával a fenyegetettségnek, a kockázatoknak való kitettség vonatkozásában, és a bizonytalanság szintjének, a kockázati tényezők kezelésének kérdésére is egyre fokozottabb figyelmet fordít (vö.: Böcskei, 2017). E társadalom jellemzője, hogy a politikai diskurzusok, a közbeszéd, a nyilvános véleményformálás napirenden tartják az egyre

fejlettebb technológiai–tudományos termelési rendszerekből, elosztásból és fogyasztásból fakadó kockázati tényezők kérdését. A társadalomtudományi kutatások perspektívájában is megfigyelhető, hogy az elemzések tengelyébe került a kockázatokkal, a döntések és cselekvések nem szándékos esetlegességeivel való foglalkozás. Beck szerint a korábbi modernitás, az iparosodás és a liberális piacgazdaság társadalmából nemcsak a jelenlegi technológiai fejlődés következik, mert az nem feltétlenül a jólétet teremti meg, hanem a vele járó kockázatok (az atomenergiától a géntechnológiáig) egyre nagyobb problémákat és konfliktusokat okoznak. Míg korábban a gazdagság elosztásáról szólt a politika, a kockázattársadalomban – leegyszerűsítve – a kockázatok elosztásáról szól (Beck, 2003: 26). Ennek következtében a szakértői értékelések is a politikai vita részévé váltak, a korábbiaktól eltérően azonban nem annak megkérdőjelezhetetlen kiindulópontjaiként, hanem sokkal inkább vitatott részvéleményekként, amelyeknek csak korlátozott igazságértéket és pontosságot tulajdonítanak. Mindezt szem előtt tartva Beck, többekkel együtt a későmodernitást mint „reflexív modernitást” definiálta (Beck, 2003, Beck–Giddens–Lash, 1994). A modernitásnak ebben a szakaszában a technológiai racionalitás a természet által okozott kockázatok megoldásától ellép, és tudatosítja, hogy a kockázatok és a megoldások előállításának voltaképpen maga a modern társadalom az alapja (Beck, 2003: 26).

Beck öt tételben foglalta össze a kockázati társadalom központi jellemzőit: 1. A kockázatok a tudástól függenek, emiatt a média szerepe kitüntetett; 2. új társadalmi veszélyeztetettségi helyzetek jönnek létre, új egyenlőtlenségekkel, a kockázatok átlépik az osztályok és nemzetállamok közötti határokat; 3. a kockázatok új piacokat teremtenek, a gazdaság önreferenciálissá válik; 4. a kockázatok a kapitalizmus új szakaszát hozzák létre, a kockázati társadalomban a tudatosság, reflexivitás alapvető, mert a különleges tudás szükséges a kockázatok felismeréséhez; 5. megteremtődik a katasztrófák politikai potenciálja, így a kockázatok megnövekedett állami hatalmat teremtenek (Beck: 2003). Az ötödik tézisben Beck felveti, hogy a kockázattársadalom totalitárius irányba fog fejlődni, mivel a veszélyek ijesztő és megfoghatatlan természetével való találkozás a legtöbb embert a demokráciát és az emberi jogokat fenyegető cselekedetekre ösztönzi. Beck – bár aláhúzza, hogy a félelem és a bizonytalanság totalitárius tendenciákhoz vezethet – alapvetően optimista a demokrácia erejét s a feszültségekkel szembeni ellenálló-képességet illetően, és nagy lehetőséget lát a polgárok közéleti aktivitása, részvételi tevékenysége informálisabb politikai formáinak hatásával, a „szubpolitika” (közügyekben való részvétel) felerősödésével kapcsolatban. Beck jelentőséget tulajdonít annak, hogy a globalizáció pozitív hozadékaként a fokozott szerepvállalás, az új kockázatok felismerése és kezelése transznacionális együttműködésekben valósulhat meg. A kockázattársadalomban az új kockázatok következményei végső soron mindenkit elérnek, függetlenül attól, ki milyen vagyoni háttérrel rendelkezik. Egy terület határai sem védhetőek, minthogy ezek a kockázatok globális hatókörűek. A modern társadalommal szemben, amelyben a vagyon és a kockázatok társadalmi és

nemzeti szempontok szerint oszlanak meg, a kockázati társadalomban nem lehet különbséget tenni nyertesek és vesztesek között. Miután a nyertesek és vesztesek elhatárolása elveszti jelentőségét, nemcsak a kockázatok válnak globálissá, de létrejön egyfajta globális együttérzés és együttműködés is (Beck, 2003, 2008: 78).

Beck, más társadalomtudósokkal egyetértésben, a későbbiekben úgy látta, hogy a kockázattársadalmi modell már nem alkalmas az ezredfordulóval létrejött új világ leírására, mert a kockázat szemantikája gyökeresen megváltozott. A kockázat társadalmi világkockázattársadalommá alakult, a globális kockázat vált mindennapivá (Beck, 2008: 22–23). Az ökológiai válságok, a klímaválság előre nem látható veszélyei, a globális pénzügyi krízisek, a terrorizmus az irányíthatóságba vetett bizalmat kezdték ki. Aligha vitatható, hogy a fordulat okai között feltétlenül kiemelkedő helyet foglal el az al-Kaida terrorszervezet Egyesült Államok elleni merényletsorozata, a New York-i World Trade Center ikertornyait elpusztító, 2001. szeptember 11-i terrortámadás.

9/11 eseménye megváltoztatta a kockázatok és fenyegetettség korábbi státuszát, és a kockázati bizonytalanságot egy olyan szintre emelte, melynek eredője az emberiség ellen elkövetett bűntett volt, és amely a „globális terrorizmus elleni háború” meghirdetését eredményezte. A Pentagon és a WTC elleni terrortámadás hatása nyilvánvalóan az amerikai kultúrát, politikát, társadalmat tekintve óriási jelentőségű volt. „A világot megváltoztató nap”, a sokk, a fenyegetettség kollektív élménnyé vált, mely a biztonság korábbi mítoszát, a legyőzhetetlenség korábbi érzetét törölte ki (Beck, 2008: 91). Raymond Williams fogalmával szólva az amerikai „érzésstruktúra” (Williams, 1998: 37) változott meg radikálisan, előtérbe helyezve a nemzeti önkép és ellenség újradefiniálásának kényszerét (Ossa–Wilde, 2021). Mindazonáltal a terrortámadás eseményéhez nem csak lokálisan rögzített jelentések tapadnak. A sebezhetőség globális jelenségként értelmezhető, a környező társadalmi valóság egyfajta fenyegetettség-társadalommá vált (*threat society*) (Ossa–Wilde, 2021; Nohrstedt, 2010: 23–24). A merényletsorozat ráirányította a figyelmet a *Nyugat* sebezhetőségére, és a kockázatok, veszélyek ellenőrizhetőségébe vetett modernista bizalom omlott össze (Beck, 2008: 28–29). A fenyegetettség-kommunikáció (*threat communication*) ennek összefüggésében ugyancsak egy másik szinten aktualizálódik: a terrortámadás általánosan a biztonságos, kiszámítható, kontrollálható világba vetett hit végét idézte elő. A kockázat olyan fázisba lépett, amelyet korábban csak a sci-fi írók tudtak elképzelni. A 9/11 egy új korszak kezdetét jelöli, a bizonytalanság korába léptünk (Grusin, 2022).

Ulrich Beck a korábbi kockázattársadalmi modelltől való eltérést a kockázatok és veszélyek közötti különbségtevéssel is regisztrálja. A veszély fogalmával a nem kiszámítható kockázatokot próbálja megvilágítani, valamint hangsúlyozza, „a veszélyek szembesítik a társadalmat a mesterségesen előállított önpusztítás lehetőségével” (Beck, 2008: 22). Frank Füreidi szintén arra utal, hogy a terrortámadás esetében a félelem rendkívüli fenyegetéssel párosul, amelynek eredményeképpen

nem egyszerűen a nukleáris veszély miatt aggódunk, attól is tartunk, hogy a terroristák képességeinek növekedése következtében egyre kiterjedtebb módon válhatunk célponttá. Füredi értelmezésében így a terrorizmustól (egyéb globális eseményektől) való félelem 9/11 után kibontakozó szemantikája egy lebegő dinamikához rendelődik. A félelem szabadon lebegő dinamikáját egy olyan kultúra segíti elő, amely bizonytalanságot és szorongást közvetít, és folyamatosan a lehető legrosszabb kimenetelre számít (Füredi, 2002: 4–5).

Beck a delokalizáció, a kiszámíthatatlanság és a kompenzálhatatlanság fogalmainak pontosításával a világkockázat és a kockázattársadalom közti eltérés további összetevőire igyekszik rávilágítani (Beck, 2008: 71–72). Rámutat arra, hogy bár veszélyek mindenütt vannak, a következmények kiszámíthatatlanok, de minthogy a kockázatok hipotetikusak, azok a tudományok által létrehozott nem tudáson és normatív véleménykülönbségen alapulnak. Az új minőségű fenyegetettség miatt intézményesen a gondoskodás megelőzés elvét érvényesítik, feltételezve és megelőzve az olyan kockázatokat, amelyeknek a létezése még nem bizonyított. A nagy ipari kockázatok, váratlan katasztrófák rendszerfüggő eseményekként politikai cselekvésteretekbe ágyazódnak, létrejön az instrumentális racionalitás olyan világa, mely a bizonytalanság káoszától félve a saját jövővel szemben hoz óvintézkedéseket. Így mára a kockázatok jövőbeli eseményekre utalnak, az előre nem látható dolgok kiszámíthatatlanságára pedig kockázatkalkulusokat hoznak létre (Beck, 2008: 41–42). A biztonságról alkotott kép megváltozásának egyik jelölője, hogy a terrorcselekményt követően az USA-ban belbiztonsági minisztériumot hoztak létre; a korábbi biztonságosnak, stabilnak tételezett világ változik át „bizonytalansági rezsimmé”, és maga a bizonytalanság válik a normává (Grusin, 2022). Többen utalnak rá, a lakosság az állandó ellenőrzés miatt a közlekedést, az információs rendszereket nemhogy biztonságosabbnak ítélné, ellenkezőleg, a bizonytalanság és fenyegetettség állandósulását élék meg alapélményként. Beck kifejezésével, a „kockázati kalkulus” szisztematikus bizonytalanságot teremt, mely leglátványosabban a menekültekkel, menedékkérőkkel való bánásmódban, a kiberbűnözés vagy kiberháború, a terrorizmus, az éghajlati katasztrófák, a globális járványok és a gazdasági összeomlások megnövekedett veszélyében fejeződik ki világszerte (Beck, 2008: 47). A nyugati társadalmakra jellemző kockázat robbanásszerű növekedése egy olyan tudatossággal jár együtt, amely a pusztító mellékhatásokat beláthatatlannak képzei. A társadalom kockázattudata arra is reflektál, hogy bár egy esemény, termék, technológia ma nem feltétlenül jelent problémát, azonban jövőbeli következményekkel számolnunk kell: a káros hatások a jövő generációit érintik. Ez a szemlélet erősen befolyásolja például a környezetvédelmi gondolkodásmódot, de a szociálpolitikát és az emberi kapcsolatokat vizsgáló tudományos kutatásokat is alaposan formálja.

Frank Füredi szerint a (globális) társadalmi méretű kockázati krízisek a *félelem kultúráját* (*culture of fear*) teremtik meg (Füredi, 2002). A félelem kultúrája a társadalmat arra ösztönzi, hogy az emberi tapasztalatokat mint a biztonságunkat fenyegető potenciális kockázatot értelmezzék, amelyben

bárki, akit veszélyeztetettnek bélyegeznek, potenciális áldozattá válik. A „veszélyeztetettség” fogalma a veszélyhez kapcsolódó egyéni tetteket is új értelmezéssel látja el, ugyanis itt olyan veszélyről van szó, amely autonóm módon, cselekvőtől független létezik. Így a veszélyeztetettség fogalmával sokkal inkább annak a valószínűségére reflektálunk, hogy tőlünk függetlenül is bekövetkezhető veszélynek milyen hatása lehet az életünkre. A kockázatokra, veszélyekre vonatkozóan a legrosszabb lehetőség fontolóra vétele nem az egyén válasza csupán, hanem az elővigyázatosság mint olyan intézményesül, és a veszélyeztetettség érzése a kultúra alapjává válik (Füredi, 2002).

Zygmunt Bauman „folyékony félelemnek” nevezi a félelem kultúrájának Füredi meghatározta, a későmodern korszak politikáját és társadalmi életét uraló legfőbb elvét. A félelem kultúrájának legsúlyosabb következménye, hogy a mindennapi életben az emberek közötti kapcsolatokat a bizalmatlanság jellemzi (Bauman, 2006: 131). Bauman hangsúlyozza, hogy a „folyékony félelem” esetében nem a közvetlen veszélyekről és azok következményeiről van szó, hanem inkább arról, amit ő származékos félelemnek nevez: ez egy olyan állandó lelkiállapot, amelyet a legjobban úgy lehet leírni, mint „a veszélyre való fogékonyság érzése; a bizonytalanság és kiszolgáltatottság érzése” (Bauman, 2006: 3). A veszélyekre vonatkozó érzékenység a félelmet kiváltságos státusszal ruházza fel. Bauman úgy látja, hogy bár a fenyegetéssel szemben artikulálódó félelem minden élőlény sajátja, az emberi kultúra és társadalom az emberi viselkedésbe kódolja a másodfokú vagy derivatív (származékos) félelem érzetét is. A származékos félelem olyan állandó lelkiállapotként írható le, mely függetlenül attól, hogy a veszély jelen van-e vagy nincs, közvetlenül fenyeget-e vagy sem, a személy a világnak való kiszolgáltatottságot, bizalmatlanságot éli meg, mert a másodlagos félelem egy múltbeli tapasztalat üledékének tekinthető (Bauman, 2006: 2–3). Ez a típusú félelem a fenyegetéssel való közvetlen szembenézés tapasztalatából eredeztethető, amely a veszéllyel való közvetlen érintkezés után marad fenn, és fontos tényezővé válik az emberi viselkedés további formálásában, akkor is, ha már nincs közvetlen életveszély vagy az integritást közvetlenül érő fenyegetés. Vagyis, aki már interiorizálta a sebezhetőségből, bizonytalanságból fakadó következményt, valódi fenyegetés hiányában is rutinszerűen folyamodik majd a veszéllyel való közvetlen találkozást idéző válaszokhoz (Bauman, 2006: 5). Így a „származékos félelem” önjáróvá válik. Bauman a jelenség leírására használt egyik metaforája a *Titanic-szindróma*, mellyel arra utal, hogy a civilizáció a bizonyosságnak csupán vékony és törékeny védelmét nyújtja (Bauman, 2006: 17). Ennek a folyékony félelemnek egy másik formája a társadalmi közösségből való kirekesztéstől való félelem (a valóságshow-k is előszeretettel építenek erre az élményre) (Bauman, 2006: 19). A félelem kultúrájában a legijesztőbb motívum a kontroll és a hatalom hiányának érzése: a félelem attól, hogy az individualizált társadalomban nem leszünk képesek közös, kollektív erőket mozgósítani, amelyek pedig szükségesek lennének ahhoz, hogy szembenézzünk a nem várt fenyegetéssel (Bauman, 2006: 20–21).

A Füredi és Bauman által tárgyalt félelemfogalom, noha eltér a kockázat Beck-féle értelmezésétől

és a hagyományos értelemben vett bizonytalanság koncepciótól, de a későbbi, világkockázattársadalomban kifejtett nézetekhez képest ezek a megfontolások közelítenek egymáshoz: a három gondolkodó hasonló módon tárja fel a bekövetkezett változások lényegi vonásait.

Mediatizált veszélyek és kockázatok

A tömegmédiá óriási szerepet játszik a világkockázatok, veszélyeztetettség közvetítésében: a létért való aggodalom, a katasztrófák feltételezése, világfenyegetettségként megjelenített alternatív, ki nem számítható veszélyekről való szüntelen kommunikáció ezeket a kockázatokat és veszélyeket közel hozza, mindennapi tapasztalattá teszi. A globális média a kulturálisan eltérő kockázatvalóságok összecsapását is megjeleníti (*clash of risk cultures*) (Beck, 2008: 25), azaz a világnylvánosság ad helyszínt a kockázatfelfogások összeütközésének. Beck szerint a kockázatnyilvánosságokra egyfelől a határokon átlépő szolidaritások felélénkülése jellemző, másfelől ugyanezen helyszínek a téves riasztásoknak, a bírálatok és az indulatok életre keltésének is táptalajt biztosítanak (Beck, 2008: 79).

Mint az köztudomású, a média közvetítő szerepe jóval meghaladja a dokumentációs jelleget, kulcsfontosságú szerepet játszik abban, ahogyan a társadalmi cselekvésekkel, az erőszakkal, háborúval kapcsolatban érzünk, gondolkodunk (Sontag, 2004). A hírmédia nem csupán közvetít, hanem beleszól az eseményeket megjelenítő reprezentációk formájába, menetébe, alakulásába: azokon a mediális eszközökön, formákon, mediális praxisokon keresztül válnak az események „ismertté” a hírmédia fogyasztói számára, amelyekről és ahogyan a hírek beszámolnak (Cottle, 2009: 109). Nemcsak a háború mediatiszt (vö. Cottle, 2006: 143–166), de a médiakultúra nagy szerepet játszik a bizonytalanságok kommunikálásában és azok konstruálásában is, és ahogy látni fogjuk, a veszélyekről szóló kommunikáció szoros kapcsolatban van azzal az új médiatechnológiai apparátussal, mely a digitális technológiák, a számítógéphez kapcsolódó telekommunikációs hálózatok egyre kifinomultabb rendszerében radikálisan formálta át az információcsere sebességét, mértékét (Ossa–Wilde, 2021).

Arra is utalnunk kell azonban, hogy a kockázat és fenyegetettség témája nem hiányzott az ezredforduló előtti nyilvános diszkurzív viszonyokból – a média által közvetített kulturális jelenség egy formájaként megtalálható már korábbi előfordulási rendszerekben is. A médiában megjelenő politikum és a krízisekre vonatkozó információk szervezett irányítására vonatkozóan már az 1950-es évektől látunk példákat (O’Sullivan–Dutton–Rayner, 2002: 48). A nyugati média nyilvánosságában (és eltérő hangsúlyokkal a keleti blokk médiájában is), felhasználva a kultúra tömegtermeléséből származó szövegek hatáskeltő funkcióját (főként a sajtó, televíziós hírműsorok, dokumentumfilmek és ál-dokumentumfilmek, játékfilmek lehetőségeit), a hidegháború idején a nukleáris háború réme, a harmadik világháború kilátása már az ötvenes évek végétől, főleg az 1962-es kubai rakétaválság idején jelent meg fenyegető tartalomként (Nohrstedt, 2010: 17). A nukleáris háború mellett az ötvenes évek krízistémái között szerepelt a világ népességének

demográfiai növekedése, de a fejlődő országok éhezését megjelenítő reprezentációk szintén címlapokra kerültek. Az 1970-es, 1980-as években a környezetszennyezés – a mérgező hulladékok miatti környezetszennyezés, az atomerőművek radioaktív kibocsátása –, az 1990-es években a HIV/AIDS, az élelmiszer-szennyezés kapott a médiában nagy figyelmet (Nohrstedt, 2010: 18).

Igaz tehát, hogy a médiaszövegek tematikájában az ezredfordulót megelőzően is jelen voltak veszélyeztetettségre, kockázati tényezőkre utaló tartalmak, csak hogy mind a médialogika eltérő volt, mind a társadalmi környezet más társas konstrukciós gyakorlatokra épült. A kockázati tartalmak megjelenésének értelmezésénél érdemes figyelembe venni a társas konstrukciós gyakorlatoknak, a média mindennapokba való beágyazottságának, médiumok egymásra hatásának, a mediális eszközök tárgyi és anyagi aspektusainak lokális, történeti sajátosságait. A hírmédiában megjelenő fenyegetettség, veszélyeztetettség témáját a jelentéseket szabályozó kódolási konvenciók, a globális folyamatok felismerését a felkínált adaptálható, alkalmazható értelmezési rácsok alapvetően befolyásolják. Hogy a hírfogyasztók számára milyen keretezésen keresztül jutnak el a kockázati tartalmak, és azokat ők hogyan fogják értelmezni – vagyis, hogy a kockázatok milyen valószínűséggel fognak bekövetkezni, és ha bekövetkeznek, akkor milyen a következményeik nagyságrendje –, ugyanannyira függ a különböző szervezetek kockázati kommunikációjától és válságkezelésétől, mint a mediatizált kommunikációs stratégiáktól.

Az a felfogás, hogy a modern társadalmat átható rettegés és a félelem egyfajta kultúraként értelmezhető, és ennek a diskurzusnak a megteremtésében a globális média játssza a fő szerepet, mindenekelőtt a 9/11 sokkoló eseményéhez kapcsolódik. Simon Cottle az USA elleni terrortámadás mediatizációjával összefüggésben kiemeli, hogy a fenyegetés speciális, médiával kapcsolatos kritériumai és a társadalom speciális veszélyeztetettségi feltételei soha nem voltak annyira nyilvánvalók, mint a 2001. szeptember 11-i terrortámadás esetében (Cottle, 2009; Grusin, 2004). Ezzel összefüggésben válik érdekessé, hogy bár a terroristák viszonylag szerény emberi, gazdasági és technikai erőforrásokkal rendelkeztek, voltaképpen a globális hírmédiának köszönhetőek, hogy tettük globális eseménnyé vált. A terrortámadás a mediatizáltság tekintetében annyira jól célzott volt, hogy globális következményeket vont maga után: a félelem, a borzalom érzésének mediális terjesztésén, közvetítésén keresztül. A terrortámadásról az eseménytől távol lakók is szinte azonnal értesültek – a becsapódástól az összeomlásig – a globális hírmédia által közvetített módon. Nemcsak az eseménytől távol élőkhöz jutottak el a mediatizált képek, hanem maguk a helyszínen levők is a képek mediatizáltságának élményét élhették át (erről bővebben a következő fejezetben lesz szó).

Andrew Hoskins és Ben O’Loughlin a *Television and Terror* (2008) című könyvükben szintén azzal érvelnek, hogy a kortárs háború és a terror kommunikációjukban és lebonyolításukban a 9/11 utáni korszakban televíziós hírek kulcsfontosságú „szereplőiként” viselkednek. Habár a terrorista fenyegetéseket felerősíti a televízió hírdiskurzusának élőszerűsége, közvetlensége, a vizualitás

vonzereje a médium összetett mediális jellegéből származik. Az élő és mediális komplexitás egy úgynevezett „televizualitást” eredményez, amely a terrorista események és diskurzusok leghatékonyabb globális eszközének bizonyul (Hoskins–O’Loughlin, 2007: 188–189). Mint médium fegyverként működik, és mint jelentsrendszer, a televízió a terrorizmus cselekményeinek s fenyegetésének kiemelkedő és tartós nyilvánosságot biztosít, kiterjeszti a hírek terét a spekulatív diskurzusokra és kommentárookra, amelyek a fenyegetettség érzését és a közvélemény félelmeit ugyanakkor fel is erősíthetik (Hoskins–O’Loughlin, 2007: 188–189).

Amikor válaszlépésként a Bush-kormányzat hadviseléséhez a médiát használta fel, hogy megindítsa a terrorizmus elleni harcát, Colin Powell 2003. február 5-én az ENSZ Biztonsági Tanácsában az Irak elleni hadjárat bejelentésénél is már mindennemű vizuális és akusztikus kommunikációs technikát bevetett. A mediatizált háborús események közül kiemelkednek a Bagdad elleni kezdeti rakétatámadások, melyek a „sokk és félelem” érzését fokozták, a Jessica Lynch megmentésére irányuló mentőakció; Szaddám Huszein szobrának ledöntése Bagdadban, a „beágyazott” haditudósítások, Bush elnök „küldetés teljesítve” beszéde a USS Abraham Lincolnban – mind kiemelkedő példái annak a hadviselésnek, amelyben a média alaposan érintett volt (Nohrstedt, 2010: 43). Cottle úgy fogalmaz, ezek a látványos események nem történtek volna meg a média közvetítő szerepe és jelenléte nélkül, vagy legalábbis nem úgy, ahogy megtörténtek (Cottle, 2009: 110).

A média által közvetített és konstruált fenyegetések értelmezésénél az identitáskonstrukciók és az identitáspolitika tényezőivel való szoros érintkezés sem hagyható figyelmen kívül. A félelem kultúrájában a háború mediatizálódik, és a válságokról, fenyegetésekről, veszélyekről szóló diskurzus az identitásukat alapjaikban érinti. A háború esztétizált látványosságai, az erőszakos cselekmények médiának előállított formái a közvélemény legitimitásának kiépítését is célozzák (Cottle, 2009: 123). A háborús médiaesemények vagy a közvetített háborúk ráadásul olyan identitáspolitikai összetevőket is tartalmaznak, melyek a „mi” és „a mások” elválasztása mentén polarizálnak, és a két oldal közötti konfliktust tovább mélyítik. A béke nevében indított háború, mindnyájan tudjuk, régi toposz. A „mi” táborhoz tartozók az igazságosság nevében törekednek arra, hogy a nemzetközi jogot megsértő, demokratikus elveket elutasító, diktatórikus, erőszakosnak tekintett másik csoportot (a „másokat”) semlegesítsék, amely művelethez azonban maguk is erőszakhoz folyamodnak. Az ellenség lebombázását így az igazságosság nevében elkövetett erőszakként lehet elkönyvelni. Az ilyen módon történő likvidálás kommunikatív stratégiája arra a magyarázatra épül, hogy csakis célzott bombázást hajtanak végre, az ártatlanok számát akarják minimalizálni (Nohrstedt, 2010: 43; Cottle, 2009: 117.) Az ellenséggel szemben fellépő áldozatmegmentő identitása sem új keletű narratívára épül, hanem arra a küldetéses mítoszra, mely voltaképpen nemes céllal született: a gonosznak titulált ellenséggel („mások”) szemben fellépő erényes fél („mi”) egy vonzóbb jövő megteremtésében bízik (Edelman, 1998: 103).

Remedializáció és 9/11

A Jay David Bolter és Richard Grusin által jegyzett *Remediation: Understanding New Media* (1999) a médiakommunikációs kutatások egyik alapszakirodalmi műve, Richard Grusin *Premediation: Affect and Mediality After 9/11* (2010) című könyve pedig a kockázatnyilvánosság diszkurzív, mediális feltételeire vonatkozó paradigmaticus átalakulás értelmezéséhez alighanem kulcsfontosságú.

Bolter és Grusin a remedializáció fogalmán keresztül próbálták ráirányítani a figyelmet a társadalmi valóság, a hétköznapi cselekvések médiumok és mediatisáció által megalkotott voltára egy komplex rendszerben: a remedializáció mindent átható jelenség, a társadalmi és kulturális gyakorlatok nem léteznek mediális formák nélkül, a közvetítettség elválaszthatatlanul fonódik össze a korábbi mediális formák, gyakorlatok, képek egymásra hatásának kérdésével (vö. Andok, 2022). Argumentációjuk alapja, hogy „a médium az, ami remedializál”, lényegében Marshall McLuhan koncepciójára épül, aki szerint „bármely médium tartalma mindig egy másik médium” (McLuhan, 1964: 23–24; Bolter–Grusin, 2011; vö.: Brunow, 2015: 41). Annak az elvnek a hangsúlyozásával, hogy egy médium mindig egy másik médiumon keresztül jelenik meg, a médium sajátosan rá jellemző ismervét ragadják meg: a médiumok nem izolálva működnek, hanem egymás technikai jellegzetességeire, formáira, társadalmi hatókörére épülnek, egymástól kölcsönöznek, sok esetben a kölcsönzött formákat, eljárásokat némiképp transzformálják (Bolter–Grusin, 2011). Jóllehet abból indulnak ki, hogy a remedializáció jelensége főként az új digitális média meghatározó jellemzője (Bolter–Grusin 1999: 45; Bolter–Grusin, 2011), és arra kíváncsiak, hogy a digitális média hogyan remedializálja az analóg médiát, azt is bizonyítják, hogy mindez fordítva is működik, az analóg média is képes a digitális médiát elsajátítani, sőt ez a működésmód nem csupán a kortárs médiára jellemző, hanem a lineáris perspektíva és korabeli optikai médiumok – camera lucida, camera obscura, lanterna magica – használatával a vizuális médiában a reneszánsz óta jelen volt (Grusin, 2004: 17–18).

Az elmélet arra is következtet, hogy a digitális médium a közvetlenség elérésére törekszik, önmagát törli el, a befogadó számára azonnaliságában és közvetítettségében próbál hatni. Habár az átláthatóság „továbbra is a cél marad”, a számítógép képernyője beavatkozik, és „valamilyen módon érzékelhetővé teszi jelenlétét” (Bolter–Grusin, 1999: 45–46). Bolter és Grusin a korrekció „kettős logikáját” tekintik a médium ismervének, azt, hogy a média a hipermédia és a közvetlenség (*immediacy*) között ingadozik, a közvetlenség vagy az átláthatóság (transzparencia) benyomását a hipermédia segítségével hagyatkozva próbálja elérni. A hipermédia és a közvetlenség nem egymást kizáró fogalmak, hanem olyan két pólus, amelyek között a régi és az új média egyaránt ingadozik (Bolter–Grusin, 2011). A szerzőpáros számos példát hoz fel a korrekció kettős logikájának elvére: a remedializáció hozzáférést biztosíthat a régebbi médiumokhoz például festmények, fényképek, irodalmi művek digitalizálásával; a CD-ROM-on található enciklopédikus művek kiegészítik

a szöveges könyvváltozatot filmrészletekkel és hangokkal; a digitálisan restaurált filmváltozatok az analóg 35 mm-es felvételek „továbbfejlesztett” változatai. Az ilyen átalakítások ugyanakkor meghagyják a régebbi médium jellemzőjét és a kép státuszát. Van példa „agresszív” módon történő korrekcióra is, amikor a régebbi közeg ki van szakítva a kontextusából, „olyan térben jelenik meg, amelynek a kollázshoz és a fotómontázshoz hasonló diszkontinuitásai világosan láthatóak” (Bolter–Grusin, 1999: 45–47). A remedializáció további megjelenési formái, amikor „a régebbi médium teljes elsajátítására történik kísérlet” (Bolter–Grusin 1999: 47), ilyen például, amikor a számítógépes játék a mozit, vagy a világháló a televíziót remedializálja.

A 9/11-gyel kapcsolatban már a közvetítés pillanatától felmerül a remedializáció kérdése. Ahogy korábban utaltam rá, az eseményt a helyszínen lévő nézők is voltaképpen mediatisztált képeken keresztül értelmezték. A helyszínen levők az ikertornyok összeomlását „filmszerű”-nek írták le, mintha egy filmet láttak volna (Ossa–Wilde, 2021). A valós helyzetben megélt látvány és tapasztalat korábbi, fiktív hátborzongató látványosságokhoz kötődött, azokon keresztül próbálták ismerőssé tenni, ami velük történt. Ezek a beszámolók utalnak a két repülőgép tornyokba repülésének szinte filmes koreográfiákhoz hasonló beállítására, azokra a képekre, melyek az épületek összeomlását élőben mutatták a televízióban. A terroristák valóságosan sokkoló cselekedetei a nézők számára médiatartalommal, mediatisztált képekké váltak. Az elemzők kiemelik, a hatás nemcsak a tényleges pusztítás mértékével magyarázható, hanem annak a szimbolikus értéknek tulajdonítható, hogy a nyugati kapitalizmus egyik jól látható ikonját pusztították el az USA-ban (Žižek, 2002: 387). A 9/11 mint „első élő globális médiaesemény” (Grusin, 2004: 21) társadalmi-politikai és kulturális hatásának számos aspektusát a támadások élő televíziós közvetítése okozta. Azonnali médiamegjelenésük szinte rögtön be is ágyazta a képeket a (globális) kulturális emlékezetbe. A nézők a katasztrófa képeinek internalizálásával szemtanúi lettek a média jelenlétének és működésének is. A média azzal is fokozta a sokk élményét, hogy a nézők a napi műsorok félbeszakításával szembesültek, látták, ahogy a médiaszakemberek küzdenek a folyamatos élő közvetítés nyomásával a bizonytalanságban.

Grusin arra következtet, hogy a 9/11-es támadás és az azt követő terrorizmus elleni harc a remedializáció kettős logikájának egyik legnyilvánvalóbb példája (Grusin, 2004: 21). A 9/11-es események során a remedializációs eljárásrend, a hipermédia és a közvetlenség „egyszerre dolgozott azon, hogy eltörölje a televíziós médiumot a borzalom szemtanújaként, és hogy megsokszorozza a közvetítést a megosztott képernyőkön, a szalagcímek pergésén, a rádiós közvetítéseken, a mobiltelefonokon, a videótelefonokon stb. keresztül.” (Grusin, 2004: 21). A lángokban álló ikertornyokról készült extrém közeli felvételek televíziós közvetítése egyfajta immedialitást, áttetszőséget sugallt, amely hatás a világháló hipermedialitásával ötvöződött (Grusin, 2004: 21). A kettős logika működése nemcsak a nyugati médiát hatotta át (CNN), de a nem-nyugati Al-Jazeera

keresztül is ugyanaz a működésmód érvényesült: megsokszorozták a szimultán mediatizációt (a CNN által bevezetett kollázsszerű megjelenítést a többi állomás – Fox, CNBC stb. – is átvette), és eltörölték a közvetítettségre való utalást (Grusin, 2004: 21).

Grusin a későbbiekben a 9/11 hatásával összefüggésrendszerbe hozva egy nagyobb paradigmátikus (társadalmi, mediális) változásra vonatkozó reflexió mellett emel szót. Úgy látja, a remedializáció kettős logikáját a fenyegetett társadalom megértése szempontjából ki kell terjesztenie a jövőt befolyásoló diszkurzív tényezők, a premediális eljárások értelmezése felé.

Kockázatnyilvánosság és premedializáció

Richard Grusin a *Premediation: Affect and Mediality After 9/11* című művében azt igyekszik bizonyítani, hogy a terrortámadások következményeként a medialitás konvencionális-intézményi dimenziója drasztikusan változott meg, mégpedig úgy, hogy a fenyegetettség észlelésében szoros kapcsolatba került a medialitás összetett, többdimenziós fogalmával. 2001 után az egyes médiumok normatív szabályai, médiamegállapodásai, a technológia, az ágensek, katalizátorok szerepe a fenyegetettség-, a félelem-kommunikációban alakultak át (Grusin, 2010). Az újabb támadástól, a sebezhetőségtől való félelem ugyanis a politikai aktorokban és a közvéleményben felerősítette a vágyat a bizonytalanságok, a jövőbeli veszélyes kiszámíthatatlanságok minimalizálására, sőt elkerülésére. A katasztrófák, a terrorizmus elleni háború, a „soha többé ne érjen meglepetés” elve a globális médián keresztül úgy érvényesül, hogy a lehetséges jövőbeli fenyegetéseket a nyilvános diszkurzusok medializáltságának segítségével próbálják megelőzni. Ennek eszköze, hogy a közrendet, életmódot fenyegető veszélyt nyilvános ábrázolások, diskurzusok megteremtésével (melyek együttesen áthatják a jog, a politika, a művészet és a média világát) védik ki, mielőtt azok egyáltalán bekövetkeznének. Ez a megfigyelés a Grusin által premedializációnak nevezett jelenség általános alapja, amely a 9/11 utáni média alapvető jellemvonásának bizonyul (Grusin, 2004; Grusin, 2010).

Grusin koncepcióját megelőzően, amikor Ulrich Beck megfogalmazza, hogy ma a kockázat ajelenben tematizálódó eljövendő veszélyekre vonatkozik (amelyeket mi okoztunk), azaz a kockázatok jövőbeli eseményekre utalnak (Beck, 2008: 22-25), Grusin és Beck elmélete között felfedezhetünk némi rokonságot. Beck úgy fogalmaz, a világkockázat nem más, mint a világkockázat valóságghú megrendezése (nem meghamisítása) olyan intézkedésekkel, melyek megelőző cselekvéseknek számítanak, vagyis a váratlan kiszámíthatóvá tételéhez kapcsolnak társadalmi cselekvéseket. A fenyegetettség telítettsége ugyanis nemcsak a privát tereket, vagy az egyes országokat érinti, hanem a társadalmi, nemzetközi nyilvánosságban az emberiséget fenyegető legsúlyosabb témaként kap szerepet, azt éreztetve, hogy olyan globális horderejű problémákról van szó, amelyekben mindnyájan érintettek vagyunk (Beck, 2008). Beck nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a tömegmédiá világnilvánosságában a kockázatokat és értelmezéseiket először a történelemben egy közössé tett

jelen időben mutatják be, és ebben a jelen időben minden nép egymás szomszédjává válik (Beck, 2008: 25). A katasztrófák, atrocitások azonnali és globális bemutatásával a média képeket termel a „jelen idejű tömeghalál”-ról, melynek az egész emberiség lesz a tanúja. A nappalikba, otthonokba bevitt globális médiaképek teret, időt legyőzve, minket érintő katasztrófákról készült képekként raktározódnak el a tudatunkban (Beck, 2008: 92–93). Beck markáns problémaként érzékeli, hogy az eltérő múltak nem kínálnak közös jövőt a közössé tett jelenben élők számára, így a vallási és egyéb ellentétek nem közös, hanem nagyon is eltérő valóságfelfogásokat eredményeznek.

Megfigyelhetjük azonban, hogy Beck és Grusin témánk szempontjából lényegi ponton eltérő argumentációs logikával élnek. Beck érvelése ugyanis azon a helyen, ahol részletesebben kifejti a tömegmédia szerepét a globális kockázatok megjelenítésében, ahhoz a korábbi állásponthoz közelít, amely Paul Virilióhoz köthető, akivel Grusin szintén kézenfekvő módon száll vitába. Noha a mozi feltalálása és a mai telekommunikációs technológiája között lényegi különbségek vannak, Virilio szerint a mozi feltalálása teremti meg a hálózati média azon sajátosságát, mely a kiterjesztett jelenben érhető leginkább tetten, vagyis azt, hogy a tér-idő összeomlik a pillanatnyiségben (Virilio, 1997: 28). Az élő televíziós adást is az idő megdermedéseként definiálja, és a valós idő azonnaliságában tudnak az egymástól távol élő emberek azonos hatással találkozni. Virilio a 20. század végén az új technológiák régivel való szakítását hangsúlyozta, aminek egyik következménye, hogy a múlt és jövő helyett a jelennel foglalkozunk.

Grusin felvetése, miszerint a média mindent átható jelenidejűsége a 9/11 eseményével megváltozik, és a premedializált jövő elve érvényesül, nem tűnik bizonytalanoknak. A 9/11 mint globális médiaesemény vízválasztó: egyrészt paradigmaticus globális remedializációs jelenség, másrészt a remedializációval összefüggésben a média felől megjelenik a premedializálás igénye is. A terrortámadás után az USA mindent megtesz azért, hogy a merénylet egyben az utolsó is legyen, hogy kivédjen mindennemű veszélyt. Grusin szerint a média szerepköre a premedializált jövőképek megszállott módon történő közvetítésévé változott (Grusin 2004:21), a digitális média pedig még alaposabban érintett abban, hogy ne a közvetlen jelent, hanem a premedializált jövőt szerepeltesse konstitutívként. A televíziós közvetítéssel, mely a mindennapi cselekvéssor rituális ismétlődésére épül, a félelem alacsonyabb szinten marad. Grusin nyomatékosan leszögezi, hogy 2001. szeptember 11. teremti meg a premedializáció aktusát, ez a katasztrófális esemény vált minden későbbi (jövőben bekövetkező) katasztrófa mediatisálásának mintájává. Nem véletlenül a 9/11 jelölés az USA-ban használt, vészhelyzet esetén tárcsázandó 911 hívószámot is felidézi, ami ebben az összefüggésben a remedializációról a premedializációra váltás szimbolikus aktusaként is értelmezhető (Grusin 2004: 21). A terrortámadás eseményét követő válaszlépés, az Irak ellen indított háború közvetítésébe már beépül a premedializáció logikája, az amerikai média egy éven keresztül sugározta a jövőbeli háborús események premedializált képeit. A premedializáció mára

a médiarendszer részévé vált, megszületett „egyfajta kulturális reakció formájában 9/11 óta az a vágy vagy igény, hogy amikor a jövő bekövetkezik, azt már remedializálták, azért, hogy a jövőt ne úgy lássuk, ahogyan az közvetlenül a jelenben megjelenik, hanem még azelőtt, hogy megtörténne” (Grusin, 2004: 21).

A Grusin által jelölt két mediatizációs eljárásrendet szemügyre véve elmondható, hogy a remedializáció és a premedializáció nem elszigetelt, egymástól független jelenségek; együtt járnak ugyan, de különböző fókuszpontokat jelölnek ki: a remedializáció a médiaformákra, a premedializáció a jövőbeli eseményekre utal. A remedializációval ellentétben a premedializáció „nem a közvetlenség iránti vágyat, hanem inkább a közvetlenség vagy az átláthatóság szélsőséges pillanatától való félelmet testesíti meg, amelyet a 9/11 idézett elő, amikor az ikertornyok égését és összeomlását úgy érzékeltük, mintha mentesülnénk a rádió, a televízió, a világháló stb. közvetítésétől, miközben ezek a közvetítések hihetetlen gyorsasággal sokszorozódtak” (Grusin, 2004: 26). A premedializáció ilyen értelemben felfogható a 9/11-re adott válaszként. Azért, hogy soha többé ne éljük át egy olyan katasztrófa hatását, amelyet ne közvetítettek volna még, a katasztrófa közvetlensége helyébe az előzetesen közvetített kép kerül.

Összefoglalva, az ezredforduló előtt, az 1990-es években a nyugati kultúra olyan médiával rendelkezett, amely leginkább jelenléte (medialitása) eltüntetésével volt elfoglalva, a történelem transzparens helyreállítására törekedett, ugyanakkor a jelen közvetítését tűzte ki célul. Az ezredfordulóval az amerikai kultúra egy másik médiakörnyezetben találta magát, ahol a média azon fáradozott, hogy a jövőt „közvetítse” előzetesen. A remedializáció nem tűnik el, csak hogy a múlt a jövővel kerül kapcsolatba. Egyszerre törődik a múlt remedializálásával – megszorodnak a tudományos, népszerű történeti projektek nemzeti és transznacionális kontextusban, a világ közvetített múltjának feltárásai, a médiumok történetével való foglalkozás, az előre közvetített múltak átírásai –, de megszületik a vágy a történeti előzményekkel rendelkező jövő jelenbeli közvetítésére. Példaként említhetjük a *Ground Zero* „újjaépítésének” filmezését és nyilvános vetítéseit. A 9/11 médiaesemény elevensége és közvetlensége által keltett „rettegésre és szorongásra” válaszul az új projekt több médiaformátumban közvetíti a *Ground Zero* újjászületését, premedializáltként, keresve a 9/11 traumatikus eseménye „helyreállításának” („remedializálásának”) lehetőségét, hogy valamiféle pozitív, reményteli jövőképet vázoljon fel az amerikai társadalom felé (Grusin, 2010: 36). Az emlékhely építésénél hasznosított, remedializált előzményként utalnak Andy Warhol 1964-es *Empire* című, az Empire State Buildingről készített 8 órás filmjére (Grusin, 2004: 32), valamint a Lumière fivérek *Démolition d'un mur* (*Falbontás*, 1896) című trükkfilmjére (Grusin, 2010: 36), amelyben a lebontása után a visszafelé játszott filmes eljárással lehetővé válik, hogy a fal csodálatos módon visszaépítse önmagát.

(P)remedializált jövőképek: Spielberg *Különvéleménye*

Számos elemzés született arról, hogy filmes reprezentációkban a 9/11 traumatikus katasztrófájának bekövetkezte előtt fellelhetők az esemény előképei. A leghíresebb elemzők, Žižek és Baudrillard is rámutattak arra, hogy a hollywoodi filmekben a merénylet képei – többek között a felhőkarcolóba csapódó repülőgépek – premedializáltak voltak (Žižek, 2002; Baudrillard, 2002; Grusin, 2004: 25). Van azonban egy elvi különbség a film és a média premedializációs formái között. Az olyan filmek ugyanis, mint a *Függetlenség napja*, az *Armageddon*, vagy a *Harcosok klubja* a valóság szemiotikai jelölői, de nem a grusini értelemben vett premedializációk, vagyis nem a jövő jelenbe való átírásai, hanem inkább remedializációként működnek, irodalmi, vagy kulturális emlékezeti reprezentációkat előzményként építenek saját világukba. (Grusin, 2004: 25).

A média re-, illetve premedializációjának illusztrálásához Grusin *Premediation* (2004) című tanulmányában mégis két filmes példával áll elő, Kathrynne Bigelow *A halál napja* (*Strange Days*, 1995) című filmje a remedializáció, Spielberg *Különvélemény* (*Minority Report*, 2002) című filmje a premedializáció mintapéldájának bizonyul. Ez utóbbi film 2002-ben, a terrortámadások utóhatásának közvetlen árnyékában készült, amikor is a digitális közvetítés már elválaszthatatlan része lett a nyilvános térnek. Grusin kiemeli, hogy a jelenlegi kultúrát és társadalmi pillanatot a premedializáció hipermediája jellemzi, amelyben nemcsak a múltat és a jelent, hanem a jövőt is premedializálják (Brunow, 2015: 44).

A *Különvélemény* című film története 2054-ben játszódik. Ahogy a tanulmány elején már összefoglaltuk, a film egy olyan jövőbeli társadalmat vizionál, amelynek az a célja, hogy a bűncselekményeket megakadályozzák, mielőtt azok megtörténnének. A Bűnmegelőzési Központban (a Pre-Crimenben) ezért három látnokot (prekogot) alkalmaznak, akiknek tudatukból előhozott, és nyilvánosan kivetített képein keresztül a bűncselekmény jövőbeli helyét, idejét, tettesét prognosztizálják. Így mielőtt a bűnös elkövetné a tettet, elfogják, és tárgyalás nélkül bebörtönzik. A Pre-Crimen vezető nyomozója John Anderton (Tom Cruise), felettese Lamar Burgess (Max von Sydow). Anderton háttértörténetéhez tartozik, hogy kisleányát (nagy valószínűséggel) meggyilkolták, felesége pedig a traumatikus esemény után elhagyta őt. A hat éve működő Pre-Crimen országos bevezetése előtt áll. A lakosságnak dönteni kell arról, hogy ez a rendszer valóban megbízható-e, nem tartalmazza-e a tévedés lehetőségét, és nem korlátozzák-e az emberi jogokat a bűncselekmények elkövetését megelőző akcióik során. Amikor kiderül, hogy van egy úgynevezett különvélemény, vagyis a három prekog jövőbeli víziója nem mindig esik egybe, felmerül a hamisítás, a hitelesség problémájának kérdése. A cselekmény hasznosítja az antidetektív-regények Oidipusz-mítoszba foglalt sémáját, a rendőrről kiderül, hogy ő is (lehetséges) jövőbeli bűnelkövető, de (egy csavarral) az is kiderül, hogy a legfőbb vezető, a hatalom birtokosa saját büntetnének eltüntetésére manipulálja az állítólag tévedhetetlen bűnmegelőzési rendszert.

Grusin elemzésében kifejti, hogy a *Különvéleményben* Spielberg öntudatosan magáévá teszi a premedializáció filmes gyökereit, a film nyilvános vagy közösségi vetítési gyakorlatával való kapcsolatát, a film mediális megalkotottságát, hibriditását, korábbi médiumok elsajátítását reflexív módon képviseli (Grusin, 2004). A néző számára felkínált első képek is premedializáltak, vagyis nem a film belső világának történetéből, hanem a premedializált világ képeiből lát a néző filmkockákat – egy elkövetésre váró bűntény jövő idejű képeit (Grusin 2004: 20). A filmben megjelenik egy filmet megelőző optikai médiumra, a zootrópra való tudatos utalás is. A zootróp olyan optikai eszköz, amellyel állóképeket mozgattak körbe-körbe, hogy a korabeli nézők számára filmes hatást érjenek el. Az egyik jövőbeli gyilkosságról kivetített képsort a nyomozó, John Anderton tartalmilag úgy azonosít be, hogy a kivetített képen egy fiú mögött kivesz egy férfit, akit az egyik képsoron a fiú egyik, a másik kockán a fiú másik oldalán lát. Ebből azt állapítja meg (helyesen), hogy a fiúnak egy körhintán kell ülnie, és ez a következtetés segít megtalálni a gyilkost, a ház helyét, és így megakadályozza a bűntényt. Formailag azonban Anderton a prekog képernyőre kivetített tudati képét úgy tudja megfejteni, hogy zootrópként használja azt. Az állóképeket körbe-körbe mozgatja, imitálva a mozgást (Grusin, 2004). Grusin másik példája a narratíva szempontjából fontos motívum, a víz hullámának irányát figyelő néző szerepével kapcsolatos. A filmes jelenet azonosítása a megfejtés szempontjából lesz fontos, de mediálisan utal a mozifilmek kezdeti periódusára jellemző nézői pozícióra, amikor is a nézők nem azért nézték a filmet, hogy „elmerüljenek egy átlátható, zökkenőmentes narratívában, hanem hogy megdöbbenjenek a filmre rögzített képektől”. A moziban ülő nézők kommentálták a képeket – a fák levelein keresztül fújó szelet, a tenger hullámainak ritmikus mozgását. Grusin gondolatát idézve, a bűntény felderítésének e döntő pillanatában Spielberg a korai filmművészet két paradigmikus momentumát ötvözi a szél által fodrozódó víz példáján keresztül, kiemelve a prefilmes eredethez való ragaszkodást, a premedializáció rendszerének filmbeli jelenlétét (Grusin, 2004: 35).

A film rájátszik a fotográfia ontológiájára (a fotó indexikusságára), vagyis Spielberg a fotó remedializációját ugyancsak elsajátító módon illeszti be (Grusin, 2004: 33–35). A fénykép bizonyító erejéről (és annak lehetlenségéről) diskurzusok sora beszél. Az, hogy a borzalom, szenvedés képei sem biztos, hogy ott, akkor készültek, hanem akár megrendezettek is lehetnek, de hatásukban mégis elérik a céljukat, és mégis bizonyítanak, csak épp nem a realitáshoz való viszonyukat bizonyítják, a néző számára kézzelfogható probléma (vö: Sontag, 59–60). A film cselekménye szempontjából különösen fontos, hogy a fénykép, mely elvileg bizonyítékul szolgál, lényegében a hamis bizonyíték gyártásának lesz az egyik eleme. A hamis fotó a történetben katalizátorként működik: amikor Anderton nyomozó tucatnyi fénykép között meglátja halott fia képét a feltételezett gyilkos ágyán, azt gondolja, hogy megtalálta fia gyilkosát. A filmszalagon elhelyezett fotó – mely a fiát és a feltételezett gyilkost mutatja – bizonyítékként lenne értelmezhető (az egyik szereplő, Danny Whitwer a képeket

bizonyíték-orgiának nevezi). Csakhogy kiderül, az egész jelenet és fotóhalom megrendezett, hamisítvány. A hamis jelenet vezet annak feltételezéséhez, hogy a prekogok által előre jósolt képek között is lehetnek tévedések (Grusin, 2004: 33).

Spielberg a premedializáció eljárását a film történetének fókuszába helyezi: a látnokok „prevízióit” úgy vetítik ki, ahogy a moziban szokás; a nyilvánossá tétel, a bemutatás szintén döntő fontosságú a bizonyítékok létrehozásában (amihez tanúk is kellene); a *Különvélemény* világában a prekogok mindenütt jelenlévő premedializációjának célja: a gyilkosságokat meg kell előzni, és a gyilkos nem maradhat észrevétlen. Ebből a szempontból kulcsfontosságú lesz a különvélemény felfedezése. Beigazolódik, hogy létezik egy olyan felvétel, amely megengedi, hogy az események másképp játszódjanak le. Annak a gyilkosnak, aki rejtve akart maradni (Lamar Burgess, a hatalom birtokosa), ezt a különvéleményt kellett eltüntetnie (Grusin, 2004:34).

A *Különvélemény*ben ábrázolt kiborgikus prekognitív hálózat szimbolikusan utal a film előtti eszközök elsajátítására, ugyanakkor segít tisztázni a premedializáció speciális sajátosságát is. A remedializáció eljárása újragondolta és felújította a korábbi mediális formákat, technológiákat, a premedializáció viszont már arra a vágyra utal, hogy a jövőbeli médiumok és médiatechnológiák hasznosíthatók legyenek katasztrófák elkerülésére.

A premedializáció, ahogy azt korábban láttuk, a jövőbeli esemény bekövetkezése előtt szeretné helyreállítani a jelent, hogy a kiszámíthatatlan veszélyek, a 9/11-hez hasonló traumatikus események már premedializáltak legyenek. Pre-Crimen rendszeréhez hasonlóan a premedializáció a jövő megelőzésére törekszik azáltal, hogy előzetesen mediatizálja azt. A (pre)mediálisan megjelenített képek arra szolgálnak, hogy a jövő bizonyos értelemben soha ne következzen be (Grusin, 2004: 36). Spielberg filmje azzal ér véget, hogy miután kiderült a visszaélés, 2054-ben a hat éves Pre-Crimen kísérletet beszüntették, a jövőbeli tetteik elkövetése előtt letartóztatottakat szabadon bocsátották, a látnokok prevízióira sem volt tovább szükség. A film zárlata sugallhatja, a társadalomnak az a vágya, hogy a jövőben bekövetkező katasztrófáktól premedializációkon keresztül megszabaduljon, elég magas kockázattal jár. Ulrich Beck gondolataira visszautalva, vajon tudjuk-e pontosan diagnosztizálni, hogy mit is jelentenek a valószínűségi biztonságok, a korlátlanul növekvő veszélytudattal szemben mennyire lehet biztonsági ígérekkel fellépni (Beck, 2008: 45)? Jóllehet a társadalom az „előállított bizonytalanságok” miatt rá van utalva a biztonságra és a magasabb fokú ellenőrzésre (Beck, 2008: 72), a probléma nyitva marad. Törekedhetünk ugyan intézményi szinten a kockázatok és veszélyek minimalizálására, kivédésére, csakhogy a „jövő gyarmatosítása” egy totális megfigyelőrendszer kiépítésén keresztül valósulhatna meg (Grusin, 2004: 37). Beck sarkított megfogalmazását sem érdektelen megfontolnunk: „nem a terroristacselekedet pusztítja el a Nyugatot, hanem ennek a feltételezésére adott reakció” (Beck, 2008: 192).

Felhasznált irodalom

- Andok Mónika (2022): A mély mediatizáció fogalmi és elméleti kerete, *In medias Res* 2. 5-18. <https://media-tudomany.hu/wp-content/uploads/2023/01/media-tudomany.hu-a-mely-mediatizacio-fogalmi-es-elméleti-kerete-andok-monika-imr-2022-2.pdf> (letöltve: 2023. 03.01)
- Baudrillard, Jean (2002): *The Spirit of Terrorism*, London, Verso
- Bauman, Zygmunt (2006): *Liquid Fear*, Cambridge, Malden, MA, Polity Press
- Beck, Ulrich – Giddens Anthony – Lash, Scott (1994): *Reflexive Modernization*, Cambridge, Polity Press
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*, ford. Berényi Gábor, Kerékgyártó Béla, Budapest, Századvég
- Beck, Ulrich (2008 [2007]): *Világkockázat-társadalom – Az elveszett biztonság nyomában*, ford. G. Klement Ildikó, Szeged, Belvedere Meridionale
- Brunow, Dagmar (2015): *Remediating Transcultural Memory – Documentary Filmmaking as Archival Intervention*, Berlin, Boston, De Gruyter
- Bolter, Jay – Grusin, Richard (1999): *Remediation – Understanding New Media*, Cambridge: MA, The MIT Press
- Bolter, Jay – Grusin, Richard (2011): A remedializáció hálózatai, ford. Babarczi Katica, *Apertúra* 6. (3). <https://www.apertura.hu/2011/tavasz/bolter-grusin-remedializacio-halozatai/> (Letöltve: 2022. 09. 10.)
- Böcskei Balázs (2017): A későmodernitás globalizációelmélete és a kockázattársadalmi identitás, *Metszetek* 6(1), 101–121. DOI 10.18392/metsz/2017/1/6. https://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_2017_1_07_bocskei.pdf (Letöltve: 2019. 12. 06.)
- Cottle, Simon (2006): *Mediatized Conflict. Developments in Media and Conflict Studies*. McGraw-Hill, England: Open University Press
- Cottle, Simon (2009): *Global Crisis Reporting – Journalism in the Global Age*, McGraw-Hill, Open University Press
- Dick, Philip K. (2002): *Különvélemény*, ford. Galamb Zoltán et al., Szeged, Szukits Könyvkiadó
- Edelman, Murray (1998): Politikai ellenségek konstruálása, ford. Erdei Pálma, in: *Az ellenség neve*, Szabó Márton (szerk.), Budapest, Jósöveg Műhely Kiadó
- Füredi, Frank (2002): *Culture of Fear Revisited – Risk-taking and the Morality of Low Expectation*, London, New York, Continuum
- Grusin, Richard (2004): Premediation, *Criticism*, 46. (1), 17–39.
- Grusin, Richard (2010): *Premediation – Affect and Mediality After 9/11*, US, UK, Palgrave Macmillan
- Grusin, Richard (szerk.) (2022): *Insecurity (Center for 21st Century Studies)*, Minneapolis, London,

University of Minnesota Press

Hoskins, Andrew – O’Loughlin, Ben (2007): *Television and Terror – Conflicting Times and the Crisis of News Discourse*, New York, Palgrave Macmillan

McLuhan, Marshall (1964): *Understanding Media – The Extensions of Man*, London, Routledge

Nohrstedt, Stig A. (2010): Threat Society and the Media, in: *Communicating Risks – Towards the Threat Society*, Nohrstedt, Stig A. (szerk.), Göteborg, Nordicom, University of Gothenburg, 17-51.

Ossa, Vanessa – Wilde, Lukas R.A. (2021): Introducing medial reflections: threat communication and the US order after 9/11, in: *Threat Communication and the US Order after 9/11. – Medial Reflections*, Ossa, Vanessa, David Scheu et al. (szerk.), New York, Routledge (oldalszám nélkül)

O’Sullivan, Tim – Dutton, Brian – Rayner, Philip (2002): *Médiaismeret*, ford. Bényei Judit, Budapest, Korona Kiadó

Sontag, Susan (2004): *A szenvedés képei*, ford. Komáromy Rudolf, Budapest, Európa Könyvkiadó

Virilio, Paul (1997): *Open Sky*, ford. Julie Rose, London, Verso

Williams, Raymond (1998): A kultúra elemzése, ford. Pásztor Péter, in: *A kultúra szociológiája*, Wessely Anna (szerk.), Budapest, Osiris / Láthatatlan Kollégium, 33–40.

Žižek, Slavoj (2002): *Welcome to the Desert of the Real!*, London, Verso

Gerencsér Péter¹

A CIVIL ÚJSÁGÍRÁS HÁROM FORDULÓPONTJA AZ EZREDFORDULÓ UTÁN

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-2>

THREE TURNING POINTS OF CITIZEN JOURNALISM AFTER THE TURN OF THE MILLENNIUM

Absztrakt

A 2000-es évek elejétől a digitális technológia és a web 2.0-es keretrendszerek elterjedésével kialakuló újfajta hírszolgáltatási forma a civil újságírás (*citizen journalism*), amelynek művelése során a hétköznapi emberek újságírói szerepet vesznek fel, és a nyilvánosság számára állítanak elő információs tartalmakat. A tanulmány a civil újságírás egyre hangsúlyosabb szerepét három, fordulópontként azonosított példában követi nyomon a civil videó-újságírás területén, annak érdekében, hogy azonos médiumon belül mutasson rá közöttük lévő folytonosságokra és különbségekre. Elsőként 9/11 kapcsán vizsgálja a civil újságírás előnyeit az intézményesült sajtóval szemben, és azokat az azonnaliságban, a véletlenben, a jelenlétben és a szemtanúságban lokalizálja. Ezt követően a 2004-es dél-ázsiai cunami katasztrófájának médiareprezentációját helyezi előtérbe, melynek során a civil turisták által készített részvételi videók nagy száma az eseményt sokféle nézőpontból tudta dokumentálni. Végezetül a tanulmány a harmadik mérföldkövet a 2011-es Occupy Wall Street mozgalomban látja, amely egyértelmű elmozdulás a foucault-i vizuális felügyelet (*surveillance*) felől a hatalmat ellenőrző ellenmegfigyelés (*sousveillance*) felé. A tanulmány szerint az utólagosan megképződő elméleti keretek helyett célravezetőbb a civil újságírás korai formáit az alulról felfelé irányuló induktív módszer szerint megközelíteni, és az egyedi esetekből levonni általános törvényszerűségeket.

Kulcsszavak: civil újságírás, katasztrófa, sousveillance, szemtanúság, videó, web 2.0

¹ A Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének főiskolai docense.

Abstract

Citizen journalism is a new form of news service emerging from the beginning of 2000s with the spread of digital technology and Web 2.0 frameworks, where ordinary people take on themselves of the role of journalists and produce informational content for the public sphere. The study traces the increasingly prominent role of citizen journalism in three examples which is identified by the author as turning points in the field of citizen videojournalism in order to point out the continuities and differences between them within the same medium. First, it examines the advantages of citizen journalism over institutional press in 9/11 and sees these in immediacy, chance, presence, and eyewitness. Subsequently, it focuses on the media representation of 2004 Boxing Day tsunami during which a large number of participatory videos was made by ordinary tourists which were able to document the event from a variety of perspectives. Finally, the paper identifies Occupy Wall Street movement of 2011 as the third milestone, which is a clear shift from Foucaultian visual surveillance to counter-surveillance (*sousveillance*) in order to control power. According to the study, it is more appropriate to approach the early forms of civil journalism based on bottom-up inductive method and to deduce the general features from individual cases.

Keywords: citizen journalism, disaster, *sousveillance*, eyewitness, video, Web 2.0

A blog mint kocsmá, avagy a frankfurti iskola maradandósága

Amikor 2007-ben a (rég) *Index* újságírói a blogokról kérdezték az akkori köztársasági elnököt, Sólyom Lászlót, az államfő a következőt válaszolta: „Nem járok kocsmába tájékozódni” (Bodoky–Kárpáti, 2007). Ez a ritka intelligens megnyilatkozás kitűnően példázta azt a pökhendi gögőt, amellyel a civil újságírásnak a kezdetek során szembesülnie kellett, egyúttal pedig elárulja azt is, hogy az egykori köztársasági elnöknek fogalma sem volt a kocsmá társadalmi funkciójáról és annak a társadalmi nyilvánosság genezisében játszott kardinális szerepéről. A kocsmatörténeti kutatásokból rendre kiviláglik, hogy az italmérő helyek nem, vagy nem kizárólag az italfogyasztás, hanem információelosztó központként a hírszerzés és a tájékozódás plebejus színterei is egyúttal, melyeknek etikai normái (az ismeretlen leszólításának joga, az egyenlőségelven alapuló eszmecsere) elengedhetetlenek a polgári nyilvánosság formálódásában. Nevezetes művében, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásában* már Jürgen Habermas is kiemelten, noha arisztokratikus szemszögből foglalkozott azzal, hogy a brit kávéházak, a francia szalonok és a német asztaltársaságok milyen módon előlegezték meg a közügyek szabad megvitatását lehetővé tévő egalitárius nyilvánosságot, és hogy az ilyenfajta (fél)nyilvános terek végső soron a politikai nyilvánosság virtuális tereinek előszobájaként funkcionáltak (Habermas, 1993: 83–84). Az a mód, ahogyan a volt magyar államfő a blogok szerepét értelmezte, ráadásul hatalmi pozícióból, olyan szemléletmódot feltételez, amely a közügyekben való részvétel jogát

az establishment hivatalos intézményeire korlátozza, az ő jogosítványaihoz köti, és kizárja belőle a magánszemélyekként összegyűlő, alulról szerveződő közösségeket. Habermasszal szólva viszont „[az] ellenőrzés elve épp a publicitás, amelyet a polgári nyilvánosság az uralommal szembeállít, s ezt kívánja megváltoztatni” (Habermas, 1993: 82).

Sólyom László felülnézeti, a frankfurti iskola attitűdjére emlékeztető pozíciójával szemben az utóbbi két évtizedben felemelkedő civil újságírás aktorai magánszemélyként vállalnak magukra újságírói feladatokat, nem rendelkeznek formális hírszolgáltatási kötődéssel, a hivatalos intézményeken kívül állítanak elő a nyilvánosság számára információs tartalmakat. Külső felhatalmazás és intézményes háttér nélkül is jogot formálnak az információk gyűjtésére, terjesztésére és megvitatására, azaz a társadalmi ellenőrzésre és ezzel együtt a demokrácia közvetlen alakítására. Társadalmi felelősségvállalásukat nemcsak a civil újságírásra az angol nyelvben a sokféle alternatíva közül mára már – úgy tűnik – véglegesen gyökeret vert *citizen journalism* kifejezés tükrözi, amely az állampolgársággal (*citizenship*) együtt járó jogokra és kötelezettségekre helyezi a hangsúlyt, hanem ennek az újságírási típusnak abban a mantrában kifejezett ideológiája is, miszerint a civil újságírás „hangot ad a hangtalanoknak” [*give voice to voiceless*] (Atton–Hamilton, 2008: 45), azaz a Sólyom által a nyilvánosság radarja alatt tartani kívánt csoportok érdekeinek képviselőjét is felvállalja.

A *civil újságírás* értelemszerűen retronímia, csak utólagosan kapta elnevezését, hiszen magának a gyakorlatnak nyilvánvalóan akkor már működnie kellett, amikor újdonsága, a hagyományos újságírástól elkülönülő volta egy új terminus megalkotását igényelte. Ennek megfelelően a kérdést érdemes a visszamenőleges hatállyal megképződő keretek helyett előbb a tényleges gyakorlatból megközelíteni. Azaz az általános törvényszerűségek deduktív módszere helyett az induktív módszert alkalmazni, amely egyedi esetekből von le következtetéseket.

Ahogy a televízió múltját egészen Platón barlangjáig szokás visszavezetni, úgy a civil újságírás előtörténetét szintén meg lehetne rajzolni a régmúltig, amíg csak egyetlen olyan közös jegyet is találunk, amely teljesíti a bárminemű hasonlóság minimumát. A parttalan analógiaképzés helyett azonban célravezetőbb az egyedi jegyeiktől a jegycsoportok vizsgálata felé elmozdulni, melyekben az egymást támogató ismérvek azonos irányba mutatnak. A 2000-es évek elejétől, a web 2.0 térnyerésével szoros összefüggésben kialakult civil újságírás fordulópontjainak kijelölése bizonyos mértékig önkényes vállalkozás, elvégre világosan definiált kritériumrendszer hiányában sokféle narratíva tekinthető legitimnek. A nemzetközi szakirodalomban korábban történtek már kísérletek a civil újságírás mérföldköveinek meghatározására (például: Allan, 2009: 17–32; Andén-Papadopoulos–Pantti, 2011: 65–68; Saunderson, 2019). Ezek a gyakorta évkönyvszerűen felépülő elbeszélések ugyanakkor egymással nem feltétlenül kompatibilis gyakorlatokat hasonlítanak össze, vagy nem teszik világossá, hogy az adott újságírói gyakorlat milyen értelemben tekinthető a korábbiakhoz képest határpontnak. Annak érdekében, hogy ne az almát hasonlítsuk össze a

körtével, az alábbiakban a civil újságírás fordulópontjainak feltérképezésénél azonos médiumból, a videó-újságírásból választok ki három, meglátásom szerint vízvázalstónak tekinthető példát. Mediális átjárhatóságuk okán a közöttük lévő azonosságok és eltérések is precízebben összemérhetők.

9/11: a dokumentálás egyedisége

Az Egyesült Államok szimbólumai ellen 2001. szeptember 11-én végrehajtott terrortámadás nemcsak világpolitikai, hanem médiatörténeti szempontból is új korszakot eredményezett, melyről számos diskurzus keretén belül, a spektakulumtól a szimuláción át a populáris kultúráig, sokféle elemzés született (Morgan, 2009; Mitchell 2008: 267–284; Quay–Damico, 2010). Korábban magam is külön tanulmányokban vizsgáltam 9/11 mediális jelentőségét a hollywoodi akciófilmek és a szimbólumhasználat (Gerencsér, 2002), az eseményeket követő webkettes paródiák (Gerencsér, 2003), a videójáték (Gerencsér, 2013) a szimulákrum (Gerencsér, 2014) és a kortárs álhírek genealógiájának kontextusában (Gerencsér, 2019). Az alábbiakban amellet érvelek, hogy a terrortámadás médiareprezentációja a kortárs civil újságírás szempontjából is mérföldkőnek bizonyul.

Amint azt hivatkozott tanulmányaimban részletesen kifejtettem, a World Trade Center ikertornyai elleni repülőgépes merénylet a hollywoodi katasztrófafilmeken szocializálódott amerikai látványtársadalom logikája szerint volt megszervezve a terroristák részéről. Az első utasszállító gép 8:46-kor bekövetkező becsapódását a WTC északi tornyába egészében mindössze egyetlen videófelvétel rögzítette (megtekinthető: <https://www.youtube.com/watch?v=qNw0jOhVJ3A>). A felvétel elején az látható, hogy a nyílt utcán tartózkodó tűzoltók gázszivárgás után kutatva gyanútlanul vizsgálják az egyik aknafedelelet, majd képernyőn kívüli hangként az erősödő repülőgép zaja hallatszik. Ekkor a kép bal oldalán álló tűzoltó, Vincent G. Halloran, aki még aznap a toronyban életét vesztette, felfelé fordítja a fejét, kisvártatva ezt teszi a tőle jobbra álló Joseph Pfeifer, New York-i tűzoltóparancsnok-helyettes is. A civil újságírás szempontjából lényegesebb a kamera mögött álló operatőr cselekedete: miután meghallja a fölöttük elzúgó Boeing-gép hangját, 90 fokos fordulattal az esemény irányába fordítja a kameráját. Ennek a szó szerinti „képeltérítésnek” a nyomán a tűzoltók mindennapos tevékenysége helyett immár a váratlan esemény áll a fókuszban, és a kép egy szempillantás alatt vált át normalitásból horrorba. A svenkelő kameramozgást követően a távolban a WTC még ép ikertornyait látjuk, melynek északi épületébe pár másodperc múlva becsapódik a repülőgép. Ekkor az operatőr felvevőgépével ráközelít a robbanásra, majd a felcsapó lángokat és a füstöt látjuk.

Az operatőr, akinek a személyéről a későbbiekben még esik szó, nem hivatásos újságíró, hanem civil személy, aki az esemény hatására egyik pillanatról a másikra vesz fel véletlenül, ideiglenes jelleggel újságírói szerepet. Azt, hogy hirtelen újságíróvá vált, kamerakezelésének két módja

bizonyítja, nevezetesen a felvevőgép elfordítása a történések irányába és a becsapódáskor a zoom használata. Ahelyett ugyanis, hogy a sokk hatására a válláról, ahol feltehetően tartotta, leengedné a kameráját, vagy csak saját szemével követné az eseményeket, ő mások számára is meg akarja örökíteni a katasztrófát, vagyis a svenk és a zoom avatja az operatőrt civil újságíróvá. Az északi torony elleni repülőgépes merényletet egyetlen hivatalos újságíró vagy média sem rögzítette, így az operatőr lélekjelenlétének köszönhető, hogy ilyen átfogó teljességgel, dokumentumszerű mozgóképi bizonyítékokkal rendelkezünk az új évezred első világpolitikai jelentőségű terrortámadásáról. Ezt akkor tudjuk értékelni igazán, ha a körülötte állók reakcióit vesszük szemügyre, akik a megdöbbenéstől teljesen ledermednek, és csak az „Oh, shit!” indulatszavakat tudják kipréselni magukból. Ehhez képest a mainstream, intézményes média nem tudta rögzíteni a támadást, és a hírcsatornák ezt követő közvetítésében is feltűnő a „kép-telenség”, azaz a vizuális bizonyítékok hiánya. A nagy hírcsatornák csak az első gép becsapódását követően kezdtek kivonulni kameráikkal, és a második gép negyedóra múlva bekövetkező támadását már élőben tudták közvetíteni (az időbeli eltolódásnak a terroristák részéről láthatóan ez is volt a célja, hogy szó szerinti értelemben berobbanjanak a televíziók képernyőire).

Az American Airlines 11-es járatának az északi toronyba való belefúródását dokumentáló videófelvétel a civil újságírás számos általános jellemzőjét viseli magán. Először is, mindenkori előnyét a hivatásos újságíróval szemben a jelenlét-hatás tanúsítja, hogy a civil személy az események helyszínén tartózkodik, míg a professzionális média képviselője az esetek döntő többségében a történések után kullog, és már csak annak hatásait képes számba venni. Ez figyelhető meg abban, hogy a hírtelevíziók az első gépről nem rendelkeztek felvételekkel. Ebből következik a második ismérv, nevezetesen, hogy a civil újságírás jellemzően olyan „breaking news” eseteknél hasznos, melyek nem előre megtervezetten, hanem váratlanul történnek. Aligha meglepő, hogy a civil újságírás sok alternatív elnevezése közül az egyik a „véletlen újságírás” (*accidental journalism*). Ennek az alkalmazásmódnak számos példában tetten érhető alesete, hogy a váratlanság valamilyen katasztrófához kapcsolódik, legyen az szándékos emberi cselekedet vagy természeti jelenség. Az ebből az egyedi esetből lesűrhető harmadik lényeges aspektus, hogy a civil újságírás általában terepen, az utcán érvényesül, amire egyértelműen utal a szinonimájaként használt „utcai újságírás” (*street journalism*) kifejezés.

A szóban forgó videófelvételt Jules Naudet, egy francia származású amerikai dokumentumfilm-rendező készítette (Quay–Damico, 2010: 177; Jordan, 2021: 575). Jules és testvére, Gédéon azokban a hetekben éppen a New York-i tűzoltóságról forgattak dokumentumfilmet, aminek során elkísérték a tűzoltókat a terepre. Jules Naudet a gázszivárgás ellenőrzési procedúráján jelen lévő Pfeifer tűzoltóparancsnok-helyettest követte a World Trade Center épületébe is, ahol lefilmezte a menekülő civileket és a mentés megszervezését. Később ebből állították össze a *9/11* című dokumentumfilmet,

melyet teljes egészében először a CBS csatornán mutattak be 2002. március 10-én, és amelynek része volt az ominózus felvétel. A film szintén „képeltérítés”-ként, vagy Guy Debord terminusával „détournement”-ként értelmezhető, hiszen az eredeti koncepciótól eltérően nem a tűzoltóság élete, hanem a terrortámadás vált a film központi témájává. Annak, hogy Naudet mozgóképe mennyiben sorolható a civil újságírás körébe, ellene vethető, hogy itt nem amatőr, hanem professzionális rendezőről van szó. Igen ám, de a Naudet-fivérek a filmkészítésben voltak hivatásosak, nem pedig az újságírásban, azaz tudósítói minőségükben nem az intézményes sajtóhoz, hanem a civilekhez tartoznak.

2011. szeptember 11-én korántsem voltak optimálisak a technikai feltételek a web 2.0-es platformokon kivirágzott civil videó-újságírás számára. Noha már évtizedek óta léteztek hordozható, viszonylag könnyű tömegű, a képet a szinkronhanggal együtt felvevő videokamerák, ezek szállítása és használata még mindig lényegesen nehezebb volt, mint a manapság a zsebből pillanatok alatt elővehető mobiltelefonoké. Nyilvánvalóan ezzel a műszaki adottsággal függ össze, hogy az északi toronyba beleütköző gépről nem született sok videófelvétel. Jules Naudet egy Sony DSR-PD150 DVCAM 3CCD típusú videokamerát használt, amelynek méretei (25.4 cm X 10.16 cm X 25.4 cm) nehezen teszik lehetővé, hogy egy átlagpolgár napi szinten magánál hordja, és váratlan helyzetben gyorsan üzemképes állapotba hozva használja. Jules Naudet „szerencséjére” a kamera a támadás alatt éppen be volt kapcsolva, így nem maradt le az eseményről. A kamerát a Naudet-fivérek a washingtoni National Museum of American History múzeumának adományozták, ahol vitrinbe helyezve egyfajta modern relikviaként állították ki.

Ugyanakkor nemcsak az alkotás, hanem a bemutatás és a terjesztés feltételei is különböztek a jelenlegitől. 2001-ben az internetpenetráció s a videófájlok továbbítására és megtekintésére alkalmas sávszélesség (adatátviteli sebesség) még az Egyesült Államokban sem volt optimális a világháló elsődleges médiumként való alkalmazásához, továbbá a későbbiekben közösségi médiaként azonosított webkettes platformok kifejlesztése is gyerekcipőben járt. Ennek következtében Jules Naudet-nek a videófelvétel bemutatásához még a hagyományos médiumokat, ez esetben a televíziós hírcsatornákat kellett igénybe vennie, aminek kapcsán a civil újságírás és a mainstream elektronikus sajtó együttműködése figyelhető meg. A terrortámadások idején még nem létezett a YouTube videómegosztó oldal, ahová bárki szabadon, olcsón és különösebb szaktudás híján is feltölthette volna saját készítésű tartalmait. A YouTube-ot 2005 februárjában alapították (de a feltöltés lehetőségét csak áprilisban nyitották meg), a Google Video is csak egy hónappal azelőtt, január 25-én indult, míg a legkorábbinak tartott videómegosztó portál, az 1997-től működő ShareYourWorld.com 2001-ben éppen az adatátviteli mennyiség szűkössége miatt zárt be. Összességében tehát 9/11 idején nem volt elérhető a hétköznapi felhasználó számára olyan felület, ahol amatőr videóit kapuőrök ellenőrző mechanizmusai nélkül publikálni tudta volna.

Jules Naudet felvételét így televíziós csatornák mutatták be, mielőtt a *9/11* című dokumentumfilmje a CBS-en debütált volna. A CNN globális hírtelevízió New York-i fiókjának ügyvezető producere, Barclay Palmer 10 000 dollárt fizetett a felvétel megvásárlásáért (Boxer, 2002). A CNN nyomán, amely az egész világra kiterjedő televíziós csatornaként önmagában is jelentős nézettséget generált a videó számára, a többi amerikai televíziós hálózat is bemutatta a felvételt, amelyet a világ többi nemzeti csatornája is átvettek. (Jelenleg ugyan a videót webkettes felületeken tekinthetjük meg, akkoriban – mint említettem – erre nem volt mód. Az internetarcheológiának a némafilmek megőrzéséhez hasonló csökevényessége okán lehetetlen vállalkozás statisztikai adatokkal alátámasztani, de valószínűleg ez volt a világtörténelem addigi legnézettebb, civil újságíró által készített videója. Nem pusztán a világ számos televíziós csatornáinak összesített nézettségét szükséges ugyanis ehhez figyelembe venni, hanem a későbbi ismétléseket, a *9/11* című film megtekintéseinek a számát, illetve az utóbb a YouTube-ra és más videómegosztókra fel- és újratöltött különböző változatokat is, melyeknél a videók eltávolítása ábránddá teszi a pontos számszerű összegzést.)

Jules Naudet videós dokumentációját rendszerint úgy említik, mint amely az egyetlen létező mozgókép az első gép északi toronyba csapódásáról. Az Amerikai Történelmi Múzeum kiállításán a videokamerát magyarázó szöveg szintén „az egyetlen ismert felvételnél” hivatkozik rá (Boxer, 2002; Machado, 2016), ahogyan a YouTube-on közzétett *The Only Existing Footage Of 1st Plane Hitting WTC* nevet viselő (a *9/11* című dokumentumfilmből származó) részlet is. Ezzel szemben Kim LaCapria a *Truth or Fiction?* nevű tényellenőrző oldalon ezt az állítást az álhírek körébe sorolja (LaCapria, 2019). Kétségtelen, hogy a Naudet-videót kizárólagosnak mondó szövegek megfogalmazása sántít, teljesen légből kapottnak mégsem tekinthető. Létezik ugyanis két másik videófelvétel is, melyek megörökítették az első becsapódást, ezek ugyanakkor különböző okokból problémásak.

Kim LaCapria is hivatkozik a *The New York Times* 2003. szeptember 7-én megjelent cikkére, melyben James Lang az elsők között szellőztette meg a bombasztikus hírt, miszerint előkerült egy másik videófelvétel az első gép becsapódásáról (Glanz, 2003; LaCapria, 2019). Eszerint egy cseh bevándorló, Pavel Hlava, aki dolgozni érkezett az Egyesült Államokba, egy terepjáróban ülve a Brooklyn-Battery alagút bejáratánál turisztikai célból videózta New York városát, amikor éppen előtte, a felvétel jobb sarkában a World Trade Centernek ütközik az utasszállító (a videó megtekinthető: <https://www.youtube.com/watch?v=OzY9OO9sXzM>). Noha Hlava utóbb azt állította, nem volt tudomása arról, hogy voltaképpen mit is sikerült rögzítenie, a felvétel módjából mégis az látható, hogy valami szokatlant érzékelt, mert a gomolygó füst megragadja a figyelmét, és – a Naudet-videóhoz hasonlóan – ráközelít az épületre. Állítását véleményem szerint a videóhoz kapcsolódó két formai sajátosság hitelesítheti. Az egyik az, hogy miután közlőről megmutatja a becsapódást, mégis eltávolító kameramozgást hajt végre, sőt elfordítja a kamerát az eseményről az

előtte lévő közlekedési dugó felé, ami azt sejteti, hogy nem volt tisztában az esemény súlyával. Ezt alátámasztja, hogy James Glanz cikke szerint Hlava azt nyilatkozta, nem a keresőt, hanem az LCD-kijelzőt nézte a videokamerán, amelynek alacsony felbontása akadályozta a látottak értelmezésében. Ennélfogva Jules Naudet akaratlagos újságírói magatartásával szemben Hlava felvétele *par excellence* öntudatlan „véletlen újságírás”. A másik elem a videó recepciójához kapcsolódik, ugyanis a cseh munkás videója hosszú ideig sehol sem volt látható, a felvétel készítőjének elmondása szerint benne is csak később tudatosult, hogy mi került a felvevőkép lencséje elé. A videó két évig ismeretlen volt a nagyközönség előtt, és csak a *The New York Times* említett cikke után vált ismertté, amikor egy másik cseh honfitársa felhívta Walter Karling figyelmét a videókazettára, aki továbbította azt az újság szerkesztőségének (Lang, 2003). Pavel Hlava felvétele kétségtelenül rosszabb minőségű, kevésbé átfogó, mint Naudet-é, az épületet is takarásban látjuk, mégsem ez a döntő oka annak, hogy jelentősége nem mérhető a másik videóhoz. A probléma ugyanis abban áll, hogy a videó léte két éven át nem volt ismert, későbbi nyilvános közzétételét is nehezítette készítője angol nyelvtudásának hiánya, szerzői jogi problémák és munkáltatói fenyegetések, márpedig egy videó láthatatlansága a nyilvánosságban gyakorlatilag azt jelenti, hogy nem létezik.

Tényellenőrzése során Kim LaCapria nem foglalkozott egy harmadik felvétellel, annak ellenére sem, hogy ennek létezése viszont kezdettől fogva ismert volt, olyannyira, hogy bekerült az internetes művészet kanonikus alkotásai közé (Greene, 2004: 172–173; Tribe–Jana, 2007: 90–91). Wolfgang Staehle német net art művész webkamerák felvételeit közvetítő nagy méretű képernyőket helyezett el a New York-i Postmaster Gallery falán, amely a tájképfestészet digitális változataként élő keretben közvetítette a kiállításon Manhattan látképét. A kísérleti művészeti projekt során Staehle alkotása szintén véletlenszerűen változott át újságírássá, amikor a webkamera a becsapódást rögzítette (a videó megtekinthető: <https://www.youtube.com/watch?v=8OUqUkTctXI>). Míg Hlava videója esetén a láthatatlanság jelenti a problémát, a német művésznél az, hogy az akkori technológiának megfelelően a képsorozat egyes felvételei hosszú időközönként mintavételezik az időt, így mozgóképek helyett állóképek szaggatott sorozatának tűnnek, és magát a becsapódást nem, csak a repülőgép közeledését, majd annak hatásaként a porfelhőt láthatjuk. Ennélfogva LaCapria konklúziója, miszerint nem igaz, hogy a Naudet-videó az egyetlen mozgóképes felvétel, csak részben állja meg a helyét, mivel Hlava felvételénél az újságírás alapkritériuma, a nyilvánosság, Staehle esetében pedig a mozgóképes forma szenved csorbát.

9/11 nemcsak a médiareprezentációban, hanem a civil újságírás terén is mérföldkőnek számít, mert a privát szemtanúság, a saját hírforrás és a dokumentálás szerepe azelőtt soha nem látott módon támaszkodott a hétköznapi emberekre. Ezt követően olyan újfajta újságírás kezdett körvonalazódni, amelynél a professzionalizmus helyett a hitelesség számít. A kívülállók egyre nagyobb szerepet kezdtek vállalni a hírek összegyűjtésében, az alkotó és a fogyasztó közötti határok

pedig egyre inkább elmosódtak. A 2001. szeptember 11-i terrortámadás nemcsak a videó-újságírást termékenyítette meg, hanem az internetes platformokra is döntő hatást gyakorolt. Az érdeklődések nagy száma miatt túlterhelt híroldalak összeomlása, illetve az elégtelen hivatalos információáramlás miatt a civilek a hírszolgáltatás terén is aktivizálódtak. Az emailek, az azonnali üzenetküldések, a fórumok és a blogok felé fordultak, ahol már nem csak befogadták, hanem termelték is a híreket (Zelizer–Allan, 2011: 169–190). A WTC tette elsőként világhosszá azt a trendváltást, hogy a közvetítés kezdő pillanata többé már nem a professzionális médiához kapcsolódik.

Dél-ázsiai cunami: részvételiség első kézből

A szakirodalom rendszeresen a civil újságírást egyik mérföldköveként tárgyalja a 2005. július 7-ei londoni robbantásokat, melyeket 9/11 analógiájára 7/7-nek is szokás nevezni (Bromley–Cushion, 2011: 213; Allan, 2009: 4; Saunderson, 2019). A Nagy-Britannia iraki háborúban való szerepvállalása miatt elkövetett londoni metróröbntások után az utcán tartózkodó civilek mobiltelefonjaikkal rögzített álló- és mozgófelveleikkel támogatták a hírszolgáltatást, egyesek a Flickr képmegosztó oldalon tudósítottak. A BBC hírsatorna pedig a saját weboldalán *London explosions: Your photos* címmel olyan fotómegosztási lehetőséget biztosított a hétköznapi emberek, a szemtanúk és a metróban rekedt résztvevők számára, ahová saját tartalmaikat feltöltve segíthették a hitelesebb és gyorsabb tájékoztatást (a BBC archív fotómegosztó oldala: http://news.bbc.co.uk/1/hi/in_pictures/4660563.stm). Álláspontom szerint ugyanakkor 7/7 helyett a civil újságírást történetében nagyobb jelentőségű fordulópontnak tekinthető a 2004 karácsonyán történt indiai-óceáni cunami médiareprezentációja. Egyrészt az amatőr felvételek kritikus tömege már a 2004-es eseményeknél megfigyelhető, nem mellesleg a londoni terrortámadásokat ezek időben is megelőzik. Másrészt a valós idejű dokumentálás kiemelt szerepet játszik a szökőár katasztrófájában, míg a 2005-ös londoni terrortámadásnak leginkább az utóhatását rögzítették a civilek. Harmadrészt 7/7 szerepének túlhangsúlyozásával a szakirodalom a Nyugat-központú koloniális szemléletet örökíti tovább, amely alulreprezentálja az Európán és Észak-Amerikán kívüli földrajzi helyeket. Végül pedig, a dél-ázsiai cunami azért is nagyobb súllyal esik latba, mert ezt követően kezdett elterjedni és meggyökeresedni a szakirodalomban a korábbi rögtönzött, sokféle elnevezéssel szemben a *citizen journalism* fogalma (Allan, 2009: 18; Zeng–Jain–Nguyen–Allan, 2019: 3–4).

2004. december 26-án a Richter-skála szerint 9-es erősséget meghaladó földrengés után cunami keletkezett Ázsia délkeleti részén, melynek következtében hozzávetőlegesen 200 000 ember halt meg, a pusztítás a partokon rendkívüli személyi és anyagi károkat okozott. Míg 9/11 során az első gép becsapódását *lényegében* egyetlen videónak köszönhetően ismerjük, a dél-ázsiai cunami sokkal jobban volt dokumentálva, bőséggel készültek mozgóképek a katasztrófáról. Ahogyan a szeptember 11-i terrortámadások esetében, itt is azt láthatjuk, hogy a civil újságírást váratlan eseménynél kapott

szerepet, ahol a helyszínen jelenlévő hétköznapi emberek a hivatásos újságíráshoz képest előnyben voltak. Döntő különbség ugyanakkor a videófelvetelek sokasága, ami a „médiapluralizmus” karppineni terminusával ragadható meg (a fogalomhoz: Karppinen, 2009). Ezeket a mozgóképeket, melyek a „véletlen” újságírás körébe sorolhatók, hordozható videokameráikkal maguk az ott tartózkodó turisták készítették, akiknek többsége nyugati nyaraló volt (Meraz, 2011). Ezt azért lényeges aláhúzni, mert ugyan a technikai felszereltség a három évvel korábbi New York-i katasztrófa idejére jellemző adottságokkal szemben kétségkívül világméretben is javult, de a digitális videó készítésének lehetősége egyáltalán nem volt általános, inkább a jómódú nyugatiaknak állt rendelkezésére, akik ázsiai nyaralást is képesek voltak megfizetni. A másik kulcsfontosságú eltérés a WTC elleni támadás Naudet-féle reprezentációjával szemben, hogy a 2004-es szökőárról felvett készítőik többsége nem kívülálló, hanem résztvevő volt (bár hozzá kell tenni, hogy Jules Naudet is résztvevővé vált, amikor az első gép rombolása után a tűzoltókkal együtt az ikertoronyba ment, ahol maga is megtapasztalta az épület összeomlását). A résztvevők ennél fogva olyan eseményt rögzítettek, amely a saját életükre is közvetlen hatást gyakorolt, nézők helyett maguk is szenvedők, áldozatok voltak. Bizonyára előfordultak olyan esetek is, amelyeknél a videófelvétel készítője a szökőár következtében életét veszítette, az eszközén talált dokumentációt pedig utóbb mások használták fel, ami a szerzői jogi kérdések mellett személyiségvédelmi és etikai problémákat is felvet.

Ezeket a mozgóképeket utóbb a YouTube videómegosztó oldalra, akár több különálló forrást összefűzve töltötték fel. Itt is fontos megjegyezni azonban, hogy saját korukban a videók hozzáférését nem az interneten, hanem a hagyományos televíziós csatornákon biztosították. Míg az elkészítés módja tehát a civilekhez, a bemutatás és a terjesztés a szeptember 11-i eseményekhez hasonlóan az intézményesült médiához kapcsolódott. A YouTube-on ma látható videókat nem feltétlenül a készítők töltötték fel, többszörös átkonvertálásuk, másolásuk miatt gyakran minőségromlást is elszenvedtek, és eredeti forrásuk beazonosítása az esetek többségében lehetetlen oknyomozói feladat. Mindazonáltal az a tendenciaszerű elmozdulás regisztrálható, hogy míg 9/11 esetében a civilek javarészt a blogoszféra szöveges tartalmaira támaszkodtak, a 2004-es dél-ázsiai cunami kapcsán egyre inkább a vizuális információk felé tolódott el a civil újságírás fókusza. Jordan Golson, akkori egyetemista a saját blogspot-oldalán (<http://jlgolson.blogspot.com/2004/12/tsunami-video.html>, az oldal ma már nem él) gyűjtötte össze a televíziók weboldalain tárolt videókra mutató linkeket, ami egyrészt az amatőrök aggregátori, szerkesztői szerepét, másrészt azt tanúsítja, hogy a nagy média közreműködése, szó szerint „közvetítése” nélkül a civil videó-újságírás akkor még nem boldogult (Regalado–Mintz 2005; Meraz, 2011).

A mozgóképek többsége a *home video* műfajában találja meg a maga genealógiáját. A még a Super8-as kamerák és a VHS-kazetták őskorából származó zsáner, a házi videó szereplői rendszerint családtagok, barátok, az ő nyaralásukat, születésnapjaikat, szokásaikat tárgyalják a felvételek.

Otthoni megtekintésre szánják őket, a karácsony ünnepe pedig, amikor a cunami bekövetkezett, kifejezetten a családi videózás legfőbb témája. A szökőár partot érésekor azonban ezek a családi videók hirtelen szándékolatlan újságírói magatartással ruházódtak fel. Televíziós bemutatásuk által kiszabadultak privát, a készítők személyes ismeretségi körére korlátozódó közönségükből és globális befogadásra igényt tartó leletekké váltak. Az esetek nagy részében a felvétel készítői vagy a nyaralás családi eseményét rögzítik, és eközben történik a váratlan fejlemény, vagy pedig a szökőár szokatlanul magasra tornyosuló hullámai miatt kapcsolják be a kamerát gyanútlanul, és csak később azonosítják azt veszélyhelyzetként. A Janice Sutherland által rendezett/összeállított *Szökőár a kamerák előtt (Tsunami: Caught on Camera)* című 2009-es dokumentumfilm szinte csak ilyen „talált felvételt” használ a katasztrófa bemutatásánál, amit a túlélőkkel készített interjúkkal bővít ki.

A *Thailand Tsunami 2004 Raw Footage* című videó, melynek részletei az említett dokumentumfilmben is láthatók, eminensen modellezi, hogyan vált át a családi videó pánikba (lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=a7WYJ4S1Pdc>). A vágott felvételen óceánparti képeket, nyugágyban pihenő, sétáló turistákat, strandoló kisgyermekeket látunk, amikor a felvétel készítőjének hirtelen feltűnik, hogy a vízszint szokatlanul visszahúzódott, majd a távolban, a horizonton megjelenő magas hullámokra lesz figyelmes. Egy magaslati pontra húzódva fokozatosan tudatosul benne, hogy valami katasztrófa készülődik, amely kiszáradva elsodorja a nyílt óceánon úszó hajókat, majd az alkotó kiabálással figyelmeztetni kezdi a parton tartózkodókat, akik közül az egyiket örökre elnyeli az árhullám. Vagyis az áldozatok életének utolsó pillanatait veszi videóra. Számos videóban megfigyelhető ez a nézőpont, amikor a készítő cölöpökön álló nyaralókból, magaslati pontokról, erkélyekről, teraszokról rögzíti az eseményeket, melyek inkább a hivatalos média kívülálló, felülnézeti pozícióját örökítik tovább. Az említetten kívül ide tartozik a Srí Lankán egy part menti épület sokadik emeletéből felvett *Tsunami 2004 Colombo, 20 minutes nonstop video* (lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=EfDxLs4iVEs>), és a *Raw Tsunami Video Phuket Thailand 2004* (lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=AcoDQ9fRvAQ>), utóbbi azonban már átmenet a felülnézeti pozíció felől a részvételi videó felé.

Sok mozgókép ugyanakkor az áldozatok belső szemszögéből dokumentálja a természeti katasztrófát, ahol a felvétel alanya és tárgya ugyanaz. Ezt a részvételi újságírást példázza a Fabio Campo nevű felhasználó feltöltésében megtekinthető *2004 tsunami* című videó (elérhetősége: <https://www.youtube.com/watch?v=6PrpsB5AuN8>), melyben a felvevőgép lényegesen közelebb helyezkedik el az események epicentrumához. Közvetlenül az Indiai-óceán partján állva látjuk az eleinte gyanútlanul nevetgélő turistákat és az óceán egyre ijesztőbb hullámain, vannak, akik csak azért aggódnak, hogy vizes lesz a ruhájuk. Amikor azonban a stéget is elsodorja az áradat, a kamera imbolygásából látható, hogy az operatőr is menekülőre fogja. Ennél is tovább megy a kattintásvadász című *SHOCKING Video of Tsunami in Malaysia 26 12 2004* (lásd: <https://www>.

youtube.com/watch?v=tWcVI1yeDxU), amelyben parton játszó gyerekeket sodor el a szökőár. Ezeknél a részvételi videóknál a készítőik adott esetben saját halálukat is dokumentálták.

A 2004-es dél-ázsiai cunami lényegesen több nézőpontból mutatja meg a katasztrófát, mint 9/11, és rámutat a civil újságírás egyre erőteljesebb „képi fordulatra”, amikor a szöveges közlés helyét a mozgóképek kezdik átvenni. Ezeket a nyers, amatőr felvételeket az hitelesíti, hogy a professzionális újságíró kívülállásával szemben a katasztrófát belső nézőpontból ábrázolják, ami végérvényesen tudatosította, hogy az újságírásban egyre nagyobb szerepet kapnak a hétköznapi átlagemberek. Ez volt az első olyan katasztrófa, amelynek médiareprezentációja során a mozgóképek döntően civilektől származtak.

Occupy: a sousveillance panoptikussága

Míg 9/11 és a 2004-es indiai-óceáni szökőár katasztrófái a nagy média és a kis média együttműködését valósították meg, melyben az intézményes sajtót kiegészítették a nem újságírói hivatást űző emberektől származó véletlen tudósítások, az Occupy mozgalom esetében a közöttük lévő viszony teljesen eltérően alakult.

A 2011. szeptember 17-én New Yorkban kezdődő Occupy Wall Street antikapitalista mozgalom a társadalmi egyenlőtlenségek elleni tiltakozásként indult útjára, melynek során a civilek a hatalommal szemben újfajta ellenállási formát választottak. Az utcai megmozdulásokon részvevő tüntetők egyrészt aktivista, másrészt civil újságírói szerepkörben is feltűntek, így saját magukat és a velük szemben felsorakozó rendőrök tevékenységét is dokumentálták. Gyakran hangoztatott álláspontjuk szerint a hivatalos média elhallgatta a tüntetések során megnyilvánuló rendőri erőszakot, így utcai újságírásuk végső soron azt az örkutya-szerepet, azaz ellenőrző funkciót töltötte be, amely a polgári nyilvánosságban a sajtó megszületését is eredményezte. Ennélfogva a „hangot adni a hangtalannak” ideológiája jegyében az elnyomottak képviselőit tüzték zászlajukra, mivel elgondolásuk szerint a mainstream sajtó a politikai és a gazdasági ágensek foglyává vált. Ők már nem a nagy médiára támaszkodtak a tudósítások terjesztésénél; a hivatalos sajtót kifejezetten ellenségesnek tekintve nemcsak az alternatív alkotófolyamatra, hanem a tudósítások alternatív bemutatására és terjesztésére is hangsúlyt fektethettek. Ebben az Occupy mozgalom meghaladja a korábban említett példákat.

Hogy az Occupy mozgalom civil újságírói ki tudták kerülni az intézményes sajtó potenciális szerkesztői folyamatát (az ő értelmezésükben: cenzúráját), annak magyarázata a technikai adottságoknak a 2004-es állapotokhoz képest történt fejlődésében lelhető fel. 2011-ben az internet-hozzáférés és a videótartalmak fel- és letöltési sebessége már olyan szintet ért el, amely alkalmas volt a folyamatos működtetésre, s ezt lehetővé tették a fokozatosan kisebbé és olcsóbbá váló képrögzítési technológiák, a hordozható digitális kamerák és kiváltképpen a zsebbe helyezhető

mobiltelefonokba épített, könnyedén kezelhető kamerák. Ezek elterjedtsége jól megmutatkozik a Connecticut Bob álnevet használó blogger által a YouTube-ra feltöltött *Citizen Journalism at Occupy Wall Street* című, utólag megszerkesztett és feliratokkal ellátott videóban (<https://www.youtube.com/watch?v=dTQ77iQcjII>). Szerkesztője fel is teszi a kérdést: „Mi a *második* legnépszerűbb tevékenység az Occupy Wall Streetnél? – Nem a dobolás!”. Az első számú tevékenység nyilván a tiltakozás, az ominózus „második” pedig a videó megtekintése után könnyedén megválaszolható, hiszen szinte valamennyi aktivista kezében található valamilyen felvevőgép. Fontos azonban hangsúlyozni különbségüket a mai eszközöktől, mivel ezek a kamerák még nem kizárólagosan mobiltelefonok, látunk közöttük hagyományos fényképezőképeket, egyfunkciós digitális kamerákat és ma már ódivatúnak számító, alacsony képfelbontású kamerával ellátott mobiltelefonokat is. Az intézményes médiával való szembenállás mellett a másik radikális különbség a korábbiakhoz képest a terjesztés módja. Ezek a videók – éppen az örkutya funkció miatt – már meg sem kíséreltek bejutni a nagy média körforgásába, hanem azon kívül, a YouTube-on, a Facebookon és a Twitteren jelentek meg egyfajta ellen nyilvánosságként. Szükséges azonban megjegyezni, hogy a felvételek legátfogóbb vizsgálatának eredményeit összegző tanulmány szerint a videók 51,4%-a, azaz csak minden második származott amatőröktől (Thorson et al., 2013: 433), és nem is feltétlenül nyersek, hanem szerkesztve, feliratozva, remixelve, hangalámondást alkalmazva a dokumentumfilm szabályai szerint voltak megkomponálva, mint például Matt Sezer munkái.

Ezeknek a videóknak a száma már olyan kritikus tömeget ért el, hogy a nézőpontok megtöbbszöröződésével, a reprezentációk sokszínűségével csökkentették az egyoldalú híradás, a titkolózás lehetőségét. Végző soron a transzparenciának és a médiapluralizmusnak a demokratikus működés számára elengedhetetlen feltételét biztosították. Ezek a személyek ugyanazt az eseményt olyan sokféle aspektusból dokumentálták, amire a hivatalos média apparátus hiányában nem képes. Az események rekonstruálásához lényegesen több forrás áll rendelkezésre, amire nem volt lehetőség 2001. szeptember 11-én az északi torony elleni támadás idején, de még a 2004-es cunami esetében sem. A tüntetők nemcsak az eseményeket, hanem saját magukat és egymást is dokumentálták. Ennek az újabb képi fordulatnak a hordereje a benthami és a foucault-i panoptikusság viszonyában mutatkozik meg (Foucault, 1990: 267–308.). Míg a panoptikus tekintet a mindent látó „isteni szem” modern alakváltozataként a mindenkori hatalomhoz és annak vizuális felügyeletéhez (*surveillance*) kapcsolódott, most az átlagpolgárhoz kötődik, aki ezzel a visszájára fordítja a „Nagy Testvér” megfigyelő tevékenységét, megfigyelő helyett a megfigyelés tárgyává teszi a hatalmat. Ez kellőképpen fémjelzi az ellenkultúrát technológiai eszközökkel megvalósítani igyekvő „kaliforniai ideológia” (Barbrook–Cameron, 1997) azon törekvését, hogy a hétköznapi emberek kezébe adott számítógépes készülékek hatalomhoz juttathatják (*empowerment*) a gyengéket, és csökkenthetik a hatalomnak való kiszolgáltatottságot. A hatalomhoz kapcsolódó felügyelet helyett az ilyenfajta

„felhatalmazó” eszközök hétköznapivá válásával terjedt el Steve Mann neologizmusa nyomán az alulról felfelé irányuló ellenmegfigyelés (*sousveillance*) fogalma (Mann–Nolan–Wellmann, 2002). Ennek alapvetése szerint az alulról szerveződő *sousveillance* a felülről megszervezett *surveillance* fordítottja, amely a hatalom ellenőrző technológiájaként a „voyeurizmus demokratizálása”, célja pedig az, hogy „ezeket az ellenőrzési technológiákat visszahelyezzék az egyénekre, panoptikus technológiákat kínálva ahhoz, hogy segítsenek nekik megfigyelni a hatóságokat”. (Mann–Nolan–Wellmann, 2002). A hatalom aktivitásának kis méretű, hordozható személyes eszközökkel való kontrollja jól megfigyelhető a már említett *Citizen Journalism at Occupy Wall Street* videóban, noha (vagy talán éppen ezért) abban rendőri erőszakot nem látunk.

Az alulról felfelé irányuló ellenmegfigyelést példázó videókat a készítők ingyenesen, az ellenőrzés magasztos ideológiáját magukénak vallva hozták nyilvánosságra az interneten. Ebben az esetben a közösségi médiában megosztott tartalmak megtekintését immár nem a hagyományos televíziós csatornák szerkesztői döntései szabályozták, hanem folyamatosan lekérhető tartalomként (VOD) hozzáférhetőek voltak bárki számára, aki rendelkezett internetkapcsolattal és optimális adatátviteli sebességgel.

Kjerstin Thorson és társainak kulcsszavak és hashtagek segítségével végrehajtott adatgyűjtése, majd az eredmény kvalitatív tartalomelemzése szerint a közösségi médiába feltöltött videós tartalmak nemcsak a dokumentálás, a tájékoztatás, hanem a szerveződés, a tagok összekötésének szerepét, azaz a hálózatépítés funkcióját is betöltötték. A #OccupyWallStreet hashtagekkel ellátott videók amellet, hogy elősegítették a könnyebb kereshetőséget és hozzáférhetőséget, közösségformáló erővel rendelkeztek, a szolidaritást és a tagok közötti szociabilitást fokozták (Thorson et al., 2013: 423). A közösségi média különböző platformjai, kiváltképpen a YouTube és a Twitter hatása egymást erősítette, miután a felhasználók kiaknázták ezeknek az összekapcsolás erejében rejlő, nagyobb látogatottságot generáló lehetőségét. Ezt példázzák az Occupy mozgalommal kapcsolatos lejátszási listák a YouTube-on, melyek közül az elsőt 15 videó sorba rendezésével Myles Dyer vlogger hozta létre 2011 novemberében, majd amikor közzétett egy linket ehhez a listához a Twitteren, közvetlenül megszólítva az Occupy Together aktivistáit, azok nemcsak a nézettséget növelték, hanem a csoport tagjai közötti ismertséget és a közösségi szellemet is növelték (Thorson et al., 2013: 422). „A központi Facebook-oldal mellett több mint 400 egyéni profilt is létrehozta a felhasználók annak érdekében, hogy a mozgalmat elterjessék az USA-ban, beleértve valamennyi állam saját oldalát is” (Szűts, 2018: 387).

Mindezek Thorsonék kutatásai szerint információs kaszkádhoz is vezettek, vagyis a csoport gyorsan mozdult a mások véleménye által formált álláspontok irányába. A megosztásokkal és a tipikusan a web 2.0-es folkszonómiához (vernakuláris osztályozáshoz) tartozó taggeléses rendszerezéssel a hasonló tartalmak gyors összekapcsolását valósították meg, így ezen keresztül

a társadalmilag érzékeny, felelős „jó állampolgár” (*good citizen*) ethosának megfelelően az újságírás ellenőrző funkcióját is hatékonyabban tudták ellátni. Mindemellett a média új gazdaságtana is kezdett kialakulni, ahol a tartalmakat a készítőik ingyenesen, az ajándékgazdaság (*gift economy*) elvének megfelelően teszik közzé, a felmerülő költségeket pedig vagy megosztják, vagy/és közösségi adománygyűjtéssel finanszírozzák, ahogyan azt a TheOther99Percent című, a nevében az elnyomottakat ellentmondásosan reprezentáló YouTube-csatorna tette.

A hatalom felügyeletének kiemelt szerepét töltötték be azok a videók, melyek a rendőrség által a tüntetők ellen bevetett paprikaspray-használatról tanúskodnak. Ilyen például a hisztérikusan üvöltő női tüntető képe a *PEACEFUL FEMALE PROTESTORS PENNED IN THE STREET AND MACED!* című videóban (megtekinthető: <https://www.youtube.com/watch?v=moD2JnGTToA>), melynek címadása persze tendenciózus. A folyamatos nagybetűhasználat és a felkiáltójel a figyelemfelhívás része (az internetes zsargonban mindezek a kiabálással egyenértékűek), a szöveg retorikája ellentétképzésen alapul, ahol a „békés” (*peaceful*) tüntető nyilván a rendőri erőszakkal állítódik szembe, a „női” (*female*) a hatalom maszkulinitásával, míg a „bezárás” (*penned*) a rendőrség Foucault által leírt módszertanát, a „gázspray-zés” (*maced*) pedig a gyülekezés és a szólásszabadság alkotmányban rögzített jogának lábbal tiprását implikálja.

Eltekintve most attól, hogy ezeket az eseteket az aktivisták nyilvánvalóan nem az újságírás sokoldalú, „objektív” tájékoztatás kritériuma szerint tálták, hanem magukról az elnyomottak, az ártatlan áldozatok imázsát alakították ki, a civil újságírás szempontjából jelentősebb maga az elvi kommunikációs helyzet. A videók globális közzétételével már kevésbé lehet a nyilvánosság elől elkendőzni egyes történéseket, így olyan hatékony eszköz került a hétköznapi emberek kezébe, mely csökkenti a hatalom és az alávetettek közötti korábbi kommunikációs szakadékot. A fenti példa dokumentáló és hatalmi ereje abban áll, hogy a személyek azonosítását követően a paprikasprayt használó rendőrtiszt ellen bírósági eljárás indult a tüntetők polgári jogainak megsértése miatt (McVeigh, 2011).

Függetlenül attól, hogy a megmozdulás mennyiben tekinthető forradalminak vagy csupán a forradalom másodszor színpadra vitt bohózatának, a civil újságírók a *sousveillance* technológiai feltételeivel – amelyekhez nemcsak a létrehozás, hanem a nyilvános bemutatás is hozzátartozik – a társadalmi ellenőrzés, a hatalom elszámoltathatóságának korábban nem látott eszközét kapták a kezükbe. Ezek nyomásgyakorló ereje révén a civilek a hatalmon lévőköt „stratégiaileg kényszerítik a rendőrségi intézkedések átláthatóságára” (Thorson et al., 2013: 440).

Konklúzió

A civil újságírás mindhárom, általam fordulópontnak tartott példájánál megfigyelhető, hogy a hétköznapi amatőrök jellemzően akkor vesznek fel újságírói, tudósítói, hírgyűjtési és elemzői magatartást, amikor valamilyen váratlan esemény történik, ahol a hivatalos média képviselői csak késve tudnak megjelenni. Ebből következik, hogy az alulról szerveződő újságírás egyik nagy előnye az azonnaliság, a szemtanúság és a jelenlét, amellyel dokumentálni tudják a véletlenül, hirtelen bekövetkező eseteket, mint amilyen a katasztrófa. 9/11 médiareprezentációja kapcsán még nem az internet, hanem a hagyományos elektronikus médiumok voltak domináns pozícióban, a technikai feltételek fogyatékosága, az internet gyorsaságának és elterjedtségének foka, a mobil eszközök fejletlensége, a közösségi média hiánya azt eredményezte, hogy egy világtörténelmi méretű eseményt csak alig néhány videó volt képes vizuálisan megörökíteni. A 2004-es dél-ázsiai szökőár esetében a technikai eszközök elterjedése, valamint a videók készítőinek elitréteghez tartozása folytán sokféle nézőpontból tudták rögzíteni a bekövetkező katasztrófát, ráadásul a kívülálló pozíciója helyett az alkotók az esemény elszenvedői, résztvevői is voltak. Ebben a két esetben a nagy média és a kis média együttműködését látjuk, melynek során a civilek tudósítói szerepére esett a hangsúly. Ezzel szemben a 2011-es Occupy Wall Street mozgalom kapcsán a hírgyűjtés és a hírek kommentálása is jelentős szerepet kapott, s az intézményesült média már periferikus szerepet játszott. A tüntetések jelentősége a nyilvánosság szempontjából a sousveillance-ban, a hatalom megfigyelésében rejlik, ami végső soron a transzparencia utópiáját hordozza magában. A 2010-es évek második felében a civil újságírás a mobilnet (azonnali internetes közzététel, nagyobb képfelbontás, képstabilizálás stb.) és az élőzés (streamelés) felé mozdult el, amivel technikai értelemben is a hagyományos televíziós műsorszórás közvetlen kihívójává vált.

Felhasznált irodalom

- Allan, Stuart (2009): Histories of Citizen Journalism, in: Allan, Stuart – Thorsen, Einar (eds.): *Citizen journalism – Global perspectives*, New York, Peter Lang, 17–32.
- Allan, Stuart (2011): Reweaving the Internet: Online News of September 11., in: Zelizer, Barbie – Allan, Stuart: *Journalism After September 11.*, New York, Routledge, 169–190.
- Andén-Papadopoulos, Kari – Pantti, Mervi (eds.) (2011): *Amateur Images and Global News*, Bristol/Chicago, Intellect
- Atton, Chris – Hamilton, James (2008): *Alternative Journalism*, London, Sage
- Barbrook, Richard – Cameron, Andy (1997): A kaliforniai ideológia, ford. Lengyel Anna, in: Sugár János – Ivacs Ágnes (szerk.): *Buldózer – Médiaelméleti antológia*, Budapest, Media Research Alapítvány, Online változat: <http://mek.oszk.hu/00100/00140/html/>
- Bodoky Tamás – Kárpáti Márton (2007): Még nem adtam fel, *Index*, 2007. 12. 04., <https://index.hu/belfold/solyom8713/2/> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)
- Boxer, Sarah (2002): Eyewitnesses: One Camera, Then Thousands, Indelibly Etching a Day of Loss, *The New York Times*, 11. 09. 2002. <https://www.nytimes.com/2002/09/11/us/eyewitnesses-one-camera-then-thousands-indelibly-etching-a-day-of-loss.html> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)
- Bromley, Michael – Cushion, Steven (2011): Media Fundamentalism: The Immediate Response of the UK National Press to Terrorism: from 9/11 to 7/7., in: Zelizer, Barbie – Allan, Stuart: *Journalism After September 11.*, New York, Routledge, 212–231.
- Foucault, Michel (1990): Felügyelet és büntetés, ford. Fázsy Anikó, Budapest, Gondolat Kiadó
- Gerencsér Péter (2002): Gépes beszéd: 2001. szeptember 11. mint performansz, *Bölcső: A (nem) hallgatók lapja*, 2002/szeptember, 20–21.
- Gerencsér Péter (2003): McLaden & Tali Wars – Képi cenzúra és humor a szeptember 11-i terrortámadások után, *Vár Ucca Műhely*, 2003. (1) 3. 46–60.
- Gerencsér Péter (2013): Paidia a ludus álarcában – Gonzalo Frasca September 12th című böngészőjátékáról, *Tiszatáj Online*, 2013. 10. 19. <http://tiszatajonline.hu/?p=39343> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)
- Gerencsér Péter (2014): A mediatisált láthatatlansága – A látványtársadalom kritikája az internetes katasztrófahumorban 9/11 után, *Vár Ucca Műhely*, 2014. (12) 4. 16–31. <https://issuu.com/mveszetekhaza/docs/varucca-46-beliv> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)
- Gerencsér Péter (2019): Civil a felvevőgéppel – A certeau-i taktika kisajátítása a vlogokban és a civil újságírásban, *Apertúra*, 2019. tél. DOI: 10.31176/apertura.2019.14.2.4 <http://uj.apertura.hu/2019/tel/gerencser-civil-a-felvevogeppel-a-certeau-i-taktika-kisajatitasa-a-vlogokban-es-a-civil-ujsgirasban/> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)

- Glanz, James (2003): Two Xears Later: Images – A Rare View Of Sept. 11, Overlooked, *The New York Times*, 07. 11. 2003. <https://www.nytimes.com/2003/09/07/nyregion/two-years-later-images-a-rare-view-of-sept-11-overlooked.html> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)
- Greene, Rachel (2004): *Internet Art*, London, Thames and Hudson
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása – Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. Endreffy Zoltán, Budapest, Gondolat Kiadó
- Jordan, Randolph (2021): Hearing Secondary Explosions: The Naudet Brothers’ 9/11 and Audiovisual (A)Synchronization in 21st Century Media, in: Cenciarelli, Carlo (ed.): *The Oxford Handbook of Cinematic Listening*, New York, Oxford University Press, 575–593.
- Karppinen, Kari (2009): Rethinking media pluralism and communicative abundance, *Observatorio Journal*, 11. 151–169.
- LaCapria, Kim (2019): Is This the Only Existing Footage Of the First Plane Hitting the World Trade Center?, *Truth or Fiction?*, 11. 09. 2019. <https://www.truthorfiction.com/is-this-the-only-existing-footage-of-the-first-plane-hitting-the-world-trade-center/> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)
- Mann, Steve – Nolan, Jason – Wellman, Barry (2002): Sousveillance: Inventing and Using Wearable Computing Devices for Data Collection in Surveillance Environments, *Surveillance & Society*, 1(3): 331–355. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v1i3.3344>. <https://ojs.library.queensu.ca/index.php/surveillance-and-society/article/view/3344/3306> (oldalszámozás nélkül) (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)
- Mcveigh, Karen (2011): Occupy Wall Street: ‚Pepper-spray’ officer named in Bush protest claim, *The Guardian*, 27. 09. 2011. <https://www.theguardian.com/world/2011/sep/27/occupy-wall-street-anthony-bologna> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)
- Meraz, Sharon (2011): Citizen Journalism, Citizen Activism, and Technology: Positioning Technology as a ‘Second Superpower’ in Times of Disasters and Terrorism, *International Symposium on Online Journalism*, 1(1), Section 2.
- Mitchell, W. J. T. (2008): A kimondhatatlan és az elképzelhetetlen: szó és kép a terror idején, ford. Horváth Gyöngyvér, in: Mitchell W. J. T.: *A képek politikája* (Ikonológia és Műértelmezés 13), Szeged, JATE Press, 267–284.
- Morgan, Matthew J. (2009): *The Impact of 9/11 on the Media, Arts, and Entertainment: The Day that Changed Everything?*, New York, Palgrave Macmillan
- Quay, Sara E. – Damico, Amy M. (2010): *September 11 in Popular Culture: A Guide*, Santa Barbara/ Denver/Oxford, ABC-CLIO
- Regalado, Antonio – Mintz, Jessica (2005): Video Blogs Break Out With Tsunami Scenes, *The Wall Street Journal*, 03. 01. 2005. <https://www.lehigh.edu/~jl0d/J246-06/tsunami-blogs.htm> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)

- Saunderson, Zoe (2019): The Milestones of Citizen Journalism, *Medium.com*, 22. 12. 2019. <https://medium.com/@zoesaunderson/milestones-of-citizen-journalism-2d93718bc03f> (Letöltés dátuma: 2023. január 27.)
- Szűts Zoltán (2018): *Online – Az internetes kommunikáció és média története, elméletei és jelenségei*, Budapest, Wolters Kluwer
- Thorson, Kjerstin – Driscoll, Kevin – Ekdale, Brian – Edgerly, Stephanie – Thompson, Liana Gamber – Schrock, Andrew – Swartz, Lana – Vraga, Emily K. – Wells, Chris (2013): YouTube, Twitter and the Occupy movement: Connecting content and circulation practices, *Information, Communication & Society*, Vol. 16(3) 421–451. <http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2012.756051>
- Tribe, Mark – Reena, Jana (2007): Újmédia-művészet, ford. Beöthy Balázs, Budapest, Vince
- Zeng, Xin – Jain, Savyasaachi – Nguyen, An – Allan, Stuart (2019): New Perspectives on Citizen Journalism, *Global Media and China*, 2019, Vol. 4(1) 3–1. <https://doi.org/10.1177/2059436419836459>

Videók (a szövegben való előfordulás sorrendjében):

- Original footage of the 1st plane hitting the WTC*: <https://www.youtube.com/watch?v=qNw0jOhVJ3A>
- Pavel Hlava North Tower*: <https://www.youtube.com/watch?v=OzY9OO9sXzM>
- 9/11 Footage (WTC, Wolfgang Staehle)*: <https://www.youtube.com/watch?v=8OUqUkTctXI>
- Thailand Tsunami 2004 Raw Footage*: <https://www.youtube.com/watch?v=a7WyJ4S1Pdc>
- Tsunami 2004 Colombo, 20 minutes nonstop video*: <https://www.youtube.com/watch?v=EfDxLs4iVEs>
- Raw Tsunami Video Phuket Thailand 2004*: <https://www.youtube.com/watch?v=AcoDQ9fRvAQ>
- 2004 tsunami*: <https://www.youtube.com/watch?v=6PrpsB5AuN8>
- SHOCKING Video of Tsunami in Malaysia 26 12 2004*: <https://www.youtube.com/watch?v=tWcVI1yeDxU>
- Citizen Journalism at Occupy Wall Street*: <https://www.youtube.com/watch?v=dTQ77iQcJII>
- PEACEFUL FEMALE PROTESTORS PENNED IN THE STREET AND MACED!*: <https://www.youtube.com/watch?v=moD2JnGTToA>

ÉNEKLŐ ÉPÜLETEK – PAUL VALÉRY ANTIPLATONISTA MŰVÉSZETELMÉLETE

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-3>

SINGING BUILDINGS – PAUL VALÉRY’S ANTIPLATONIST THEORY OF ART

Absztrakt

Az esszé Paul Valéry ironikus Phaidrosz-parafrazisát, az *Eupalinosz vagy az építész* című dialógust elemzi, amely egyrészt izgalmas építészetelméleti értekezés, másrészt esztétikai alapvetés, meditáció a végességről és a homályról, a testi tapasztalat és a művészet kapcsolatáról, valamint az opacitásról mint az átláthatóság ellentétpárjáról. Szókratész és alvilági beszélgetőpartnere párbeszédük során, a halandói lét végességét dicsőítve, felfedezik a modern esztétikai tapasztalat építőköveit. Az esztétikai tárgy létmódja folyamatos átmenet a determináltból a meghatározatlanba, a művészi alkotás nem a jelenségvilágból vezet ki, hanem egyedülálló bevezetést nyújt a jelenségekbe. A mű Valéry poétikus művészetfelfogásának az összefoglalása.

Kulcsszavak: platonizmus, esztétikatörténet, fenomenológiai művészetelmélet, transzparens és opak

Abstract

The essay analyses Valéry’s ironic paraphrase of the Platonic Phaedrus, the dialogue entitled *Eupalinus or the Architect*, which is thus a treatise on architectural theory that goes beyond its casual nature, and at the same time an aesthetic premise, a meditation on finitude and obscurity, on the relationship between bodily experience and art, and on opacity as a pair of opposites of transparency. In the course of their dialogue, and in praising the finitude of mortal existence, Socrates and his underworld interlocutor discover the building blocks of modern aesthetic experience. The mode of existence of the aesthetic object is a continuous transition from the determinate to the indeterminate, the artistic construction not leading out of the phenomenal world but providing a unique introduction to phenomena. The work is an imprint of Valéry’s poetic conception of art.

¹ A Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének tanszékvezető-helyettese, egyetemi adjunktus.

Keywords: Platonism, history of aesthetics, phenomenology and art theory, transparent and opaque „Mondd csak (minthogy oly érzékeny vagy az építészet hatásaira), nem figyelted még meg, ebben a városban járkálván, hogy a benne sorakozó épületek közül egyesek *némák*; mások *beszélnek*; s végül vannak olyanok, ezek a legritkébbek, amelyek *énekelnek*?” (Valéry, 1973: 25–26). E furcsának tetsző kérdést Phaidrosz, a szép dolgok iránti rajongás alakja idézi fel Szókratésznek, az örök kérdezőnek, miután visszaemlékszik Eupalinossal, az építéssel folytatott beszélgetéseire. A szokatlan kérdés viszont akkor válik valóban furcsává, amikor Szókratész – végighallgatva Phaidrosz beszámolóját – visszatér az éneklő épületek problémájához, s közli, hogy a dolog felzaklatta. Szókratész, aki a platóni tanúságtétel szerint önmagát az Istenek által a mind jobban tunyuló Athénra küldött böggölyvel azonosította, arról beszél, hogy e sajátos kifejezés megcsípte, s arra ösztökéli, hogy a művészetek területére kalandozzon.

Nem mintha a platóni Szókratész nem tett volna kitérőket a művészet területére. S itt nem csupán a Nietzsche által híressé-hírhedtté tett zenélő Szókratész alakjára gondolok, vagy arra, aki felkérdezkedett a görög tragédia színpadára, hogy sűgjon Euripidésznek. A platóni filozófiát ettől függetlenül is folyamatosan elkíséri és kísérti a művészet problémája, hiszen meg kell vizsgálni, hogy a költők valódi tudással rendelkeznek-e, hogy a szépség okozta isteni megszállottság hova vezet, hogy miképpen nemesíti a lelket a zene, mihez hasonlítható a törvényalkotó tevékenység, mi történik akkor, ha egy tükörrel a kezünkben körbeszaladva birtokoljuk mindazt, ami körülvesz bennünket, illetve milyen veszélyeket rejt magában, ha az alsóbb lelki képességet tápláljuk, vagy ha kérdéseinkre csak némán hallgatnak ama lények, amelyeket eleveneknek is hihetnénk. Talán igaza van Dantónak, aki azt állítja, hogy a filozófia önnön legitimációját biztosítandó támadta (és támadja) a művészetet, politikailag is motiváltan próbálta meg eljelentékteleníteni, vagy ami ugyanaz, felmagasztosítani (Danto, 1997: 18). Mindebből azonban az is kiderül, hogy nemcsak a platóni filozófia folyton visszatérő témája a művészet, hanem a művészet elmélete, sőt gyakorlata sem gondolható el a törésekkel és átalakulásokkal tarkított, hol szűkebb, hol tágabb értelemben vett platóni tradíció nélkül.

Meglepődünk akkor is, ha a vizuális művészetek hosszú történetében, s különösképpen a modern művészetnek nevezett szakaszában vizsgálódunk. A számtalanszor elégtelennek nyilvánított mimézis-koncepció, amely a legáltalánosabb értelemben a modell elsőbbségét állítja a megvalósult művel szemben, ugyanis makacsabban tartja magát, mint képzelni. A művészet diskurzusában mindig is fontos szerepet játszó fantázia fogalma igazolta mindazt, ami túlment a látható világ pusztá reprodukálásán. A művész fantáziája biztosította a mű szabadságát, a mű ezek alapján viszont a láthatatlan fantázia látható megtestesülésének számított. A művészet a művész fantáziájának a terepe, aminek a megértéséhez a szemlélő fantáziájára van szükség. S innen már csak egy lépés a platonizmus újabb diadala, a kéz nélküli Raffaello eszménye. Panofsky

a művészetelméleti platonizmusnak szentelt 1924-es kis könyvecskéjében, az *Ideában* megpróbál utánajárni annak a kérdésnek, hogy miképpen vált az ideatan egykori művészetellenes jellegéből művészetelmélet, s kimutatja, hogy már az ókor is a művészet platóni fogalma elleni fegyverre tette az idea platóni fogalmát (Panofsky, 1999). S nem is mellékesen: könyvének 1959-es második kiadásához írt előszavában *pharmakon*nak minősíti magát a művet: „Ha a könyvekre ugyanazok a törvényes előírások vonatkoznának, mint a gyógyszerészeti készítményekre, akkor minden egyes példány borítóján szerepelnie kellene a feliratnak: óvatosan használandó” (Panofsky, 1999: 6.; vö.: Didi-Hubermann, 2000: 115.). Bizony tehát a fantáziát is meglehetősen rövid pórázon képzelték el, a művészet gyakran hangoztatott teremtő elve pedig az elmélet tükrében a legtöbbször felfedezéséssel szelődött. Nem csodálkozunk az angyalok festését – azzal az indoklással, hogy olyanokat még sohasem látott – visszautasító Courbet kijelentésén, miszerint: „A képzelet a művészetben abban áll, hogy egy létező dolog legteljesebb kifejezését megpróbáljuk megtalálni, de sohasem állítjuk elő vagy teremtjük magát a dolgot” (Junod, 1976: 18). Azon viszont, hogy Füssli, az angyalok és démonok festője is hasonlókat állított, már annál inkább. S a példák szaporíthatóak. Breton, a szurrealisták vezéralakja is arra esküszik, hogy „az emberi erőfeszítés, ami törekszik arra, hogy szüntelenül változtassa a létező elemek elrendezését, nem alkalmazhat a létrehozáshoz egyetlen új elemet sem.”, Malevics szuprematizmusa pedig egyenesen a kozmikus, azaz örök összefüggések dimenziójában mozog. Persze a stilizált alkotói önértelmezések művészetelméleti megbízhatósága kétséges, amiről viszont kétségtelenül árulkodnak, az az esztétikai platonizmus, vagyis a transzparenciával jellemezhető művészeti elv jogfolytonossága.

De térjünk vissza az éneklő épületek kifejezésétől megzavart Szókratészhez, hiszen ideje közölni, hogy hol található ez a nevezetes szöveghely. Paul Valéry *Eupalinosz vagy az építész* című dialógusáról van ugyanis szó, s a fenti kitérő arra volt hivatott, hogy elővezesse: Valéry művészetelméleti dialógusa szakít a mimetikus elv uralma alatt álló, transzparenciaként jellemezhető művészeti nézetrendszerrel. Valéry dialógusának ez irányú értelmezése Hans Blumenberg érdeme, aki a *Sokrates und das 'objet ambigu': Paul Valéry's Auseinandersetzung mit der Tradition der Ontologie des ästhetischen Gegenstandes* című 1964-es tanulmányával tette művészetelméleti szempontból megkerülhetlenné az Eupalinoszt (újabb kiadása: Blumenberg, 2001: 74–111). A továbbiakban elsősorban a Blumenberg által felvetett kérdések mentén mutatom be a művet (a dialógushoz lásd még: Berta, 1999: 73–78., valamint Seel, 2000: 28–31).

Szókratészsel és Phaidrosszal találkozunk, ám a lélek halhatatlanságáról, valamint a szépség és az ideavilág viszonyáról értekező egykori beszélgetőtársak új találkahelye a homályos Hádészvilág, ahol maguk is öröklétre ítéltetett, testüket vesztett árnyakként bolyonganak. Szókratész és Phaidrosz találkozásának tehát nincs és nem is lehet különösebb apropója, a beszélgetés nem vár és nem is várhat a kedvező pillanatra. Ezt az egykor kitüntetettnek remélt perspektívát Valéry

az Iliszosz túlpártjaként mutatja be, az árnyak immár nem testi látása előtt csupán a fakó folyam káosza, ahonnan „nézve minden felismerhetetlen” (Valéry, 1973: 12). A folyóban nincsenek kivehető formák, az anamnézist nem keltheti fel semmi. Mintha csak a fiedleri kaotikus érzékfolyamot látnánk e jelenetben, amely a dialógus iróniájának leglényegesebb alkotóeleme. Szókratész szomorúan összegez: „Az igazság itt van a szemünk előtt, de már nem értünk belőle semmit” (Valéry, 1973: 12). A testiségüket maguk mögött hagyó beszélgetőtársak megszabadultak a gondolkodás végességétől és megzavarhatóságától, ám ezt azon az áron érték el, hogy ezzel együtt megszűnt a gondolkodás eleven volta is.

Mégis talán éppen az jelzi a leginkább a művészetelméleti hagyomány platonizmusának erejét, hogy – amint majd látjuk – egy következetes anti-platonista tanítás a platóni dialógus formáját ölti magára. Nehezen hisszük el tehát Valérynek a párbeszédet bevezető sorait, amelyek pusztán szerencsés véletlennek állítják be a mű formáját, illetve Szókratész szerepeltetését, ami egyes-egyedül az alkalmi írás szigorúan betartandó feltételeivel függ össze. Az 1921-ben kiadott szöveg megrendelésre készült egy építészeti albumhoz, ami azzal járt együtt, hogy az oldaltükörtől kezdve a formátumon át egészen a betűk számáig minden előzetesen rögzítve volt. A szoros követelményrendszer pedig szinte felkínálja a beszélgetést mint formát, ahol Valéry szerint mindig lehet betoldani vagy kihúzni jelentéktelen részeket (Valéry, 1973: 5). A mű viszont éppen ezeket a feltűnően hangsúlyozott keletkezési körülményeket írja át, a külsődlegesnek ható tényezők performatívá és ironikussá válnak, hiszen a dialógus legfőbb témája az építészet, vagyis a megrendelés korlátai között mozgó művészet, ahol Eupalinosz egyik mottószerű kijelentése szerint „a kivitelben nincsenek részletek” (Valéry, 1973: 14., az eredetiben kiemelve).

Valéry dialógusa tehát alkalmi jellegű túlnövő építészetelméleti traktátus, valamint egyúttal esztétikai alapvetés, elmélkedés a végességről és a homályról, a testi tapasztalat és a művészet összefüggéseiről, a transzparencia ellentétpárjaként adódó opacitásról. Párbeszédük menete során s a halandó létezés végességének dicsérete közben az árnylányok a modern esztétikai tapasztalat építőköveit fedezik fel. Az esztétikai tárgy létezésformája folyamatos átmenet, amely a meghatározottságból a meghatározatlanságba vezet, a művészi konstrukció nem kivezet a fenomenális világból, hanem egyedi módon bevezetést nyújt a jelenségekbe. A mű Valéry (a szó tágabb értelmében is vett) poétikus művészetfelfogásának lenyomata, Hans Robert Jauss kifejezésével élve „emlékezetes szakítás az esztétikai tárgy tradicionális, Platón által fémjelzett ontológiájával” (Jauss, 1972: 27). Ha elfogadjuk Jauss meghatározását, akkor az éneklő épületektől felpiszkált Szókratész Phaidrosszal folytatott alvilági beszélgetésének van egy titkos csúcspontja. Mégpedig egy betéttörténet, amely akár bagatellnek is tűnhetne, azonban éppen ellenkezőleg: sorseseemény a javából. Szókratész önmagáról mesél el egy történetet, amint ifjúkorának egy tengerparti sétája alkalmával a hullámok „a világ legkétesebb dolgát” adták a kezébe (Valéry, 1973: 52).

Eupalinosz, az építész és Tridón a hajóépítő Phaidrosz által szenvedélyesen felidézett alakjai alkalmat nyújtanak arra, hogy az isteninek nevezett alkotói tett, a tökéletes technika, valamint az épületek és a zene kapcsolatának tematikus réseiben létrejöjjön a műalkotás processzualitásának tézise és az örök ideákhoz való odafordulástól különböző szépség tapasztalata. Az építőmester arra képes, hogy az anyag nehézkességét a szavak könnyedségébe vezesse át, ami Szókratész szerint „valóban isteni”. A zene és az építészet szorosra vont kapcsolata, ahogyan ezt Hans Blumenberg megjegyzi, egy erőteljes antiplatonikus implikációt hordoz: míg az ideának nincs megformált kapcsolata az idővel, addig a zenének lényegi eleme az idő (Blumenberg, 2001: 83). A valódi éneklő épületek éppenséggel processzualitásuk miatt érdekesek, az elkészült, látható mű csupán azon alkotófolyamat egy szakasza, amely állandó keletkezésként továbbörökíti magát a szemlélőkben.

A beszélgetés kezdetén még a Hádészbéli helyzet végtelen közönyében elmerült Szókratész maga is fokozatosan átalakul, beszélgetőpartnere legnagyobb meglepetésére lelkessé válik, s közli, hogy Eupalinosz szavai „valami olyat ébresztettek bennem, ami hozzájuk hasonlít [...] Bennem is ott élt egy építész, akit a körülmények nem engedtek kibontakozni” (Valéry, 1973: 53). Phaidrosz ezt természetesen úgy érti, hogy az elfojtott lehetőség egy már előzetesen létező képpel azonos, Szókratész magában hordozza a kicsi építész-Szókratészt. A tengerparton bóklászó ifjú Szókratész története azonban rögvest áthangszereli ezt az interpretációt: a valóság előzetesen adott létezésformáinak elképzelését felváltja a véges emberi élet azon elképzelése, amelyet a modern regényirodalom alapján ismerünk: a számtalan lehetőségből döntéshelyzetekben, az egzisztencia keresztútjain válik ki a kifejlődött egyéniség, a visszaszorított lehetőségek pedig szintén megőrződnek, mégpedig a kételyek és ellentétek formájában. „Csak úgy mentem, cél nélkül, csupa élet voltam, szinte részeg az ifúságtól. A csodásan éles és tiszta levegő, amely arcomra és tagjaimra zuhant, egy érinthetetlen hősi ellenféllel állított szembe, akit le kellett győznöm, hogy továbbmehessek. S ez a mindig megújuló ellenállás belőlem is minden lépésnél újra egy képzeletbeli hőst teremtett” (Valéry, 1973: 53). Valéry leírása Rilke *Maltjének* tékozló fiú parafrázisára hasonlít a gyermekkor álomittas lehetőségeiről. Csakhogy míg Rilke parabolájában a család fixáló törekvései vetnek véget a tudat és a képzelet játéknak, addig Valéry ifjú Szókratészének a saját egzisztenciális helyzetét illető eldöntetlensége a hullámok által partra vetett tárgyban, illetve a tárgy meghatározatlanságában manifesztálódik. „Ez a tárgy olyan gondolatmenet forrása lett, amely nem tudott dönteni építés és megismerés között” (Valéry, 1973: 53). Az esztétikai létrehozás és a fogalmi megismerés biztosnak tűnő kettősségét számolta tehát fel a tenger és a szárazföld határzónájából előkerült tárgy. Szókratész a következőképpen jellemzi azt a szituációt, amelyben eldöntetlen marad az is, hogy a kétes tárgy hozta-e létre a gondolatmenetet, vagy a filozófia és a művészet alternatíváinak élethelyzetéből adódik a tárgy iránti figyelem. „Egyike volt a tenger által kivetett dolgoknak; fehér, a legtisztább fehérséggel ragyogó; sima és kemény, szelíd és könnyű. Fénylett a napban a víztől nyaldosott fövényen, amely

sötét, de csupa villám. Felvettem, ráleheltem; köpenyem szélével megdörzsöltem, és különös alakja minden gondolatomat megakasztotta. Ki csinálhatott? kérdeztem. Nem hasonlítasz semmihez, de mégsem vagy formátlan” (Valéry, 1973: 56).

A partra vetett tárgyra való reflexió a lehetőségek meghatározatlan mezején ingadozik, a kétséges eredetű és anyagú tárgy talán az organikus természet műve, talán egy kézműves alkotása, kultusztárgy, vagy egyszerűen a tenger hatásának kitett kődarab, amely az idő és a víz munkájáról tanúskodik. Szókratész a definíciók későbbi mestere mindannyiszor kudarcot vall, ahányszor egyetlen meghatározott irányban rögzíteni kívánná a dolgot. A kétes tárgy okozta izgalom forrása, hogy nem hasonlít semmihez, de mégsem formátlan, ami azt jelenti, hogy e tárgy szétfeszíti a platóni ontológiát, nem értelmezhető a platóni keretek között. „A meghatározás elől önmagát megvonó tárgy, amely nem válaszol a sztereotipikus szókratészi kérdésre, nem illeszkedik az antik metafizika végső klasszifikációjába, a természetesség és a mesterségesség dualitásába sem” (Blumenberg 2001: 90). Hans Blumenberg e passzust értelmezve utal Platon *Parmenidészének* azon beszélgetésére, amely a részesülés problémáinak menetében eljut azokhoz a „megvetett, hitvány dolgok”-hoz is, „mint a szőr, a sár, a szenny”, amelyek esetében a kérdés, hogy „vajon azt kell-e állítani róluk, hogy mindegyiküknek van külön formája, amely különbözik azoktól a dolgoktól, amelyeket a kezünkbe foghatunk, vagy pedig nem?” (130d). Szókratész azt válaszolja erre, hogy képtelenség ideát tulajdonítani ezeknek a dolgoknak, bár néha már megzavarta az a gondolat, hogy hátha minden dolognak van ideája, de ezt inkább elhessegette magától. Parmenidész pedig a választ Szókratész fiatalságának a számlájára írja (130e). Valéry szövege valóban mintha erre a dialógusra is ráíródnék, az ifjú, önmagát a filozófiának még nem tökéletesen átadó Szókratész azonban a tenger hulladékában éppenséggel egy olyan tárgyat fedez fel, amely a *techné* értelmében vett művészet és természet mint *physis* antik feltételrendszerében elképzelhetetlen lett volna.

A világ legkétesebb tárgyát a kezében tartó Szókratész Valéry dialógusában tehát végérvényesen egy modern művészetelmélet szócsövének a szerepét kapja meg. A természet végtelen formateremtő munkájához, vagy az organikus fejlődés végtelen menetéhez képest a művészetet éppen az időhöz fűződő paradox viszonya tünteti ki. A tárgy, amely egyaránt lehet mesterséges és természetes eredetű, megvilágítja, hogy „a tudatlanságnak vagy a véletlennek ez a szinte felfoghatatlanul nagy idő kellett hozzá, hogy vaktában előidézzé ugyanazt, amit a mi kiváló emberünk néhány nap alatt létrehozott” (Valéry, 1973: 58). A mesterséges alkotások sajátos időkényszere viszont csupán általa lesz értékke, ráadásul a természetén túlmutató értékke, ha a természet nem időtlen kész kozmosz, hanem az evolúció terepe. A természet ezáltal megszabadul az ideavilágra vonatkozó anamnézis kényszerétől, a természetben éppúgy találkozhatunk újdonsággal és valószínűtlen dolgokkal, miképpen a művészet a még sohasem látott dolgok birodalmát hozza létre. A művészet/mesterség nem hasonlít a természetre, miközben objektumaik megkülönböztethetetlenek is lehetnek egymástól.

A hildebrandi fogalompárral szólva ez nem pusztán azt jelenti, hogy az imitatív tartalmak mellett megjelennek a művészi formafolyamatban a műalkotás architektonikus tartalmi, hanem, hogy csak ez utóbbiaknak van érvényességük. A *techné*nek nem a *physis* által előzetesen kijelölt pályán kell mozognia. A platóni világfelfogás nem ismerheti a megkülönböztethetlenséget, az antik ontológia mindig eldönthető kérdésnek fogta fel egy tárgy mesterséges vagy természetes eredetét, s a mesterséges/művészi alkotást, amelynek megvalósult formájáról a felhasználó mond ítéletet, így mindvégig másodrangúnak tekintette a természet dolgaival szemben.

Szókratész és Phaidrosz Hádész-beli beszélgetésének menetében Valéry a művészet, a természet és a technika összefüggésrendszerének történeti paradigmáit sűríti össze: „A korábbi kozmológiai és kozmo-teológiai rend átalakulásával és lassú széthullásával létrejövő nézetrendszerben a természetet immár nem az élőlény mintájára gondolják el, az eleven önmozgás modelljét felváltja az óra, amit felhúznak. A technika mint a természet anyagait feldolgozó, a természeti erőket elsajátító tevékenység céljait az ember határozza meg. Ezt a technikát, amely uralkodik a természet felett, a természetet megszépítő művészet kompenzálja” (Waldenfels, 1998: 84). Három olyan rendszert, amelyekben a művészet játéktérét és lehetőségeit a mindenkori természethez való kapcsolatának függvényében interpretálhatjuk. Az antik kozmológia és a középkori teremtéstan előterében létrejött összefüggésrendszert a természetbe való illeszkedésként fogalmazhatjuk meg, amit aztán az újkorban a varázstalanítás a természet feletti uralom paradigmájává alakított, amely jelentősen módosult a 19. század vége modern művészeti tendenciáinak, illetve az evolúciós természetszemléletnek s a technika alternatív modelljeinek átfogó játéktereiben.

A lét és a természet identitásának tézisének valló metafizikai tradíció kereteiben a *techné*nek – ami valami létrehozásának és fenntartásának az átfogó képessége, amely minden nem eleven, vagyis külsőleg mozgatott dologra vonatkozik – lehetetlen elhagynia a természet által kijelölt pályát. A *techné* utánozza és ki is egészítheti a természet művét, ám céljai mindig előzetesen adottak (Boehm, 1969: 41). A *techné* mintaképe a minden önmozgás foglalataként értett *physis*. „A természet az egyáltalán lehetséges dolgok foglalata. A szellemet nem lehet másképpen meghatározni, mint a már-létezők összességére vonatkozó képességként. Lehetséges mindig csak az lehet, ami morphéja szerint már valóságos: a kozmosz a valóságos és lehetséges dolgok összessége egyszerre” (Blumenberg, 1997: 202). A művet tételező és cselekvő ember azt viszi véghez, amit a természet vinne véghez, annak immanens teendőjét és nem a sajátját. *Techné* és *physis* azonos értelmű konstitúciós elvek, az egyik azt műveli kívülről, amit a másik belülről hoz létre.

A furcsa tárgyra rákérdező ifjú Szókratész vizsgálódásai csupán látszólag értek azzal véget, hogy miután nem tudott dönteni a tárgyat illetően, visszadobta azt a tengerbe. A hullámoknak hátat fordító gondolatmenet következő lépése viszont az lesz, hogy a tárgyat nem változtatja ugyan ismertté, hanem éppen az ellenkező oldalról közelíti meg a talányt, vagyis, hogy a bizonytalan beállítódásmód

és a meghatározhatatlanság potenciálisan minden minket körülvevő dologra érvényes kell legyen. „Képzeled el, hogy valami egészen megszokott dolgot szemlélek, házat, asztalt, amforát, ha egy ideig azt játszom, hogy vadember vagyok, aki még sohasem látott hasonlót, bizvást kételkedhetem benne, hogy ezek a dolgok emberi kéz termékei.” (Valéry, 1973: 59). Ez az a látásmód, amelynek különböző formációi és taglalása szinte kötelező tartozékai lettek a modern festészet háztartásának. Az efféle denotációt meghaladó vagy megtagadó látás eredményezi az autonóm képkonstrukciót. A tapasztalat normalizációjától megszabadított látás lehetőségének a talaján alakul ki a fogalmi megismerés kizárólagos voltát tagadó érzéki megismerés, amelynek elméleti kifejtését Konrad Fiedlernek köszönhetjük.

Valéryt azonban nem a denotációmentes látás lehetőségei foglalkoztatják az *Eupalinoszban*. A dialógus csupán az építészet és a zene alkotásai kapcsán szól a mű a-mimetikus minőségéről: „Mert azok a látható dolgok, amelyekkel a többi művészet vagy a költészet él: a virágok, a fák, az élőlények (sőt a halhatatlanok), attól, hogy a művész művébe emeli őket, azért még azok maradnak, amik voltak, mivoltukat és sajátos jelentésüket beleolvasztják annak a tervébe, aki saját szándéka kifejezésére használja őket. Így a festő, aki azt akarja, hogy képének egy bizonyos helye zöld legyen, egy fát helyez oda; de ezzel már valami mást, többet is mond, mint amit eredetileg mondani akart. Mindazokat az eszméket összekapcsolja művével, amelyek a fa eszméjéből következnek, s már nem szorítkozhat pusztán arra, ami számára szükséges. Nem választhatja el a szinttől az élőlénytől, melynek tulajdonsága” (Valéry, 1973: 40–41). A zene és az architektúra tárgy nélküli művészetek, s ebben a mivoltukban nincs szükségük közvetítő elemekre. A természet összetettségüket folytonosan gyarapító organikus alkotásaival szemben az architektonikus műalkotások létrejöttüket annak a döntésnek köszönhetik, amely eleve redukálja a természet teljességét. Az emberi alkotások építőelve először is lemondást igényel, s a talált rend lerombolását jelenti. A fogalmi megismerés és az esztétikai létrehozás egymással ellentétes fogalmak. Lehet ugyan építeni készen talált formákból is, de művészet csak azok megtagadásával jöhet létre. A művészi igazság kérdését, amit a naturalizmus szegezett harcosan az idealista művészeti tradíciónak, maga a naturalizmus sem állja ki. Az építészet igazolja a sem naturalizmus, sem szimbolizmus álláspontját.

A fiatal Szókratész, midőn visszadobta a vízbe a partra vetett tárgyat, s a tárgy által előidézett problémákkal kezdett foglalkozni, végérvényesen filozófussá vált. A platóni Parmenidésznek úgy tűnik, igaza lett, a filozófus nem mondhat le semmiről. „Filozófus az, aki átfogóbb fogalmat alkot, és azt akarja, hogy mindenre szüksége legyen” (Valéry, 1973: 64). Valéry dialógusának a végén az örökléttől és végtelen homálytól megcsömörlött lélekként Szókratész azonban újraéleszti azt az Antiszókratészt, akit még életében megölt. Valéry ironikus megoldása, hogy Szókratész élet-palínódiáját a Hádész közegébe helyezi, ahol már pusztán az idő kimeríthetlensége folytán is elenyészik a gondolkodás éltető eleme.

Felhasznált rodalom

- Berta Erzsébet (1999): Literarchitektúra – Dialógusban Valéry Eupalinosz, vagy az építész című dialógusával, *Alföld*, 50. (3), 73–78.
- Blumenberg, Hans (2001): Sokrates und das 'objet ambigu': Paul Valéry's Auseinandersetzung mit der Tradition der Ontologie des ästhetischen Gegenstandes, in: uő: *Ästhetische und metaphorologische Schriften*, szerk.: Anselm Haverkamp, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 74–111.
- Blumenberg, Hans (1997): „A természet utánzása” – A teremtő ember eszméjének előtörténetéhez, ford. V. Horváth Károly, in: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*, Budapest, Kijárat, 191–219.
- Boehm, Gottfried (1969): *Studien zur Perspektivität*, Heidelberg, Winter
- Danto, Arthur C. (1997): *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?*, ford.: Babarczy Eszter, Budapest, Atlantisz
- Didi-Hubermann, Georges (2000): *Vor einem Bild*, München, Hanser
- Jauss, Hans Robert (1972): *Kleine Apologie der ästhetischen Erfahrung*, Konstanz, Universitätsverlag
- Junod, Philippe (1976): *Transparence et Opacité. Réflexions autor de l'esthétique de Konrad Fiedler*, Université de Lausanne, L'Age D'Homme
- Panofsky, Erwin (1999): *Idea – Adalékok a régebbi művészetelmélet fogalomtörténetéhez*, ford.: Szántó Tamás, Budapest, Corvina
- Seel, Martin (2000): *Ästhetik des Erscheinens*, München, Carl Hanser
- Valéry, Paul (1973): Eupalinosz vagy az építész, ford.: Somlyó György, in: uő: *Két párbeszéd – Eupalinosz vagy az építész; A lélek és a tánc*, Budapest, Gondolat, 7–92.
- Waldenfels, Bernhard (1998): *Sinneswellen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp

Fái András¹

KÍSÉRLET A SZTEREOTÍPIÁTÓL MENTES ROMA-KÉP KIALAKÍTÁSÁRA A DIKH TV AZ ONLINE CSATORNÁTÓL AZ ELSŐ MAGYAR ROMA TEMATIKÁJÚ MÉDIAPLATFORMIG

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-4>

AN ATTEMPT TO CREATE A STEREOTYPE-FREE IMAGE OF THE ROMAS: THE HISTORY OF DIKH TV FROM AN ONLINE CHANNEL TO MEDIA PLATFORM

Absztrakt

A tanulmány bemutatja a Dikh TV, valamint a hozzá kapcsolódó rádió- és online médiafelületek elsősorban roma műsorkészítőinek erőfeszítését a valós, hiteles médiareprezentációra, a roma társadalom és kultúra árnyaltabb és pozitívabb bemutatására. Azt a kérdést vizsgálja, hogyan lehet elszakadni a tömegmédiában eddig megszokott sematikus, sokszor negatív romaábrázolásoktól: milyen módon alakítható ki a szegény, antiszociális, munkakerülő és kriminalizált emberek képe helyett az elismert társadalmi értékeket és teljesítményeket felmutató, önmagukat megbecsülő és büszkén vállaló romák bemutatásával egy realisabb önkép az elsődlegesen roma nézőközönségben, „akik ugyanannak a magyar médiának a fogyasztóiként ugyanolyan negatív képet ismernek saját közösségükről, mint a többség”. (Setét Jenő)

Kulcsszavak: Dikh TV, előítélet, médiareprezentáció, roma, sztereotípiá, televízió

Abstract

From the article, we can learn about the efforts of the primarily Roma producers of Dikh TV – related radio, and online media platforms – for a realistic, authentic media representation, for a more nuanced and positive presentation of the Roma society and culture. How can you break away from the schematic, often negative depictions of the Romas that have been common in the

¹ A Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének óraadó oktatója, producer, televíziós szakember.

mass media up to now? In what way can a more realistic self-image be created in the primarily Roma audience, “who, as consumers of the same Hungarian media, know the same negative image about their own community, like the majority”. (Jenő Setét)

Keywords: Dikh TV, media representation, prejudice, Roma, stereotype, television

Bevezetés

Elsősorban médiaszakemberként kerültem kapcsolatba a roma társadalmat képviselő zenészekkel, előadókkal, televíziós szakemberekkel és a roma etnikumhoz tartozó médiafogyasztó közönséggel. Ebben a tanulmányban a roma emberekről, valamint a magyar társadalomnak a romákhoz való viszonyáról szerzett évtizedes tapasztalataimat próbálom médiaelméleti és médiaszociológiai rendszerbe helyezve bemutatni.

Televíziós producerként 2020 óta vagyok a Dikh TV ügyvezető igazgatója, de már korábban is segítettem szaktudásommal az első roma televíziót, miután cégünket, a Tematic Media Groupot (TMG) megkereste partneri ajánlatával Balogh Elek, a Dikh TV alapítója. Mint kiderült, döntését az motiválta, hogy korábban a TMG által indított Nóta TV (jelenleg Sláger TV) képernyőjén a magyar médiában szokatlanul magas arányban jelentek meg roma előadók, akik nemcsak zenészként, hanem műsorvezetőként és beszélgetőpartnerként is szerepet kaptak. A képernyőn kívül is dolgoztak roma munkatársak, a Nóta TV vezetésében részt vett a 100 Tagú Cigányzenekar alapító prímása, a Rádió C igazgatója, Fátyol Tivadar, valamint a stúdiótechnikát üzemeltető Puporka Lajos, akinek doktori disszertációjából ebben a tanulmányban is idézek.

A Dikh TV médiaszociológiai háttere

Az online televízióként már népszerű Dikh TV a világban egyedülálló vállalkozásként olyan tematikus kereskedelmi tévécsatornaként indult el 2019-ben, amelynek célja napi 24 órás műsorában a roma kultúra és társadalom bemutatása, elsősorban roma műsorkészítők segítségével. A vállalkozás különlegességét jelezte a világsajtóban keltett pozitív médiavisszhang, amely ritka roma sikertörténetnek nevezi a csatorna elindulását (Nagy, 2019; AFP, 2020; YAHOO, 2020; L’Obs, 2020; Pulse, 2020; Henneker, 2021; Magyarpart, 2022).

A roma tévé indulásának hazai interpretálása nem volt mentes a politikai találgatásoktól, vádaskodásoktól, a szélsőjobb oldali Mi Hazánk Mozgalom vezetője, Toroczkai László szerint a Dikh TV egyenesen nemzetbiztonsági kockázatot jelent (Szalay, 2019). Ugyanakkor itthon is akadtak elismerő írások az első roma televízióról, például az Indexen *Csoda, hogy egyáltalán létezik* címmel jelent meg tudósítás (Bozzay, 2019).

Hogyan jutott el a magyar média a Dikh TV indulásáig, és miért nevezhetjük ezt valóban „csodának” nemcsak üzletileg, de médiaelméleti szempontból is?

Kezdjük elemzésünket történelmi, szociológiai áttekintéssel a romák társadalmi helyzetéről. Idézetünk a 2007-ben a Szociális- és Munkaügyi Minisztérium kiadásában megjelent, Hammer Ferenc szociológus által írt *Zöld könyvből* való:

„A rendszerváltás óta eltelt időszak a magyarországi romák többségének életében nem hozott számottevő javulást. A munkanélküliség, a szegénység, a sanyarú életkörülmények, a rossz egészségi állapot kirívó mértékben érinti a romákat. A lehetőségek hiánya, a romákat sújtó gyakori idegenkedés, az előítéletek sok esetben ma is a romák társadalmi kirekesztettségét eredményezik. Ezek a negatív jelenségek összekapcsolódnak a nyilvánosságnak a romák számára hátrányos és méltánytalan megnyilvánulásaiival. Mindezek mellett ráadásul erőteljesen csökkentek a mindennapokban romák és nem romák közti kapcsolatok lehetősége is: a roma felnőttek nagyobb része a rendszerváltás után kiesett a munkapiacról, erősödött az iskolai és a lakóhelyi szegregáció is.” (Hammer, 2007: 7).

Az azóta eltelt években a foglalkoztatottság növekedése (például a közmunkaprogram) és a megújult családtámogatási rendszer hatással volt ugyan a romák anyagi helyzetére, de alapvetően ez sem tudta megváltoztatni a korábbi képet.

A médiaszociológiai helyzetről pedig így ír Hammer Ferenc szintén a *Zöld könyvben*: „A romák médiaábrázolása nem csupán média szabályozási vagy a média etikai, netán ízlésbeli kérdés, hanem a romák társadalmi kirekesztettségének és így az egész társadalom jólétének és igazságosságának sarkalatos kérdése is egyúttal. Ma Magyarországon ebből a szempontból még sok a tennivaló: a médiából konzekvensen hiányoznak a többségi társadalom természetes szereplőiként megjelenő roma karakterek” (Hammer, 2007: 7).

Becslések szerint a társadalom 6–8 százalékát jelentő kisebbség (az általános iskolás korúak között mára ez az arány már 13–14 százalék körüli [Papp, 2021: 252]), nagyjából a kilencvenes évek közepétől vált láthatóvá a magyar médiában, azelőtt gyakorlatilag nem léteztek a média nyilvános terében (Bernáth–Messing, 1998). Aztán 1994-től változás következett: ekkor ugyan még csak minden harmadik-negyedik nap jelent meg az országos napilapokban hír a cigánysággal kapcsolatban, de 1998-ra már minden második nap szerepeltek ezekben az orgánumokban. A 2000-es évek elejétől kerültek a hírműsorok mellett a szórakoztató műsorokba is a romák, ekkortól a tehetségkutató műsorokban, talkshow-kban, bulvárlapok címlapján, valóságshow-kban, és főműsoridős magyar szappanoperákban is megjelentek a roma szereplők, karakterek (Bernáth–Messing, 2001). Az utóbbi években, ahogy egy 2011-es tartalomelemzés rámutat: az összes, romákkal kapcsolatos médiamegjelenés jelentős hányadát (13%-át) a celebtartalom jelenti (Bernáth–Messing, 2001).

A romák televíziós reprezentációjának változásai

Habár a kétezres évek elején láthatóan változás indult el a magyar médiában a romák ábrázolását tekintve, továbbra is megfigyelhetjük azt a kettősséget, amely véleményem szerint korábban is általános volt a roma kisebbség médiareprezentációjában: az objektivitás hiányát, valamint a negatív és pozitív sztereotípiák hangsúlyozását.

A hírműsorokra általában a szegény, antiszociális, munkakerülő és kriminalizált roma emberek bemutatása a jellemző, de valójában a 1990-es évek előtt, a szocialista társadalom elhallgatásos médiájában nem voltak láthatóak a romákra vonatkozó negatív sztereotípiákat erősítő hírek, képsorok, mert akkoriban leginkább nem létezett romakérdés (Bernáth–Messing, 1998).

A Magyar Televízió és a Magyar Rádió szórakoztató műsoraiban ellenben már régebben is felbukkantak a romantikus, bizonyos mértékben pozitív roma sztereotípiát hangsúlyozó médiamegjelenések, elsősorban cigányzenészekről.

A 70-es évektől a médiában szereplő pozitív romaképet a cigányzenészek nyújtják, akiket elfogadtak a médiában és szívesen nézi őket a többségi társadalom. Horváth Pista, Bangó Margit, Kovács Apollónia, a 100 Tagú Cigányzenekar esetében személyiségükhöz, előadói kvalitásukhoz hozzá tartozott roma mivoltuk. Ezzel párhuzamosan egyre több tehetséges roma zenész került reflektorfénybe, akik nem cigányzenét játszottak, hanem jazzt – Pege Aladár, Snétberger Ferenc, Szakcsi Lakatos Béla a magyar jazzrajongók után a nemzetközi közönség elismerését is megszerezték.

Ne feledkezzünk meg a roma folklóregyüttesek népszerűségéről a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején, ilyen volt az Andro Drom, a Kalyi Jag, az 1993-as *Ki mit tud?* győztese, a Romano Glaso, majd az abból alakult Szilvász Gypsy Folk Band, valamint a Parno Graszt népzenei együttes.

A magyar és roma fiatalokat együttesen szólítják meg a 1990-es évek végén a Fekete Vonat roma rapperei; a 2000-es évek elejének felfedezettje a cigányzene és a jazz ötvözésével egyedi hangzást kialakító Váradí Roma Café és a dallamos rockzenét játszó, Mező Misi vezette Magna Cum Laude. Hasonlóan Észak-Amerikához, ahol a sport és a zene segítette a tehetséges afroamerikai fiatalok kiugrását, nálunk elsősorban a zenei sikerek járultak hozzá a roma fiatalok elismeréséhez a többségi társadalom által.

Később a kereskedelmi televíziók tehetségkutatójában feltűnt roma énekesek, például Caramel, Oláh Gergő, Gáspár Laci karrierjében roma mivoltuk már nem játszik igazán szerepet, és ezt ők maguk sem hangsúlyozzák, bár nem is titkolják.

A magyar médiában különleges jelentőségű volt a roma mulatós zenét játszó Romantik együttes egyik tagjának, a televíziós imázsteremtésben „Győzike”-ként szereplő Gáspár Győzőnek és családjának tévéműsora, az amerikai *The Osbournes* mintájára készült valóságshow. Ez

a műsor 2005–2010 között kimagasló nézettséggel futott az egyik kereskedelmi csatornán, és bár a producerek szerint véletlen volt, hogy főszereplője éppen a roma származású „Győzike” lett, ezzel együtt a produkció erősen kihasználta a közönségben élő roma sztereotípiákat. Ezt a kérdést számos médiatudományi dolgozat tette tárgyává, melyek azt vizsgálták, hogy a médiahatás szempontjából hogyan erősítette fel a valóságshow-sorozat az emberekben élő előítéleteket (Imre, 2009; Munk – Morvay – Szabó, 2012).

Feltehetően nem véletlen, hogy a szerkesztői döntés végül a vicces roma szereplő felé hajlott, ahogy az sem, hogy a magyar közönség előtt ilyen jól működött a szórakoztató roma nem különösebben sok dimenziós karaktere. A show jelentéseitől elválaszthatatlan a cigány konstrukció, még akkor is, ha a szerkesztés során elsősorban a családi életet emelték ki, és a show-ban nyíltan rasszista elemek sem voltak (Munk, 2013: 115). A *Győzike Show*-ban az etnikai jelleg a sorozatot és a magyar nyilvános tér reakcióit elemezve lehánthatatlan (Imre, 2009).

A műsor a szereplők népszerűsége miatt egyrészt hozzájárult a romák iránti elfogadás növeléséhez, másrészt sajnós ráerősített a romákkal szemben fennálló előítéletekre, hangsúlyozva a „kulturális” különbségeket. Gáspár Bea, „Győzike” felesége így nyilatkozott 2023-ban, a műsor titoktartási szerződésének lejártja után: „Pénzért járattuk le magunkat [...] Korábban görcsösen próbáltam bebizonyítani, hogy nem vagyok egy buta vidéki cigány asszony. Sok bántást, kritikát kaptam, de irigyeim is bőven akadtak, ám én is csak egy ember vagyok a sok közül” (Gégény-Blonszki, 2021).

A Sláger TV-n 2018-ban indult a *Drága családom – Az Emilio Família*. A csatorna napi *reality*-sorozatában a népszerű zenészfamília, Bangó Margit veje, Emilio és családja életébe nyerhettünk betekintést. A Sláger TV producereként, Keindl Dáviddal, a műsor producerével együttműködve, tudatos megfontolásunk eredménye volt megmutatni, mennyire fontos a család Emilióék számára. A romákra jellemző pozitív sztereotípa a családi összetartásról és ragaszkodásról rájuk maximálisan jellemző volt.

Az olaszos temperamentumú famíliában igazán őszinte, sokszor hangos vitáktól sem mentesek a hétköznapiak. Estéről estére követhettük végig a család magánéletének legapróbb részleteit: a hatalmas közös főzésektől a zárt ajtók mögött zajló családi sztorikig. A műsor egyik állandó szereplője volt Bangó Margit is.

A *Drága Családom – Az Emilio Família* elismerő kritikát kapott a 444.hu újságírójától is, amit a műsor leginkább azért érdemelhetett ki, mert a *doku-reality* elsősorban pozitív sztereotípiákra építve mutatta be egy roma család életét, és már ez is hatalmas előrelépés volt a magyar médiában addig megismert romaábrázolásokhoz képest:

„Az Emilio Show csak első ránézésre hasonlít a Győzike Show-ra: ez is egy négytagú roma családról szól ahol az előadóművészettel foglalkozó apa kiabál és hülyeségeket mond egész nap, az anya meg fogja ettől a fejét, és két lányuk van. Csicsás, giccses lakásban laknak és szeretnek énekelni,

de itt ki is merül minden hasonlóság. Amíg a Győzike Show arról szolt, hogy a családfő egész nap csak szerencsétlenkedik, felbosszantja a feleségét, az egész nap egy kaotikus kálvária valódi sztori nélkül, ami valójában sosem ér véget, az Emilio Show jobban hasonlít egy szappanoperára, ahol jól követhető módon bontakozik ki a történet és a karakterek. Az is egyértelműen látszik, hogy nem arra mentek rá, hogy a műsoridőt a kiabáló családfő bohóckodásával töltsék ki, hanem a szórakoztatás mellett értékeket is mutassanak, amiket Emilio, Tina és Bangó Margit összetartó, üvöltöző, éneklő családja képvisel. [...] Tulajdonképpen ott tartunk, hogy jelenleg az eddig kizárólag mulatóst sugárzó Sláger TV az a csatorna Magyarországon, ami a lehető legprogresszívebben mutatja be a romákat!” (Kulcsár, 2018).

Természetesen a Sláger TV korábban is mutatott be romákat, hiszen az újságíró által említett mulatós zene műfajában sok roma előadót találunk, és a csatornán nóta és cigányzenés műsorok is megjelennek, többek között a már említett Bangó Margitnak, a 100 Tagú Cigányzenekarnak és a Váradi Roma Cafénak is volt saját műsora. Bár a Sláger TV (korábbi nevén: Nóta TV) sem lépett túl a „jó roma zenész” sztereotipikus bemutatásán, ezzel együtt a magyar médiában addig példátlan módon, arányaiban sok roma zenész jelent meg a képernyőn, akiknek nemcsak zenéjével, de életével is megismerkedhettek a nézők.

A televízió vezetésének nyitottsága döntő szerepet játszott abban, hogy később cégünket találta meg partneri ajánlatával a Dikh TV alapítója, Balogh Elek.

Tömegmédiá és sztereotípiá

Alapvető kérdés, hogy vajon, képes-e a tömegmédiá előítéletektől és sztereotípiáktól mentes roma képet alkotni, és ha igen, hogyan.

A posztmodern és a jelenlegi késő modern médiakörnyezet egyik fontos médiuma a populáris kereskedelmi televízió, amelyet Umberto Eco neotelevízióknak nevez. Szerinte az interpretatív fordulat jegyében végleg le kell mondanunk arról, hogy a médiá az objektív valóság bemutatására képes, hiszen célja inkább az, hogy hétköznapi és szubjektív legyen (Eco, 2008: 62–87). A szubjektív médium a közösségek bemutatásában is szubjektív, ami szükségszerűen csak akkor egyezik egy közösség önképével, ha a médium az adott közösség közreműködésével működik.

A társadalmon belüli közösségek egyre zártabbak, alig érintkeznek egymással. A magyarországi cigányság esetében a gettósodás, az iskolai szegregáció, a munkaerőpiaci diszkrimináció valós probléma. A nem megfelelő oktatás miatt egyre kisebb a lehetőségük a társadalmi kapcsolódásokra. Kultúrájukról, mindennapi életükről legtöbbször csak a médián keresztül kapunk hírt. A romákat a társadalom nagy része egyéb információ hiányában a celebekkel, a televíziós hírességekkel kapcsolja össze.

A média által közvetített populáris kultúra érzékenyen reagál a társadalomban zajló folyamatokra. A populáris kultúra kettős társadalmi funkciót tölt be: egyrészt közelíti egymáshoz a társadalom különböző szegmenseit, vagyis áthidalja, még pontosabban felülírja a kulturális különbségeket, másrészt pontosan ellenkezőleg, feszültséget teremt az eltérő kulturális kódok bemutatása révén. Ezt a kettősséget a magyarországi romák médiareprezentációja esetében is felfedezhetjük. A mainstream médiát gyakran éri az a vád, hogy nem vagy csak nagyon korlátozott mértékben biztosítja a romák láthatóságát, ám manapság egyre több olyan, elsősorban a kereskedelmi tömegmédia csatornáin elérhető program kerül adásba (sorozatok, valóságshow-k, talkshow-k, főzőműsorok, tehetségkutatók, vetélkedők, zenés szórakoztató műsorok), amelyek ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen az a kép, amelyet a szórakoztató műsorok alkotnak a magyarországi romákról. Milyen hatása van ennek a képnek a roma/cigány identitású emberekre és a többségi-kisebbségi viszonyra? (Bogdán–Feischmidt–Guld, 2013).

Nézzük meg a magyar médiára jellemző, eddig felsorolt problémák általános médiaszociológiai hátterét, elemzését! Kezdjük a sztereotípiák kialakulásának magyarázatával!

Walter Lippmann, amerikai újságíró alkalmazta először a sztereotípia kifejezést 1922-ben: „Tárolt képekkel, preconcepciókkal, előítéletekkel, indítékokkal és érdekekkel operálunk, hogy megfejtjük a külvilágból érkező üzeneteket. Ezek az interpretációk és gondolati extrapolációk mintákká vagy sztereotípiákká állnak össze. Ezek a sztereotípiák azok, melyek meghatározzák az emberi cselekvést” (idézi: Juhász–Takács, 2006: 171).

Peter R. Hofstatter a csoportok közötti sztereotípiák kialakulásának négyféle módját írja le 1949-ben: a kis különbségek felnagyítása; a tényleges különbségek túlzott hangsúlyozása; a tényleges különbség önkényes társítása valamilyen feltételezett, empirikusan nem ellenőrizhető vonással, hamis ok-okozati kapcsolatok feltételezése; a túlzott élességű, egyébként az adott csoportban valóban létező alakok előtérbe állítása, gyakoriságának eltúlzása (a „tipikus” csoporttagok sztereotípiái) (idézi: Csepeli, 2001: 90).

Elliot Aronson szerint a sztereotipizálás lényege, hogy adott csoportba tartozó bármely egyénnek hasonló jellemvonásokat tulajdonítunk, függetlenül attól, hogy a valóságban mennyire különböznek a csoport tagjai egymástól. A sztereotipizálás ráadásul nem szükségszerűen rossz szándékú: gyakran nem más, mint világszemléletünk leegyszerűsítése (Aronson, 2008. 211–254).

A kulturális antropológia elismeri, hogy kis közösségek is birtokolhatnak önálló kultúrát, amely megkülönbözteti őket a környezetüktől, és amely biztosította számukra a fennmaradást. Ruth Benedict szerint: a kultúra, az egyénhez hasonlóan, többé-kevésbé következetes gondolat- és cselekvésmintával bír (Kisdi, 2012). Minden kultúrában kialakulnak jellegzetes célok, amelyekkel másfajta társadalmak nem feltétlenül rendelkeznek. A kultúra bizonyos jellegzetességgel bír és a benne élő egyének ehhez hasonulnak az idők folyamán. Ezeket a jellegzetességeket a neveltetésük

folyamán sajátítják el a társadalom tagjai. Elmélete szerint a kultúra több, mint alkotóelemeinek összessége: „... az egész nem csupán a részek összessége, hanem a részek egyedi elrendeződésének és összekapcsolódásának eredménye, amelyből új entitás keletkezik” (Kisdi, 2012: 94–97). Egy-egy kultúra valamennyi összetevője – például a házasságkötési tradíciók, a bűnelkövetőkhöz való viszony – együttesen adja meg az adott kultúra egységét.

A médiát kutató szakemberek nagy részének vélekedése szerint a média nem képes megoldani olyan nagy horderejű kérdéseket, mint például a kisebbségek hátrányos megkülönböztetése, az idegengyűlölet, vagy a nők egyenjogúságának kivívása, képes azonban társadalmi párbeszéd elindítására. Napjainkban a társadalmi csoportok közötti tapasztalások helyét egyre inkább átveszi a média, amelynek objektivitása, vagy ennek hiánya nagy hatással bír egy társadalmi probléma megjelenésére a közbeszédben. A kereskedelmi média a nézettség növelése érdekében a deviáns helyzetek bemutatására törekszik, ezáltal a társadalmi problémák lefordíthatóak és könnyen asszociálhatóak lesznek a bemutatott szereplőkkel (Kitzinger, 2000: 23–26).

Egy másik médiaelméleti kulcsfogalom, a kapuőr (*gatekeeper*) David M. White nevéhez fűződik, aki megállapította, hogy a szerkesztőség, illetve az újságírók szűrőként működnek a hírek szelektálásában, előállításában (White, 1950: 383–390.). A kapuőr szerepét ellátó személy szubjektivitásának, szakmai felfogásának, előítéleteinek, státuszának meghatározó hatáskör jut. E szelekciós mechanizmusok a munkahelyi szocializáció által tovább hagyományozódnak, így a hírgyártásban fontos tényező a szerkesztőség szakmai és politikai „irányvonala” (Breed, 1955: 326–355).

A későbbi kutatások megemlítik a befolyásoló tényezők között a finanszírozókat, reklámozókat, tulajdonosokat, valamint a közönség véleményét, amely fogyasztja a médiumot (McQuail, 1994: 224). Denis McQuail figyelmeztet arra is, hogy az újságírók gyakran hajlamosak azt gondolni, jobban tudják, mi a jó a közösség számára, mint a csoport tagjai (McQuail, 1994: 224).

A roma közösség is folyamatosan érzekelte, hogy a médiában kialakult kép mennyire befolyásolja társadalmi megítélésüket, ennek javítása érdekében kezdték el saját médiareprezentációjuk megteremtését.

A kisebbségi médiával kapcsolatos, elsősorban amerikai kutatások az etnikai sajtó működéséről fontos problémákra hívják fel a figyelmet. Stephen H. Riggins kiemeli, hogy az etnikai sajtó legfőbb célja a közösség fennmaradásának biztosítása, de a kisebbségi közösségi sajtó életképtelen a többség támogatása nélkül (Riggins, 1992: 1–23).

Denis McQuail a média kapcsán felveti a szolidaritás elvét, szerinte a mainstream médiának támogatnia kell a társadalom kulturális alcsoportjainak információval való ellátását. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a többségnek kulturálisan támogatnia kell a kisebbségben lévő csoportokat. A médiának ki kell fejeznie a társadalmilag elesett rétegek iránti szimpátiáját, és meg kell erősítenie

a társadalmilag jónak gondolt értékek terjesztését. Fontos kérdés az is, hogy a közösség képes-e fenntartani önálló médiát (McQuail, 1992: 240–260.).

A romák esetében valószínűleg a gazdasági erő a legnagyobb hiányosság. Szinte az összes médiakezdeményezés a finanszírozási nehézségek miatt bukott el. A cigány kisebbség nem rendelkezett megfelelő gazdasági potenciállal ahhoz, hogy független médiát tudjon magának teremteni (Puporka, 2021: 160–161).

Kérdés, hogy a mainstream média fel tudja-e vállalni az előbbieken vázolt szerepet.

A Dikh TV és az új médiapiac

A választ azzal kell kezdeni, hogy a média önálló, nyereségérdekelt iparág, melynek működését gazdasági és nem társadalmi érdekek irányítják. A profit, a reklámbevétel a műsorok nézettségétől vagy hallgatottságától függ. Ez a közszolgálati médiumoknál is hasonlóan fontos, bár itt jelentős szerepet kap az állami támogatás és az állami befolyás is, ennek ellenére ezek az intézmények is rá vannak szorulva a reklám- és szponzorációs bevételekre: „A televíziók nem a műsoraikat adják el, hanem a nézőiket a reklámozóknak. A reklám-finanszírozású televízió esetében közvetlen cserekapcsolat csak a műsorszolgáltató és a reklámozó között áll fenn, a műsorszolgáltató és a néző között ilyen kapcsolat nincs. A szabadon hozzáférhető szolgáltatások esetében a fő paraméter a nézettség és ez a reklám ellenértéke” (Polyák, 2007: 17). A kereskedelmi média számára a legfontosabb azon nézők figyelmének megszerzése, akik a társadalom homogén többségét alkotják és vagyoni helyzetükből adódóan a legnagyobb vásárlóerővel rendelkeznek. Elsősorban ez a cél irányítja műsorstratégiájukat.

Az etnikai közösségi média kialakulásának egyik indoka az, hogy a homogén kultúrájú többségi társadalomtól eltérő kisebbséget reprezentálja és a más kultúrájú csoporttal szembeni előítéletek, sztereotípiák megszületésére reflektáljon.

Magyarország első roma rádiója 2001-ben kezdte meg működését a fővárosban és környékén fogható FM 88,8-as frekvencián. A Rádió C nemcsak Magyarország, hanem egész Közép-Európa első, teljesen önállóan működő cigány közösségi rádiójaként indult. Kezdetől napi 24 órában sugárzott műsorokat.

Budapest határain túl csak az internet segítségével volt fogható, zenei és kulturális műsorok mellett híreket, közéleti, érdekérvényesítő műsorokat is sugárzott a rádió. Adásait mintegy 40 fős csapat készítette. Irodája és stúdiója abban a nyolcadik kerületben kapott helyet, ahol a fővárosi cigányság zöme él.

Úgy próbált közösségi és közszolgálati szerepet betölteni, hogy az állami és pályázati támogatást hirdetési bevételekből pótolja ki. Az eredetileg tervezett bevételstruktúra azonban nem bizonyult stabilnak, így 2003 tavaszán több hónapra is felfüggesztette műsorát. Végül kormányzati támogatással,

a fővárosi és kerületi önkormányzatok segítségével, illetve pályázati pénzből sikerült újjáéleszteni a rádiót. A legfontosabb támogatás a Magyar Rádiótól érkezett, amely műsorokat rendelt a Rádió C-től. A Fővárosi Közgyűlés pedig 2005 végén jelképes, egyforintos összegre szállította le a rádió Teleki téri stúdiójának bérleti díját. Ám az anyagi bizonytalanság fennmaradt, és később a Magyar Rádió is visszalépett.

A Rádió C nemcsak rádió volt, hanem a romák, a legjelentősebb magyarországi kisebbség önazonosságának fontos formálója is. Stabil működését viszonylag csekély, de kiszámítható segítséggel biztosítani lehetett volna, ám ennek hiányában, a folyamatos finanszírozási nehézségek miatt végül a rádió 2011-ben megszűnt.

Láthatjuk, hogy a külföldi médiatapasztalatoknak és médiaelméleteknek megfelelően alakult a magyar roma kisebbségi média sorsa is. A támogatások elmaradása miatt csődbe ment Rádió C működése után a Dikh TV egy új működési formát, piaci gazdasági struktúrát talált magának. Ezt lehetővé tette a tematikus televíziós csatornák irányába nyitott médiapiac, valamint a roma kultúra iránt érdeklődő nézői réteg növekedése mellett a romák egyre intenzívebb bekapcsolódása a piaci folyamatokba mint munkaerő és fogyasztói csoport.

2019-ben új színfoltként jelentkezett a Dikh TV, az első magyarországi roma televízió. Az elnevezés a roma *dikh* szóból ered, amelynek jelentése: *nézni*. A csatorna mára műholdon és kábelen, valamint földfelszíni digitális sugárzással országosan a háztartások közel száz százalékában elérhető, napi 24 órás kisebbségi, etnikai televízió, és mint ilyen, az egész világon egyedülálló. Az első, cigányoknak szóló magyarországi audiovizuális műsorkészítés az interneten indult el 2014-ben a kispesti cigány önkormányzat vezetője, Balogh Elek kezdeményezésére, aki nem rendelkezett semmilyen szakmai múlttal, nincs diplomája, és önerőből indította el a programot. Rövid idő alatt klipek forgatásával, élő kívánságműsorokkal, tehetségkutatókkal, és az első cigány szappanoperával, a *Minden álmod* című műsorral az interneten jelentős nézettséget és ismertséget szerzett magának a cigányok és a nem cigányok körében is.

Mindössze egy kisebb kamera és egy számítógép volt Balogh felszerelése, amikor 2015-ben elindította a Dikh TV YouTube-csatornáját. Önkénteseket keresett maga mellé, hiszen a pénz hiányzott. Az elindulás pillanatától kezdve nehéz terhet jelentett a kezdeményezés finanszírozása. A forgatásokhoz szükséges utazási költségeket a kispesti cigány önkormányzat költségvetéséből szorították ki, a stúdiót is az intézmény épületében alakították ki. A pénzhiány azonban nyomasztó volt, és mint Balogh Elek elmondta, többször is fel akart hagyni a tevékenységgel, de mindig jött egy újabb felkérés, egy tehetséges ember és folytatta tovább. Az online csatorna nézettsége rohamosan növekedett, és már innen is érkezett bevétel. Ez azonban nem volt elég a biztonságos működéshez, fejlődéshez. Balogh szerint kérték az Országos Roma Önkormányzatot (ORÖ), hogy biztosítsanak helyet a csatornának, de eleinte nem kaptak segítséget. Később változott az ORÖ vezetése, kicsit

javult a viszony, és kaptak az intézménytől használatra egy profi kamerát. Az Emberi Erőforrások Minisztériuma is csak csekély támogatásban részesítette a Dikh TV-t. Balogh próbált szponzorokat is keresni, de nem volt senki, aki reklámozott volna a csatornán. A romák között sem találtak támogatókra. Balogh szerint a roma közösség nagyon szegény, a tehetősebbek sem áldoznak a reklámra. Balogh Elek elmondta, a finanszírozási problémák miatt vette fel a kapcsolatot a Tematic Media Group médiavállalattal, illetve a Sláger TV és a Sláger FM, a The Fishing & Hunting Channel, valamint a veszprémi Méz Rádió tulajdonosával (Puporka, 2021: 161).

A Tematic Media Group lehetőséget látott a Dikh TV 24 órás kábelcsatornaként történő működtetésében, terjesztésében. Sokmillió befektetést és szakmai segítséget adott a médiacsoport a roma műsorgyártóknak munkájuk folytatásához.

2021 januárjában a Dikh Rádió is elindult budapesti vételkörzettel, amelyben hírekkel, a romákat érintő közéleti hírekkel, beszélgetésekkel, portréműsorokkal, valamint szórakoztató zenés reggeli és kívánságműsorral találkozhatnak az érdeklődő hallgatók. A rádióban több, a Dikh TV-ben már megismert műsorvezető indított műsort, és vannak mindkét médiában párhuzamosan megjelenő programok is.

A rádió- és televízióadás mellett a Dikh TV online jelenléte is egyre erősebb. YouTube csatornájának közel félmillió feliratkozója van, míg a Dikh Média Facebook-oldalát közel 400 ezren követik.

A Dikh TV nézettségét a Nielsen nézettségmérő folyamatosan méri, a csatorna átlagos napi elérése 100 ezer fő.

2019 óta az online időszakhoz képest sokkal több tartalom készült a Dikh TV-re. A televízió roma műsorkészítőinek nagy felelősségük van abban, hogyan formálódik a saját közösségükről kialakult kép. A magazinműsorokban példaértékű munkát végző roma és nem roma embereket mutatnak be, írókat, költőket, műfordítókat, újságírókat és kulturális antropológusokat. Fontosnak tartják, hogy a roma önszerveződés jelentős alakjait is megismerhessék a nézők. Készültek gyermekműsorok, főzőműsorok, roma tánc és nyelvoktató programok.

A *Csumidav tume!* (*Puszi mindenkinek!*) zenés kívánságműsor, klipválogatás, melynek műsorvezetője Borók Szabina, aki egyedülálló anyaként gyereknevelés mellett vállalja a munkát. Borók Szabina kapcsolatában törést jelentett az, amikor párja nem akarta tolerálni, hogy „eljár otthonról”, és a szülei sem örültek a döntésének, de azóta már megbékéltek vele és támogatják. A *Zsa Shej!* (*Hajrá lányok!*) című női műsor vezetői Nagy Melanie és Minzari Alexandra, mindketten gyermeküket egyedül nevelő, elvált anyák, akik a roma nők helyzetéről, 21. században betöltött szerepéről és a több gyermeket nevelő roma családokról beszélgetnek sikeres roma értelmiségi nőkkel vagy éppen férfiakkal. Az *Ale Manca!* (*Gyere velem!*) kulturális magazinműsorban Kovács

Antal Máté műsorvezető segítségével roma zenészekkel ismerkedhetünk meg, és hazai vagy külföldi fesztiválokon fellépő roma zenekarokat követünk nyomon, de ellátogatunk színházi és táncszínházi eseményekre is. A *Trajo (Élet)* című vallási műsorban Sztojka Armandó olyan keresztény közösségbe járó romákat mutat be, akiknek életében komoly változást hozott a hit, sokszor ténylegesen az életüket mentve meg az addigi önpusztító életmódtól.

A magyar médiában ugyancsak ritkaságnak számít a határokon átívelő együttműködés. A Dikh TV, a szlovák Romana Televízió és a cseh Romea Televízió közösen készítik el a *Visegrádi Roma Magazint*, amelynek célja nemcsak a romák visegrádi országokban zajló életének bemutatása, de az előítéletek felszámolása is.

A Dikh TV csatornáján látható a már említett *Drága Családom – Az Emilio Família* című doku-reality sorozat, ami annak idején a Sláger TV-n aratott sikert, valamint a *Tesók* című napi reality-műsor, amely a benne szereplő roma fiatalok és családok mindennapjaiba enged betekintést.

Összegzés

A Dikh TV jelentősége elsősorban az, hogy a roma műsorkészítők egy pozitívabb, hitelesebb médiareprezentációt alakítanak ki a magyar médiában korábban túlsúlyban lévő negatív roma kép helyett. A televízióban, amelyet romák és nem romák egyaránt szívesen követnek figyelemmel, olyan kulturálisan és emberileg értékes programot láthatnak a nézők, amely sokszínűségével hiánypótló a több mint száz magyar nyelvű tévécsatorna között.

Az első, teljes műsoridejében roma tematikával foglalkozó televíziós csatorna és médiaplatform létrejötte, működése pedig bizonyítja, hogy egy, a kisebbségi társadalomból kiindult kezdeményezés, roma és nem roma szakemberek együttműködésével sikeres, példamutató vállalkozássá válhat.

Felhasznált irodalom

- AFP (2020): Romani TV channel plugs media gap in Hungary. *France 24*, 12. 02. 2020. <https://www.france24.com/en/20200212-romani-tv-channel-plugs-media-gap-in-hungary>
- Aronson, Elliot (2008): *Társas lény*, Budapest, Akadémia Kiadó
- Bernáth Gábor – Messing Vera (1998): „Vágóképként csak némában” – Romák a magyarországi médiában, Budapest, Nemzeti Etnikai Kisebbségi Hivatal
- Bernáth Gábor – Messing Vera (2001): Roma szereplő a „Barátok közt”-ben: Az első fecske, *Médiakutató*, 2001. Tavasz, https://mediakutato.hu/cikk/2001_01_tavasz/01_roma_szereplo_a_baratok_koztben
- Bogdán Mária – Feischmidt Margit – Guld Ádám (2013) (szerk.): „Csak másban” – Romareprezentáció a magyar médiában, Budapest, Gondolat
- Bozzay Balázs (2019): Csoda, hogy egyáltalán létezik, *Index.hu*, 2019. 10. 02. https://index.hu/kultur/media/2019/10/02/dikh_tv_elso_roma_kabelteve_balogh_elek_minden_almod_kispest/
- Breed, Warren (1955): Social control in the newsroom – A functional analysis [Szociális ellenőrzés a hírszerkesztőségekben – Funkcionális analízis], *Social Forces*, Vol. 33. (1955 May) 326–355.
- Csepeli György (2001): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- Gégény-Blonszki Renáta (2021): Gáspár Bea: Pénzért járattuk le magunkat, és évről évre többet kaptunk érte, *24.hu*, 2021. 11. 11. <https://24.hu/élet-stilus/2021/11/11/gaspar-bea-gyozike-show-penz-munka/>
- Eco, Umberto (2008): *Az új középkor*, Budapest, Európa Könyvkiadó
- Hammer Ferenc (2007): *Zöld könyv – Romák médiaábrázolása*, Budapest, Szociális- és Munkaügyi Minisztérium
- Hennekeler, Roos van (2021): Muziek, een soap en een boodschap: met Dikh-tv gaan Hongaarse Roma vooroordelen te lijf. *Trouw*, 5 mei 2021. <https://www.trouw.nl/buitenland/muziek-een-soap-en-een-boodschap-met-dikh-tv-gaan-hongaarse-roma-vooroordelen-te-lijf~b56e88aa/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
- Imre Anikó (2009): A posztszocialista valóság(-show), avagy mit tanulhatunk Győziktől?, *Médiakutató*, 2009. Tavasz, https://mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/09_gyozike_valosagshow
- Juhász Márta – Takács Ildikó (2006): *Pszichológia*, Budapest, Typotex Kiadó
- Kisdi Barbara (2012): *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Kitzinger Dávid (2000): A morális pánik elmélete, *Replika*, 40. 23–48.
- Kulcsár Rebeka (2018): Az Emilio Show sokkal több egy Győzike Show-koppintásnál, *444.hu*, 2018. február 11., <https://444.hu/2018/02/11/az-emilio-show-sokkal-tobb-egy-gyozike-show-koppintasnal>

- L'Obs (2020): Avec Dikh TV, les Roms hongrois passent du ghetto au studio. *L'Obs*, 12 février 2020., <https://www.nouvelobs.com/societe/20200212.AFP3103/avec-dikh-tv-les-roms-hongrois-passent-du-ghetto-au-studio.html>
- Magyarpart (2022): La culture rom ne se cache plus. *Magyarpart*. 19 mai 2022. <https://magyarpart.cjflab.fr/2022/05/19/la-culture-rom-ne-se-cache-plus/>
- McQuail, Denis (1992): *Media performance – Mass communication and the public interest* [A média hatása – A tömegkommunikáció és a közérdek], Amsterdam, University of Amsterdam
- McQuail, Denis (1994): *Mass Communication Theory* [A tömegkommunikáció elmélete], London, Sage
- Munk Veronika–Morvay Judit–Szabó Kitti (2012): Cigánycsillagok–Romasztárokmédiareprezentációja, *Médiakutató*, 2012. Tél, https://mediakutato.hu/cikk/2012_04_tel/10_cigany_csillagok
- Munk Veronika (2013): *Roma sztárok médiareprezentációja Magyarországon*, Doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK
- Nagy, Marcelo (2019): La primera televisión gitana del mundo nace en Budapest con el objetivo de romper clichés. *Noticia*, 27. 09. 2019., <https://www.20minutos.es/noticia/3779741/0/primeratelevision-gitana-mundo-budapest/>
- Papp Z. Attila (2021): Roma népszerűség és oktatástervezés, *Educatio* 30 (2), pp. 242–259. DOI: 10.1556/2063.30.2021.2.5
- Polyák Gábor (2007): A médiakoncentráció versenyjogi és médiajogi korlátozása, in: Gálik Mihály (szerk.): *A médiakoncentráció szabályozásának vizsgálata – Zárótanulmányok*, Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány
- Pulse (2020): Romani TV channel plugs media gap in Hungary, *Pulse*, 12. 02. 2020. <https://www.pulse.com.gh/news/world/romani-tv-channel-plugs-media-gap-in-hungary/cq20r79>
- Puporka Lajos Gergely (2021): *Közösségi televíziózás a magyarországi médiaszíntéren*, Doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK
- Riggins, Stephen H. (1992): *Ethnic minority media – An international perspective* [Etnikai kisebbségi média – Nemzetközi távlat], London, Sage
- Szalay Dániel (2019): 29 éve Magyarországon él a Dikh TV román származása miatt támadott társtulajdonosa, *Media1*, 2019. 07. 22., <https://media1.hu/2019/07/22/dikh-tv-radu-morar-29-eve-magyarorszagon-toroczkai-laszlo-mi-hazank-mozgalom-tamadas/>
- White, David M. (1950): The „Gatekeeper” – A Case Study in the Selection of News [„Kapuőrök” – Esettanulmány a hírválasztásban], *Journalism Quarterly*, No. 27. 383–390.
- YAHOO (2020): Romani TV channel plugs media gap in Hungary, *YAHOO!News*, 12. 02. 2020., <https://news.yahoo.com/romani-tv-channel-plugs-media-gap-hungary>

Az internetes hivatkozások utolsó letöltésének ideje: 2023. február 6.

Tari Zsolt Attila¹

A KNER CSALÁD ÉS A HELYTÖRTÉNET KAPCSOLATA A KULTÚRA SZEMÜVEGÉN KERESZTÜL

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-5>

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE KNER FAMILY AND LOCAL HISTORY THROUGH THE LENS OF CULTURE

Absztrakt

A magyarországi zsidók 19. század végi és 20. század eleji történetét már számos publikációban bemutatták a történelem és a kapcsolódó tudományterületek művelői a holokauszt tragédiáját, valamint a nagyvárosi zsidó polgári életmódot szemlélve. Ez a tanulmány az említett témákkal csak érintőlegesen foglalkozik, inkább a vidéki kistelepülések zsidóságát és annak helyi kapcsolatait vizsgálja. Teszi mindezt kulturális és identitáselméleti megközelítésben, a gyomai nyomdaalapító Kner család példáján keresztül. Az írás a család történeténél maradva egyúttal arra is keresi a választ, hogy az egykori zsidó vállalkozók sikere és emléke milyen hatással bír a település és lakosainak mai életére.

Kulcsszavak: Gyoma, Kner, identitás, helytörténet, zsidó

Abstract

The history of Hungarian Jews at the end of the 19th and beginning of the 20th century is already presented in numerous publications by scientists of history and related fields of study, looking at the tragedy of the Holocaust and the Jewish bourgeois lifestyle in big cities. This paper deals only tangentially with these mentioned topics; instead, it examines the Jews of small rural settlements and its local relationships from the aspect of culture and identity theory. This is done through the example of the Kner family, the founder of the printing house in Gyoma. In case of the family, the paper also looks for the answer to what effect their success and memory still have on the small town (nowadays called Gyomaendrőd) and its residents today.

Keywords: Gyoma, Kner, identity, local history, Jewish

1 A Milton Friedman Egyetem kommunikáció- és médiatudomány mesterképzési szakjának végzős hallgatója.

„Mi a folytonosságot akarjuk. Azt akarjuk, hogy a múltban megszerzett erők ne vesszenek el, hanem szárnyakat adjanak a mának, és segítsenek meghódítani a jövőt; de főként azt, hogy ne kelljen a mának újra és újra megállnia olyan feladatok előtt, amelyeket már a múlt megoldott.”

(Haiman, 1992: 95)

Bevezetés

A hazai zsidóság második világháború során elszenvedett tragédiájának története egy sokszor vizsgált, különböző perspektívákból már megvilágított szeglete a magyar történelemnek (például Csajányi, 2010; Oláh, 2016; Szűcs, 2017). A zsidó életvitel, anyagi helyzet és társadalmi szerep nem csupán napjaink kutatóit (például: Körner, 2013b; Molnár, 2018), hanem már a 19. és a 20. századi politikai élet szereplőit is foglalkoztatták; mi több, e témák közügygé emelésével az osztársadalmi ellenszenv céltáblájává tették a zsidóság széles csoportjait (Karsai, 2005). Emiatt talán nem is meglepő, hogy az izraelita felekezetűek egykori életét kutatva a magyar és nemzetközi publikációk között leghangsúlyosabban a holokauszthoz vezető eseményeket, a zsidó ellenségkép kialakulását vizsgáló, valamint az áldozatok emlékét ápoló írások vannak jelen (például Braham, 1997; Karsai, 2005; Molnár, 2018; Pók, 2005).

Akadnak ugyanakkor olyan tanulmányok és kötetek is, amelyek a helyi élet (Körner, 2013d) vagy éppen a vallási együttélés (Rittner és mtsai., 2009) szempontjából vizsgálják a hazai zsidó közösségek történetét. Jelen írás is ezek sorába tagozódik be úgy, hogy egy kistelepülés egykori társadalmi viszonyait térképezi fel. A rövid tanulmány azt a kérdést feszegeti, hogy az adott falu közösségében milyen szerepet töltött be egy betelepült zsidó család abban az időben, amikor a nemzeti narratíva egyre inkább hangsúlyozta a zsidók „idegenségét”, és ellenük hangolta a közvéleményt. A vizsgálódás tárgyául ekképpen a korszakban még falu Gyoma és az oda betelepülő Kner család története szolgál, amit a kultúra és a helytörténet szemüvegén keresztül ismerhet meg az olvasó.

Történelmi áttekintés

Ahhoz, hogy a magyar zsidóság 20. századi történetét értelmezni tudjuk, először szükséges időben némileg visszább tekintenünk. Egészen pontosan egy évszázaddal korábbra, amikor is a zsidók emancipációjához vezető út mintegy felgyorsulni látszott. Bár a letelepedési megkötések (például a bányavárosokban) még fennálltak, az 1848-49-es szabadságharc mégis biztató jeleket mutatott: már-már el is hozta a zsidók törvény előtti egyenlőségét, amit a forradalmi országgyűlés ki is mondott. Ám a szabadságharc bukásával a rendelet végül nem léphetett érvénybe (Körner, 2013e).

A kiegyezés után egészen az I. világháború kirobbanásáig növekedés jellemezte az ország lakosságát, és ezzel együtt az izraelita vallást gyakorlók száma is gyarapodott: csak Budapesten a számuk elérte a 204 ezer főt. Ezzel párhuzamosan, az 1870-es évektől kezdve Magyarországon az

antiszemita nézetek korlátozottan bár, de népszerűsége tettek szert, amiben elsősorban a német és osztrák zsidóellenes mozgalmak játszottak szerepet. Ennek kulcsalakja Istóczy Győző parlamenti képviselő volt, aki a gondolatának ekkor – miszerint a zsidóknak el kellene hagyniuk Európát, és Palesztinába költözniük – még nem tudott az országgyűlésben érvényt szerezni (Körner, 2013e; Papp, 2019).

Fordulatot az 1918. év hozott, amikor is az első világháború kimenetele a zsidó lakosság ellen fordította a közhangulatot; ekkor nyertek teret azok a politikai hangok, amelyek a vereség okaként egyértelműen a zsidókat jelölték meg. Ezt az ellenérzést csak fokozta a rövid idejű, de annál nagyobb hatású kommunista diktatúra, valamint az 1920-as trianoni béke következményeként a nagymértékű területelcsatolás (Körner, 2013e; Prepuk, 1997).

Az 1920-as év azonban nem csak a békeszerződés miatt volt jelentős: ekkor fogadták el az első, kifejezetten a zsidók ellehetetlenítésére hozott törvényt, a *numerus clausus* (Prepuk, 1997). Ahogyan arról később még lesz szó, a törvény súlyát (ami a felsőoktatásban korlátozta a zsidó hallgatók számát) éppen az adta, hogy a zsidók körében magasan reprezentált volt a diplomások aránya a magyar lakossághoz képest. Társadalmi felemelkedésük kulcsát, vagyis azt, hogy a polgári középosztály meghatározó részei lettek, így részben éppen az oktatás, a felhalmozott tudástőke jelentette (Hanák, 1997; Kovács É., 2015; Körner, 2013e).

Közel két évtizeddel később az ellehetetlenítés tovább folytatódott: 1938-tól fogva a náci Németország hatására újabb zsidóellenes törvények születtek, majd 1942-től megkezdődött a zsidó férfiak számára elrendelt munkaszolgálat. Az 1944-es német megszállás után nem sokkal nagy számban kezdték el deportálni a zsidó lakosságot és vitték koncentrációs táborokba, ahol a többség életét vesztette (Csajányi, 2010; Körner, 2013e). Bár a számok tekintetében úgy tűnik, nincs egyértelmű konszenzus (Körner, 2013b szerint nagyjából 450 ezer főre tehető az emberveszteség, míg Szűcs, 2017 adatai szerint az áldozatok száma inkább 600 ezer fő környékére tehető), az bizonyos, hogy a magyarországi zsidók száma a világháború végére nagyjából 200 ezerre csökkent.

Identitás és kultúra

Annak érdekében, hogy a *Bevezetésben* feltett kérdésre (a zsidóság szerepe helyben) választ kaphasson az olvasó, szükséges, hogy a történelmi háttér mellett a reprezentáció és az idegenség témáit is áttekintsük. Ezek a fogalmak hidat képeznek majd annak megértésében, hogy a helyi viszonyok, kapcsolatok miképpen formálódtak és milyen lenyomatokat mutatnak napjainkban. Ehhez Stuart Hall írásait (Hall, 1997a, 1997b), valamint Hanák Péter (1997) tanulmányát hívjuk elsősorban segítségül.

Az áttekintést azzal az értelmezési kerettel érdemes kezdeni, hogy Hall (1997a) szerint a modernitásban a társadalmak és ezzel együtt az identitások is töredezetté váltak. A nemzetállamok

korában az emberek azonosulási (identifikációs) igényét már nem a hagyományos helyi minták és közösségek elégítik ki, hanem maga a *nemzet* – ami a korábban eltérő közösségekből fakadó különböző reprezentációkat konstruálja egy egésszé, gyakorlatilag összeillesztve azok különálló darabjait.

Ennek többféle stratégiája akadt (Hall, 1997b): így a nemzeti narratíva (reprezentáció) megteremtése, a kontinuitás érzésének és a nemzet mítoszainak megteremtése s az idegenektől való megtisztulás. Ebben a konstellációban láthatjuk, hogy a magyar területeken élő zsidók a kései (17–18. századi) betelepülésük révén a nemzeti mítoszoknak már nehezen lehettek részei, esetükben ugyanis hiányzott az „ősi”, a közösséghez erősen kötődő vonatkozás. Talán éppen emiatt válhattak később a „nemzeti megtisztulás” áldozataivá is, ami a reprezentációk szintjén a sztereotípiák, stigmák eszközével, azok konstruálásán keresztül zajlott (Bolgár, 2018), és eredetileg csak a lengyel (galíciai) zsidók megbélyegzésével kezdődött, majd később a teljes zsidóságot érintette (Varga, 2005).

Ugyanakkor Hall (1997a) ír az elvándoroltak, diaszpórákban élők identitásának alakulásáról is, amit a *hibriditás* fogalommal jellemez. Mint írja, ezeknél az embereknél megmarad a szülőföldre való kötődés, őrzik korábbi hagyományaikat, ugyanakkor a helyi többségi társadalommal ellentétben nem a múltban, hanem a jelenben keresik önmagukat: a beilleszkedés és az új kultúrákhoz való alkalmazkodás azon stratégiáit keresik, amelyekkel elkerülhetik a teljes asszimilációt. Arról, hogy az asszimiláció elkerülésében mennyire jártak sikerrel a zsidók, később még szó lesz.

Ezen a ponton kössünk át Hanák Péter (1997) írására, aki a közép-európai polgárság kialakulását vizsgálta, így a magyar, az osztrák, a cseh és a lengyel polgárságét. Az egyes polgárosodási folyamatok bemutatása során Hanák rögzíti, hogy bár bizonyos elemeikben megegyező, mégis eltérő fejlődési utak alakultak a régióban, azonban ami jelen tanulmány szempontjából kiemelendő: e társadalmak mindegyikében a polgárság fontos szereplője lett a zsidóság. A Magyar Királyságban a zsidók leglátványosabban hivatalnoki pozíciókat foglaltak el, azon belül is leginkább magántisztviselőként és diplomás állásokban futottak be karriert. Ezzel összhangban pedig szabadidejüket a kulturális élet művelésével töltötték, szemben a középosztály másik csoportjával, a kártyázó dzsentrivel – utóbbi rosszállóan is tekintett emiatt az egyre sikeresebb pályát befutó zsidókra (Fabó, 2003).

Azonban a polgári struktúrák kialakulásának útjai valójában csak példák egy nagyobb mintázatra, véli Hanák (1997). A történész ugyanis arra a megállapításra jutott, hogy a különböző történelmi események nagy hatással vannak az egyes társadalmi csoportok identitásalkotására. Azt feltételezte, hogy a történelem egyes szituációi arra készítetnek csoportokat, hogy a társadalmi előrelépés vagy éppen a személyes biztonság érdekében identitásrétegeiket bővítsék, vagy éppen újrarendezzék azokat, de ugyanezek a történelmi szituációk kényszerítik ki az asszimilációs folyamatokat is. A feltevés azért jelentős, mert él annak lehetőségével, hogy például a zsidók identitása esemény-reflexíven is alakulhatott: tehát nem csak a közvetlen társadalmi környezet, hanem az országos politika és az általa kiváltott események is befolyásolhatták az identitásuk formálódásának irányát.

A zsidóság szerepe a közösségekben

Az izraelita közösségek társadalmi életútja az ország egész területét érintő bevándorlástól a vidéki letelepedésen át addig, hogy a városi középosztály meghatározó csoportja lett a zsidóság, meglehetősen érdekes a maga történetiségében. Mégis a tudományos érdeklődés túlnyomó része jó ideig mintha csak a városi zsidóra koncentrált volna – erre mutat rá Pietsch (2003) is, aki munkájában éppen ezért a vidéki zsidó emberrel foglalkozik.

Mint Pietsch (2003) fogalmaz: ahhoz, hogy a vidék lakosságában a zsidóság szerepét megértsük, egészen a 18. századig kell visszatekintenünk. Ekkor azt láthatjuk, hogy a Magyar Királyságba, elsősorban annak peremterületeire a Habsburg Birodalom két irányából vándoroltak be a zsidók: Nyugat-Magyarországra Morvaországból és Ausztriából az askenázik, míg az ország északkeleti területeire a haszidok Galíciából. Érdekesség, hogy a betelepülő lakosság korábban jellemzően városokban élt, míg idehaza döntő többségük (mintegy háromnegyed részük) falvakban tudott új életet kezdeni: számadatok szerint 1910-ben a vidéki városok lakosainak 15%-át jelentették a zsidók, 1920-ban pedig nem volt olyan magyar járás, ahol ne élt volna zsidó család (Körner, 2013a). A vidék kistelepüléseinek azonban csak egy-két zsidó család befogadására volt kapacitásuk, ami együtt járt azzal, hogy a zsidó vallás legfontosabb intézményei (így a zsinagóga és az iskola) szinte csak a városokban voltak elérhetőek.

A zsidók kiszorulása a városokból azonban közel sem véletlen: a betelepülő izraelita közösségek kereskedelmi hagyományokkal rendelkeztek, ám ezeket a szabad királyi városokban nem tudták érvényesíteni a velük szemben alkalmazott letelepedési tilalom és a keresztény kereskedők monopolhelyzete miatt. Így szükség szerint a mezővárosokban és falvakban működtek vándorkereskedőként, bolt- és kocsmazemeltetőként – a kocsmá épületét többnyire bérelve a helyi földesúrtól (Haraszti, 1999; Pietsch, 2003).

A szabad királyi városokban való letelepedés tilalmát a 19. század közepén oldották fel, ekkorra azonban a kistelepülések meghatározó szereplői lettek a helyi zsidó családok, ahol a kereskedelmi tevékenységből már jelentős tőkét halmoztak fel. A tilalom megszűnése és ezzel az 1830-as években meginduló migráció a városok (elsősorban Pest) irányába a zsidóság számára a társadalmi előrelépés lehetőségét hozta, amihez gazdasági helyzetük révén a tőke biztosított volt számukra (Hidas, 2009; Pietsch, 2003).

Ekképpen a kiegyezés után a zsidók – akik az összlakosság nagyjából 5%-át tették ki – egyre nagyobb szerepet vállaltak a gazdaság modernizálásában csakúgy, mint a szellemi életben. Számuk ekkor már jelentős volt nemcsak a kereskedelemben, de a bankszakmában és a könnyűipari ágazatokban is. A növekvő létszám és a társadalmi felemelkedés lehetőségének fényében aligha meglepő, hogy a 19. század második fele a homogenizálódás (eltűntek az eltérő területről bevándorolt zsidók közötti különbségek) és az asszimilálódás egyik legjelentősebb időszaka lett: ez

magával hozta a hagyományok változását. Például azt is, hogy a zsidóság több csoportja, az ortodox és haszid zsidók kivételével, a jiddis helyett a magyar nyelvet kezdte el használni. A felvett szokások és a nyelv megteremtette az esélyét annak, hogy az asszimilálódó zsidók teljes mértékben a városi középosztály részei lehessenek (Körner, 2013c; Varga, 2005).

Kovács András (2003) megállapítása alapján – követve Gordon Milton elméletét – a magyarországi zsidók egy része ugyanakkor hiába érte el az asszimiláció legmagasabb fokát (vagyis a többségi társadalommal való identifikálódást), mégsem tudott az előítéletekből és az idegenségből fakadó konfliktusokon kívülre kerülni. A helyzet sajátos tragédiája (itt utalva Körner írására [2015]), hogy mind az asszimilálódott (jellemzően világias), mind az asszimilációt elutasító (javarészt erősen vallásos ortodox és haszid) zsidók magukat döntő többségben magyarnak tekintették: mindkét csoport a magyar nyelvet használta, magyar viseletet hordott, sőt néhol a férfiak még Kossuth-szakállt is növesztettek.

A legérdekesebb éppen emiatt talán az, hogy a magyar identitást még a későbbi ellehetetlenítések sem írták felül, inkább csak feszültségeket generáltak az asszimilálódott és a zsidó hagyományokat őrzők között. Előbbiek ugyanis az ortodox és haszid zsidókat okolták az ellenük is irányuló antiszemitizmus erősödéséért. Ennek gyökere, hogy a magyar társadalom antiszemita nézeteket valló közösségei, bár a két zsidó csoport eltérő jellegzetességeit meg tudták különböztetni, mégis alap tulajdonságaikat homogénként kezelték; vagyis legyenek bármilyenek, a zsidókat eredendően rossznak, a bajok forrásának tekintették (Hanák, 2005).

Demográfiai kép Gyomáról

A történeti–elméleti háttér után rátérünk a vizsgálatunk konkrét tárgyára, amit Gyoma település 18–20. századi demográfiai megismerésével kezdünk. A dél-alföldi falu lakossága a 18. századtól fogva alapvetően református vallású volt: a vallási egyneműséget Harruckern János György földbirtokos érte el, amikor 1717-ben jelentős kedvezmények ígéretével a török hódoltság után sikerült ismét benépesítenie a falut. Nagyjából egy évszázaddal később a betelepítés egy újabb hullámban folytatódott, ugyanis 1830-ban (Gyoma ekkor nyerte el a vásártartás jogát is) a helyi földbirtokos, a gróf Stockhammer család jószágigazgatója, Csepcsányi Tamás (HistoricGarden.net) bővítette a település lakóinak sorát, ezúttal német ajkúakkal, akiket a közeli Mezőberényből hívott a községbe (Benjámín, 2019).

Bár alföldi faluként alapvetően mezőgazdasági településnek számított, mégis a 19. században Gyoma az iparosodás útjára lépett (ennek bizonyítékai a malom, a téglagyár, majd a vasút), ami a helyi népesség gyarapodását is magával vonta (*Gyomaendrőd története*, é. n.). Többek között biztosan tudjuk azt, hogy ebben az időszakban már az izraelita felekezetűek is megjelentek Gyomán, akik az iparosodási és technológiai fejlődés (lásd nyomdaipar) motorjai voltak a korszakban (Körner, 2013b; Ujvári, 1929).

Az 1910-es népszámláláskor Gyoma már 11 699 fő lakossal rendelkezett, akiknek túlnyomó többsége (10 989 fő) nemzetiségi szempontból magyarnak vallotta magát, a legnagyobb kisebbség a német volt (596 fővel), a második legnagyobb csoport pedig a szláv (101 fővel). A felekezeti megoszlás árnyalja ezt a képet, hiszen a többség (8625 fő) református vallásúnak vallotta magát, 290 fő izraelitának – a növekvő izraelita jelenlétet a zsinagóga és a zsidó rituális fürdő is tanúsítja (*Gyomaendrőd története*, é. n.; Juhász, 2014). Bár további adatok egyelőre nem állnak rendelkezésünkre, ebből a megoszlásból is egyértelműen látszik, hogy a származásukat tekintve magukat izraelita felekezetűnek vallók részben vagy teljesen elszakadtak már a keleti gyökereiktől (Benjámín, 2019).

A Kner család és nyomdájuk

A Kner család története egészen Kner Sámuelig vezethető vissza, aki könyvkötőként dolgozott (ugyanakkor a családi legenda a '48-49-es szabadságharcban harcolt családtagokról is mesél). Fia, Izidor 1882-ben alapította meg nyomdáját, amelybe 1890-ben nagy teljesítményű nyomdagépet is vásárolt (Ajky, 2009; Fabó, 1999). Legnagyobb sikerét azonban a vállalat Izidor fia, Imre vezetése alatt érte el, aki nem csupán arra jött rá, hogyan lehet ötvözni a gépi tömegtermelést a művészi igényességgel, hanem vállalatának világszerte hírnevet is szerzett. A békés megyei nyomdából kerültek ki a korszakban oly népszerű báli meghívók, illetve a közigazgatásban használt nyomtatványok (ezen a téren a vállalat gyakorlatilag uralta a piacot), valamint számos kötet is (nem ritkán más felekezetű, jellemzően keresztény vallási könyvek) (Erdész, 2008; Haiman, 1979).

A Kner család intenzíven támogatta a helyi munka világot és kulturális életet is: írásaik révén a kultúrának Izidor és Imre maguk is aktív művelői voltak, könyvtárat tartottak fenn, illetve az iskolák és a sportélet (például Kner Sport Club létrehozása) támogatói között szintén ott találjuk a nevüket. Ezzel egyidejűleg szívügyüknek tekintették a helyiek megélhetését, a jobb munkafeltételek úttörői is voltak: nem csupán sikeres vállalkozást vezettek, hanem a helyi malom és az Ailer-féle téglagyár mellett a legtöbb, mintegy 78 embernek biztosítottak munkát, ami országos szinten is kiemelkedő volt a nyomdák között (Fabó, 1999; *Gyomaendrőd története*, é. n.; MTI, 2022). Mi több, üzemük a környéken először vezette be a nyolcórás munkarendet (Kner, 1941). De tevékenységük nem korlátozódott csupán a nyomdára: többek között ingyenes éjjeli szállást biztosítottak a vándoriparosoknak, illetve megszervezői lettek a vezetékes víz bevezetésének, a helyi kertészet és gyümölcsösök permetezésének, és kiálltak a hazai ipar mellett (Fabó, 1999).

Így a Knerek tevékenységei nyomán a falu és a család között egyfajta függő viszony alakult ki: megélhetésük kölcsönösen egymástól függött. Mint fentebb olvasható, a Knerek a munka világn túl a kulturális térben, valamint a közügyek területén is nyomot hagytak, magukat még inkább a településhez és annak fejlődéséhez kötve. A család erőfeszítéseit pedig, úgy tűnik, Gyoma és tágabb környezete honorálta is, hiszen Békés vármegye törvényhatósági bizottsága olyan kitüntetést

adományozott Kner Izidornak 1932-ben (a nyomda fennállásának 50. évfordulóján), amit csak kevesen kaptak meg: a megyei törvényhatósági bizottság örökös tagjává választották (Erdész, 2008).

Az 1940-es évek felé haladva viszont a történelmi helyzet Kner Imrét és nyomdáját súlyosan érintette. Nehezebbé vált az anyagbeszerzés, sőt az alkalmazottak egy része mellett Imrét és fivérét, Endrét is berendelték munkaszolgálatra (1942 július). Az üzem csupán annak köszönhető további működését, hogy Kner Endre az első világháború során két frontharcos kitüntetést kapott, így az ekkor már jelentős hírnévvel rendelkező nyomda noha a korábnál nehezkesebben, de teljesíteni tudta a megrendeléseket, dacára az 1939-ben hozott második zsidótörvénynek (1939. évi IV. tv. 13. paragrafusa) (Erdész, 2008, 2014).

A német megszállás végül elérte Gyomát is: az 1944. március 31-én kiadott rendelet (5999/1944. VII. res BM számú rendelet) értelmében az 1918-as szélsőbaloldali forradalomban részt vett személyeket internálni kellett. Gyomáról öt ilyen internálási javaslatot terjesztettek be a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályához, köztük Kner Imrét is. A helyi hatalmat Horváth Béla főszolgabíró képviselte, ám az mindmáig kétes, hogy saját belátása szerint vagy felsőbb hatalom befolyására fogta perbe és minősítette Kner Imrét az állambiztonságra veszélyes személynek (Erdész, 2008).

Az ügy lefolyása után Imrét letartóztatták, és ettől kezdve nem tudta elkerülni sorsát. 1945 májusában feleségével együtt Auschwitzba szállították, ahonnan soha nem tértek vissza. Imre fia, Mihály – akit szintén elvittek munkaszolgálatra, csakúgy, mint korábban apját és nagybátyját – ezt a terhet már nem tudta elviselni, és saját kezűleg vetett véget életének (Erdész, 2008).

A Kner család helyi emlékei napjainkban

A Kner család emléke ma is aktívan él a már 40 éve városként ismert Gyomaendrődön. A Knerek által hagyott nyomok ápolása mellett utólag, a helyiek által létrehozott reprezentációs formák is a sikeres zsidó vállalkozókat idézik: a Kner Múzeum, a Kner emléktér, a Hősök útján mindmáig zöldellő hársfasor (melyet a Knerek ültettek a világháborús hősök emlékére – Fabó, 1999), a napjainkban is működő nyomda (GyomaiKner.hu), a helyi gimnázium (ami évtizedekig a Kner Imre Gimnázium nevet viselte – SzentGellert.hu), a Kner Tánc-Sport Egyesület (Gyomaendrod.com, 2008), a 2022-ben tartott Kner Emlékév mind-mind arra emlékeztet, hogy a Kner család a település életében meghatározó szereppel bírt, a közösségnek elismert tagja volt. Emlékük ma már a helyi történelem, és ezzel együtt a város reprezentációjának részeként él tovább (MTI, 2022).

Lezárás és további kutatási irányok

A Knerek és Gyoma ékes példája annak, hogy egy asszimilált zsidó család a történelmi folyamatok dacára nemcsak meghatározó szereplője lehetett egy vidéki közösségnek, hanem pozícióját meg is tudta őrizni úgy, hogy közben a település fejlődésének és hírnevének abszolút katalizátora lett. A Kner család helyi sikerén túl az identitásrétegeket vizsgálva egyértelműen kirajzolódik, hogy magukat magyarnak, vállalkozónak és lokálpatriótának tekintették (ezek az asszimilációra utaló jelek), ám sajnos a vonatkozó tanulmányokból a családnak a saját zsidóságához való viszonyáról keveset tudhattunk meg. Illetve, arról se nagyon értekezett a szakirodalom, hogy akadtak-e helyben esetleges antiszemita hangok, és amennyiben igen, azok okozták-e bárminemű konfliktusokat. Ezek a témák további helytörténeti és levéltári vizsgálatokat igényelnek, amikre ez a tanulmány terjedelmi okok miatt nem vállalkozott.

Szintén érdekes látni és vizsgálni azokat a lenyomatokat, amiket a Knerek hátrahagytak, és amik még ma is aktívan élnek a település életében – sőt újabb reprezentációk (például múzeum, emlékév és emléktér) keletkeznek napjainkban is. A kutatás másik iránya ennél fogva a helyi Kner-jelentések vizsgálata lehetne. Tudományos szempontból rendkívül izgalmas volna a reprezentációk mögé nézni, és kvalitatív (interjú), valamint kvantitatív (kérdőíves) módszerekkel megvizsgálni azt, hogy a Kner-örökség ápolását milyen célok vezérlik, és a mai gyomaendrődi lakosság egyéni szinten milyen jelentéseket, tulajdonságokat köt hozzá: vagyis mit gondol a ma embere a múltról, miért és mennyire építi be a múlt darabjait a maga jelenébe.

Felhasznált irodalom

- Ajkay A. (2009): Kner Izidor, in: Beke L. és mtsai szerk.: *Nemzeti évfordulóink 2010* (24), Budapest, Balassi Intézet
- Benjámín D. (2019): *Veszteség és demográfia – Az I. világháború Gyomán és Endrődön, Tanulmányok a társadalomról*, Szegedi Tudományegyetem, 139–167.
- Bolgár D. (2018): Puhány zsidók vagy részrehajló tornatanárok? A zsidó testi kudarc a századfordulós Magyarországon, *Korall – társadalomtörténeti folyóirat*, 19. (74). 179–212.
- Braham, R. L. (1997): *A népiértés politikája – A Holocaust Magyarországon* (Köt. 1–I–II), Budapest, Belvárosi Kiadó
- Csajányi M. (2010): Az antiszemitizmus bűvópatakja az Új Nemzedék című lap 1939. évi olvasói levelezésében, in: Gergely J. és mtsai (szerk.): *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 155–170., http://moma.elte.hu/wp-content/uploads/2012/07/V%C3%A1zlatok.PhD_.k%C3%B6tet.pdf
- Erdész Á. (2014): *Kner Imre a kirekesztés és az üldöztetés éveiről*, <http://www.barkaonline.hu/kritika/3915-kner-imre-a-kirekesztesrl> (Letöltés dátuma: 2023. április 4.)
- Erdész, Á. (2008): Gyomától Németországig – Kner Imre internálása, in: *Tanulmányok távoli és közeli tájak múltjából*, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 96–114., https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZSM_Ek_18/?pg=100&layout=s
- Fabó, E. (1999): Modern tömegtermelés egy kisvárosban, *ELTE Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, 9, 65–92.
- Fabó E. (2003): A reflektív társadalomismeret nyilvánossága, *ELTE Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, 11, 301–316.
- Gyomaendrod.com. (2008): <https://gyomaendrod.com/civil-szervezetek/kner-tanc-sport-egyesulet> (Letöltés dátuma: 2023. április 3.)
- Gyomaendrod.hu: <https://www.gyomaendrod.hu/gyomaendrod-tortenete> (Letöltés dátuma: 2023. április 3.)
- GyomaiKner.hu: <https://gyomaikner.hu/> (Letöltés dátuma: 2023. április 7.)
- Haiman, G. (1979): *A Kner család és a magyar könyvművészet 1882–1944* (Vadas J. szerk.), Budapest, Corvina, <https://mek.oszk.hu/02400/02404/02404.htm>
- Haiman, G. (1992): Kner Imre és kora magyar irodalma (Visszaemlékezések), *Irodalomtörténet*, 73. (1), 90–98.
- Hall, S. (1997a): A kulturális identitásról, in: *Multikulturalizmus*, Budapest, Osiris/Láthatatlan Kollégium, 60–85.
- Hall, S. szerk. (1997b): *The Work of Representation*, in: *Representation*, SAGE Publications, Inc., 223–279.

- Hanák P. (1997): Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában, *Történelmi Szemle*, (39), 159–177.
- Hanák, P. (2005): A másikról alkotott kép, Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében), in: É. Hegybíró (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*, Budapest, Pannónia Kiadó, 167–189.
- Haraszti, G. (1999): A magyar zsidóság rövid története a kezdetektől a 18. század végéig, in: Magyar megfontolások a Soáról, Budapest, Balassi Kiadó, 56–59.
- Hidas P. I. (2009): A rejtett városiasodás Magyarországon a XIX. század közepén, *Statisztikai Szemle*, 87.(5), 493–506.
- HistoricGarden.net: <https://www.historicgarden.net/print.php?varos=2157&nyelv=> (Letöltés dátuma: 2023. április 3.)
- Juhász, K. (2014): Termál- és ökoturizmus-koncepciók Gyomaendrődön – A társadalomtudományi kutatás lehetőségei egy város versenyképességének javításában, in: B. Balogh és mtsai (szerk.): *Ethno-Lore* (Köt. 31.), Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 261–310., <https://nti.abtk.hu/images/evkonyv/2014/Juhasz.pdf>
- Karsai L. (2005): A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944, in: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Budapest, Balassi, 140–163.
- Kner, Imre (1941): *A Kner-nyomda épületeinek, gépeinek és betűinek története* [Tanulmány(ok)], <https://mek.oszk.hu/13700/13700/13700.htm>
- Kovács, A. (2003): Jewish Groups and Identity Strategies in Post-Communist Hungary, in: Z. Gitelman és mtsai (szerk.): *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond*. Budapest – New York, Central European University Press, 211–242.
- KovácsÉ. (2015): *Trianon, avagy „traumatikusfordulat” a magyar történetírásban – Áldozatnarratívák*, (59), 82–107.
- Körner, A. (2013a): A vidéki városok és falvak zsidó negyedei, házai és lakásai, in: K. Fenyves (szerk.): *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*, Budapest, Corvina, 119–136.
- Körner, A. (2013b): Ahol dolgoztak, in: K. Fenyves (szerk.): *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*, Budapest, Corvina, 137–218.
- Körner, A. (2013c): Bevezetés, in: K. Fenyves (szerk.): *Hogyan éltek? – A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*, Budapest, Corvina, 8–27.
- Körner, A. (2013d): *Hogyan éltek? 2. – A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*, (K. Fenyves, szerk.). Budapest, Corvina
- Körner, A. (2013e): Történelmi áttekintés – A magyar zsidóság a 19. század és a 20. század első felében, in: K. Fenyves (szerk.): *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*, Budapest, Corvina, 29–33.

- Körner, A. (2015): Az önkép és a társadalmi kép hatása az emberek életmódjára, in: K. Fenyves (szerk.): *Hogyan éltek? – A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940.* 2., Budapest, Corvina Kiadó, 13–36.
- Molnár, J. szerk.: (2018): *Emancipáció – Integráció vagy asszimiláció*, Pécs – Szeged, Kronosz Kiadó – Szegedi Zsidó Hitközség
- MTI (2022. január 7): Kner-emlékévé lesz Gyomaendrődön, *kultura.hu.*, <https://kultura.hu/kner-emlekeve-lesz-gyomaendrodon/>
- Oláh, A. P. (2016): A magyar zsidók deportálása, a hadszállítás és a szövetséges légitámadások összefüggései, *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (3.), 879–897.
- Papp, V. (2019): Válaszreakció a gazdasági-társadalmi kihívásra – Az antiszemitizmus története a dualizmus derekán, *Kulturális örökség és történelem, Korall*, 75, 142–149.
- Pietsch W. (2003): A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében, *Múlt és Jelen*, (3), 75–82.
- Pók A. (2005): Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon, *Történelmi Szemle*, 2, 47–68.
- Prepuk, A. (1997): *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 151–159.
- Rittner, C. és mtsai szerk.: (2009): *A holokausztt és a keresztény világ* (M. Zalotay, ford.), Budapest, Balassi Kiadó
- SzentGellert.hu, <http://www.szentgellert.hu/a-gimnazium-rovid-tortenete> (Letöltés dátuma: 2023. április 7.)
- Szűcs T. (2017): A magyarországi zsidóság útja az ősi földre, *Kulturális Szemle*, 1., 81–86.
- Ujvári, P. szerk. (1929): *Magyar Zsidó Lexikon*, 330.
- Varga, L. (2005): Zsidó bevándorlás Magyarországon, in: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*, Budapest, Pannonica Kiadó – Habsburg Történelmi Intézet, 11–30.

Lukács Zoltán Gábor¹

LASSAN MÁR FELEJTEK – ICH VERGESSE LANGSAM CSOBÁNKA ÉS AZ 1946-BAN KITELEPÍTETTEK EMLÉKEZETE

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-6>

I AM SLOWLY FORGETTING – ICH VERGESSE LANGSAM CSOBÁNKA AND THE MEMORY OF THE DEPORTATION OF THE SWABIANS IN 1946

Absztrakt

Csobánka, a Pilis lábainál fekvő község viharos, mozgalmas múltra tekint vissza. Történetét több elnéptelenedés és lakosságcsere tarkítja. Jelenkorát, etnikai összetételét nagyban meghatározza többszöri elnéptelenedése, a svábok 1946-ban elrendelt kitelepítése, majd az ezt követő betelepítések. Dolgozatomban bemutatom Csobánka etnikai történetét, a kitelepítés hatásait, valamint a lakosság mai összetételét és a falu ebből eredő sajátos helyzetét. A „mi és ők”, az idegenség, a sokszínűség, a hibrid identitások koncepciói mentén megoldásra váró társadalmi jelenségeket és problémákat tárok fel. A kitelepítés emlékezetét egy Németországba, Wertheimbe kitelepített sváb lakossal készített interjú, a faluban felállított emlékmű története és szimbólumai, valamint az örökség megőrzésére irányuló törekvések, illetve saját tapasztalataim bemutatásán keresztül ismertetem. A falu története ma ismét fordulóponthoz érkezett, a lakosság átalakul, az emlékek halványulnak. Tanulmányom célkitűzése, hogy a diskurzus részévé emeljem Csobánka színes, folyamatos átalakulásban lévő etnikai hátterét és történelmét, és további kutatások felé irányítsam a figyelmet. Az emlékezet megismerése és megőrzése fontos tanulsággul és a jövő alakításának új alapkövéül szolgálhat.

Kulcsszavak: Csobánka, emlékezet, etnikai konfliktusok, hibriditás, identitás

Abstract

A village at the foot of the Pilis, Csobánka has a turbulent and eventful past. Its history is marked by several depopulations and population changes. Its history and ethnic composition are largely determined by its repeated depopulation, the expulsion of the Swabians in 1946 and the subsequent

¹ A Milton Friedman Egyetem kommunikáció- és médiatudomány mesterképzési szakjának végzős hallgatója.

resettlements. In my thesis, I will present the ethnic history of Csobánka, the effects of the expulsion, the current composition of the population and the resulting specific situation of the village. I will explore social phenomena and problems that need to be solved along the concepts of “us and them”, foreignness, diversity and hybrid identities. The memory of the displacement is presented through an interview with a Swabian resident who was displaced to Wertheim, Germany, the history and symbols of the memorial erected in the village, and the efforts to preserve the heritage, as well as through my own experiences. The history of the village has reached another turning point, the population is changing and the memories are fading. The aim of my study is to bring Csobánka’s colourful ethnic background and history, which is in a constant state of transformation, into the discourse and to direct attention towards further research. Learning about and preserving memory can provide important lessons and a new foundation for shaping the future.

Keywords: Csobánka, ethnic conflict, hybridity, identity, memory

Párás-ködös idő volt, felhős szombat délután. Interjúalanyommal, Zsófi nénivel szeretünk volna előben beszélni, de erre sajnos nem volt lehetőség. Ahogy jöttek az újabb és újabb kérdések, úgy éreztem, hogy a körülöttünk lévő levegő egyre sűrűbbé és nyomottabbá vált. A beszélgetésünket áthatotta egy mélységes, végtelen csend, ami mögül közel nyolc évtized távlatából egy széttépő, szétszakító élmény sejlík át. 1946 márciusa Csobánka történetének egy fájdalmas csomópontja. Ekkor született a rendelet, ami a falu háromnegyedét kitevő sváb lakosság azonnali kitelepítéséről intézkedett.

A kedves, mosolygós néni, akit a képernyő túloldalán láttunk, egyike annak az 1310 kitelepítettnek, akiket 1946-ban Csobánkáról Németországba, Heidenheimbe és Wertheimbe hurcoltak. Ő Wertheimbe került, onnan kapcsolódik most hozzánk. Fia, Wolfgang segít neki a számítógépnél. Kisgyermekként elvették az otthonát, elvették a hazáját. Az emlékeiről, a kitelepítés és az azt követő útkeresés emlékezetéről beszélgetünk. A vonal másik végén, Csobánkán, a polgármesteri hivatal tárgyalójában ülünk. A polgármesterrel, a közösségi ház vezetőjével és a német nemzetiségi önkormányzat képviselőjével a kitelepítés 75. évfordulója alkalmából kértünk egy találkozót Turpisz Zsófiától, amiből egy visszaemlékező cikk született a csobánkai újságban (Lukács, 2021).

Az interjú óta eltelt két év során rendszeresen visszatértem gondolatban erre a hívásra. Úgy érzem, hogy a hallottak, az élmények lenyomata nagy hatással volt rám. Ez arra inspirált, hogy a 77. évfordulón ismét elővegyem a témát, és mélyebben feltárjam Csobánka, a „Pilis Gyöngyszemének” viharos történetét és emlékezetét. Dolgozatom célja bemutatni a Csobánka történetéhez kötődő főbb etnikai változásokat, a kitelepítés emlékezetét és a jelenkorban megjelenő diverzitás hatásait. Ezzel szeretném előkészíteni és megalapozni a téma további, mélyebb kutatását, újabb rétegek feltárását.

Önreflexió

Csobánkai lakosként igyekszem bekapcsolódni a falu közösségi és kulturális életébe. 2019-ben Budapestről költöztünk ide a családommal, igyekszünk integrálódni a település szövetébe, új kapcsolatokat kötni és új inspirációkat keresni. Rendkívül érdekes számomra a falu háttéré, történelme, a különleges, öt nemzetet magába foglaló népesség élete és folyamatai. Az elmúlt évek során rendszeresen írtam a helyi lapba, interjúkat és riportokat készítettem a *Csobánkai Hírlevél*be. Önkéntes munkám során alkalmam nyílt betekintést nyerni Csobánka sokszínű és változatos háttérébe. Véleményem szerint e rendkívül színes, szomorú eseményekkel is bőven tarkított múltú falu történetének a feltárása igen összetett feladat, számos rétegét érdemes a továbbiakban mélyebben is kutatni.

Egy sokszínű tér

Csobánka története a régmúltra tekint vissza, amit több elnéptelenedés, kitelepítés és lakosságcsere tarkít. Mai lakossága etnikailag és kulturálisan egyaránt igen sokszínű a multikulturális térben, amit a történelmi korok, az 1940-es évek eseményei és a jelenkor változásai egyaránt áthatnak. A kitelepítések után behozott új lakosság konstruált, míg az elmúlt években jelentőssé váló belső migráció, kiköltözés a fővárosi agglomerációba organikus folyamatként a többrétegű hibrid identitások egy érdekes elegyét alkotják (Hall, 1992: 22). Az egy településen, de eltérő napirend, életterek, háttér és szükségletek szerint élők, mint például az ingázó beköltözők és a helyi származású idősek, vagy éppen a betelepítettek a csobánkaiság egészen más aspektusait élhetik meg. A helyi identitás más reprezentációját tapasztalhatja meg, aki alvófaluként tekint rá, mint aki itt tölti a napját, helyben vásárol, érintkezik a helyi közösséggel, részt vesz a helyi eseményeken. Ezek nem feltétlenül élesen elkülönülő rétegek, hanem alakulásban lévő, személyesen megélt tapasztalatok alapján formálódó hibrid identitások. Erre hatással vannak egyéni- és csoportérdekek, az egyes etnikai és társadalmi rétegek eltérő látásmódjai, létező és „elképzelt közösségek”, melyek egy esemény vagy konfliktus esetén egyenlőtlen, egymással versengő felekké alakulhatnak (Bhabha, 1999: 93–96).

Csobánka történetéről

Csobánka a Pilis hegység déli felén található, tőle északnyugatra emelkedik a hegység két legmagasabb pontja, a Pilis-tető (757 m) és a Dobogókő (700 m) (Horváth, 1996: 9).

A mai Csobánka területe feltehetően az őskor óta lakott. A Mackó-barlangból öt rétegben kerültek elő Neander-völgyi ember leletei. A fellelt maradványok és tárgyi emlékek során úgy azonosították, hogy már az időszámítás előtt 150 000–50 000-re tehető középső ősköorra tekint vissza a település múltja. Előkerültek az őskor felső szakaszában élt korai szeleta műveltség eszközei, szerszámai (Kr. e. 50 000–8000), a középső rézkor (Kr. e. 2300–2100) Ludanice-kultúra leletei, a Kr. e. 2100–

1900 közée tehető péceli kultúra lenyomatai, valamint késő bronzkori (Kr. e. 1100–800) urnasírokat is találtak a falu területén. Az időszámítás előtti 5. századtól kelták lakták a területet, majd az 5. század végéig római megszállás alatt állt. A római kori emlékek közül egy faragott kőtömb, feltehetően egy régi síremlék töredéke máig látható a római katolikus templom kertjében. A honfoglalás időszakáig pedig avarok éltek itt (Horváth, 1996: 11–14).

Számos nép lakta ezt a területet, így a település nevének is különböző említései maradtak fenn. Az Árpád-korban a *Boron* elnevezést használták, ezt a mai Borony utca neve őrzi. Későbből pedig a Szentmárton puszta, Suban, Csobán, Fedémes, Garancs és Kandé nevekről tudunk. A Csobánka elnevezés az iráni eredetű *suban*, *pásztor* szóból ered. A népvándorlás ideje után, a 10–12. században az Aba nemzetség leszármazottai lakták be a térséget. Az Abák között, Aba Amádé rokonságába tartozott Csobánka nevű vezér. A betelepülés után a falu területén szőlőtermesztéssel foglalkoztak. (Bonomi, 1940: 46–47; Horváth, 1996: 16–22).

A török korban, a 16. század során a falu teljesen elnéptelenedett, majd százötven év enyészet múltán, Buda 1686-os visszafoglalását követően elindult az újbóli benépesülése. A megmaradt épületekbe délvidéki rácok és szerbek érkeztek, elsősorban juh- és kecskepásztorok. A *Csobánka* elnevezés a mai formájában az 1698. évi adóösszeírás óta hivatalos. A névben így egyesül a népvándorlás korának iráni nyelvemléke, a *csobán* szó, ami számadó juhászt jelent, és a *suban*, a subás birkapásztor. A Rákóczi-szabadságharc idején, 1705-re a falu ismét elnéptelenedett, a rácok elmenekültek a harcok idején (Horváth, 1996: 38–42).

Öt nemzetiség falva

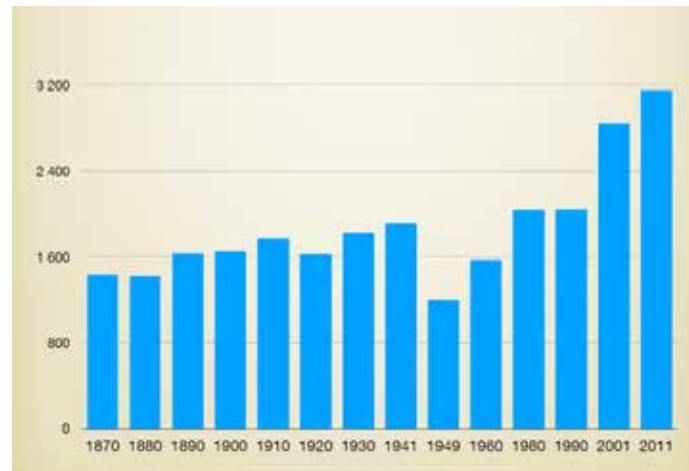
A 18. század elején a falu újból benépesült. Elsőként rácok érkeztek. Részben a korábban elmenekültek jöttek vissza, majd új családokat is telepítettek Délvidékről. 1724 után kezdtek érkezni a német, szlovák és magyar családok. A rácok aránya 1817-re a lakosság egyharmadát tette ki, a Tübingiából érkezett német ajkú svábok kerültek többségbe.

A magyarok közül a feljegyzések elsőként 1725-ben Molnár István molnárt, majd Kovács István kovácsot említi a benépesülő faluban, de még nem tartósan éltek itt, évente megújítandó szerződéssel érkeztek dolgozni. Az 1770-es évek nyilvántartásaiban már itt élő magyar jobbágycsaládokról is szó esik (Horváth, 1996: 55–56).

Szlovákok 1736 óta voltak Csobánkán, de csak néhány családról van tudomásunk. A cigányság 1760-ban tűnt fel a falu lakói között. Korábban is dolgoztak itt szegkovácsként, de állandó lakosként csak később érkeztek. A 18. század második felében egy-egy görög család is érkezett, ők kereskedők voltak.

A falu lakosságának nagyját alkotó ortodox szerbek és az elsősorban katolikus svábok igen zárt közösséget alkottak. Zsidók egészen 1816-ig nem érkeztek a községbe.

A kitelepítés

1. ábra: Csobánka népessége 1870 és 2011 között (KSH népszámlálási adatok)

Csobánka lélekszáma a 19. század közepétől mostanáig látszólag szinte folyamatosan emelkedik. Az 1940-es években viszont törés mutatkozik a növekedésben. Ezt nem közvetlenül a második világháború harctéri veszteségei okozták. 1944 végén a front közeledése miatt távozásra szólították fel a német ajkú lakosokat, ennek ellenére a legtöbben helyben maradtak. A Vörös Hadsereg év végén megszállta a falut, ahol az 1900 fős lakosságnál jóval nagyobb létszámban szállásoltak el orosz katonákat, akik rekvirálták a falu tartalékait és állatállományát (Horváth, 1996: 179–180). A harcok egy 1945. februári német bombázást kivéve közvetlenül nem érintették Csobánkát. A katonának elvittek közül nyolcvan csobánkai veszett oda a háborúban (Walper – Leikep, in: Padisák, 2011: 29–30, 43).

A front érkezése előtt Csobánka lakosságának háromnegyede német, 10%-a magyar, 10%-a tót, 4%-a szerb volt. A lakosság 80–85%-a magyarul beszélt, 90%-a katolikus vallású volt. Az istentisztelet latin nyelven zajlott, a nagymisék pedig felváltva német és szlovák nyelven (Walper, 1996).

2. ábra: Csobánka etnikai összetétele 1870 és 2011 között (KSH népszámlálási adatok)

A 12330/1945 számú miniszterelnöki rendelet 1945. december 29-én a német nemzetiségűek kitelepítéséről és a vagyonuk zárolásáról határozott. A faluban 1946. februárban kezdték összeírni és kihirdetni a kitelepítendő családok neveét, majd március 15-én indították el az első transzportot Németországba. A kitelepítés során elsőként 650 főt vittek Heidenheimbe, majd néhány nappal később, március 19-én 660 főt Wertheimbe. A község lényegében kiürült, a lakosság 75%-át, 1310 főt hurcoltak el (Leikep, in: Padisák, 2011: 31–34).

Egy személyes történet emlékezete

Térjünk vissza a Wertheimbe hurcolt Turpisz Zsófiához! Ő akkor 13 éves volt, az interjú idején pedig 85. Az első mondatoknál kissé döcögősen ébredeznek a magyar szavak, szabadkozik is Zsófi néni, már nincs kihez szólni, akihez magyarul szólna, mind meghalt már. Pedig szinte mindenkit ismert, akit a vonatra pakoltak, hiszen a családdal, barátokkal, a földijeivel indították útnak őket a végtelen homályba vesző utazásra.

A rendelet előtti idők az emlékeiben nagyon jó időszakként élnek. A tanulás és a játék volt a feladata, nem a költözés. Persze, ahogy Zsófi néni mondja, nagyon más világ volt az, közel sem volt ennyi lehetőség és nem volt túl sok „játszani való” sem. Tanulás után, délutánonként a (mai) József Attila utcai fészker volt a világ közepe, oda jártak bújócskázni és métázni. A második világháborút is itt élték át. A faluban nem voltak harcok, viszont 1945-ben, karácsony másnapján jöttek az oroszok. Össze kellett húzni magukat, szűk lett a hely mindenkinek. Az ünnepek után Petánicsék jöttek át hozzájuk. Ott az apukát bezárták, anyuka meghalt. Három lány maradt utánuk, ők mind Zsófi néniékhez költöztek, nem tudtak volna egyedül élni.

A kisgyermek nézőpontjából a háború nem jelentett nagy ijedelmet, az idősebbeken viszont nagy volt a nyomás. Hallották a híreket, a világ fejleményeit, látták a katonákat. A papája „tót” volt, a szomszédok szerbek, így tudtak valamennyire kommunikálni az oroszokkal. Megtanultak

szlovákul, szerbül, otthon pedig főleg svábul beszéltek. A tanítás javarészt magyar nyelven zajlott, alig néhány órájuk volt németül.

A papa kőfaragó volt, mamája a parasztokhoz járt ki dolgozni. Az életük folyamatos nyüzsgés volt, a hat testvér megtöltötte a házat. Mára csak Zsófi néni maradt, a többiek sajnos mind elmentek már.

Felemlégeti a szomszédokat is, Brunner Guszti bácsi, Dunszt János bácsi és Hajlok József jut eszébe. Marlock Róza nénit is említi, ő már 90 fölött jár. Közben nézem Horváth József Csobánka történetéről írt könyvét. A végén a kitelepítettek teljes listáját közli, huszonöt oldalon át sorolja őket (Horváth, 1996: 237–262). Mindenkit megtalálok benne, aki szóba kerül. Eszébe jut még Kollár Pista bácsi és Kati néni, ők már eltávoztak. Zsigát is említi, de az ő nevére sajnos nem emlékszik.

Szerbek is éltek a szomszédságban. Velicskó Sztankót és Radonykát említi. Ő volt a legjobb barátnője. A barátok védelmet is jelentettek. A világ viharfelhőit így kevésbé érzékelték, a jó kapcsolatok, az összetartás segített a nehéz időszakokban. Amikor hosszú idő után először hazalátogattak Németországból, hozzájuk ment először.

Az igazán nagy kálvária 1946. március 15-én kezdődött számukra. Az első transzport Heidenheimbe vitte a fél falut, majd 19-én jött a másik vonat, amire Zsófi néniéket is küldték. Reggel nyolcra érkezett [Pilis-]Vörösvárról egy lovaskocsi, az vitte őket a pomázi állomásra. A kocsis nagyon részeg volt, a rövid út három órán át tartott. Itt délután 5-ig váratták őket az üres állomáson, ahol nem voltak padok, leülni sem engedték őket. A szerelvény negyvennyolc vagonból állt, egy héten át utaztak, általában éjjel. Nyolcadnapra, hideg, fagyos, téli időben érkeztek meg Wertheimbe, ahol a háború pusztításának nyomai, a romos város és a teljes kilátástalanság várta őket.

Az útra visszaemlékezve Zsófi néni verselni kezd. Ahogy szaval, már nem akadozik a magyar szó. Lélekben talán újra a vonaton van, ahol ezt énekelték, de zenekar helyett csak a vagonok és a sínek zaja kísérte őket.

*„Fájó szívvel elmegyek tovább,
Csöndes kis falum, jó éjszakát.
Jó éjszakát szép szülőházam,
Azt üzente, nincs már boldogság.
Nincs boldogság, csak a szenvedés,
Azt üzente, nincs már epedés.
Nincs epedés, nem is fáj soha,
Azt üzente, nincs már új nyara.
Fájó szívvel elmegyek tovább,
Csöndes kis falum, jó éjszakát.”*

Wertheimben egy kaszárnyában kaptak szállást, Bednárikékkal kerültek egy lakrészbe. Bútor nem volt, helyette szénabálákat bontottak szét, ez volt az ágy és a szekrény is. Idáig érve Zsófi néni kezd fáradni, a szavak is nehezebben jönnek. Ahogy mondja: „*Ich vergesse langsam, langsam már felejték. Szép volna, ha egyszer haza tudnék még menni, akkor jól tudnék beszélni.*” Wertheimben idősoththonban él, ott már nincs kihez szólni magyarul.

Az érkezés után nehéz sorsuk volt, főleg az időseknek, akik nehezebben tudtak alkalmazkodni. A család együtt tudott utazni, bár a papát, mivel szlovák volt, nem utasították ki, neki három gyerekkel a csobánkai házban kellett volna maradni. A kitelepítési rendelet sok családot szakított szét, voltak, akik többé nem láthatták egymást. A vegyes családokat gyakran más-más országokba küldték. A szlovákokat Csehszlovákiába, a szerbeket Jugoszláviába.

A kaszárnyában tizennyolcan éltek egy szobában. Iskola nem volt, így Zsófi néni számára a tanulmányok véget értek a hetedik osztállyal. Jó lett volna legalább a nyolcadikat elvégezni, de dolgozni kellett a túlélésért. A kőbányába jártak, a háború romjainak eltakarításában segítettek. A küzdelmes időszak hat éven át tartott. Úgy érzi, az egyik hazája elveszett, a másik viszont még nem alakult ki, nem találta meg még a helyét. Ahogy ő mondja, máig így érzi, „se itt, se ott”. A sváb és a magyar jár a gondolataiban, a német nyelv eleinte igen nehezen ment. Amikor arról kérdezzük, mi jelenik meg a szívében, amikor a hazára gondol, gondolatban a József Attila utcai házba száll vissza.

A kemény munka egész életén át elkísérte. Dolgoztak a bányában, újjáépítettek, gyógynövényt szedtek. A helyi férfiak nagyrészt odavesztek a háborúban, így férfiak szinte csak az odatelepítettek között voltak. Miután helyreállították a várost, maguknak is építhettek egy kis házat, utána már elhagyhatták végre a kaszárnyát.

Zárásként kérdezem, van-e még harag és keserűség Zsófi néni lelkében. Azt mondja, már nem, nem ez munkálkodik benne. A haza viszont nagyon hiányzik, a ház, a fészker a József Attila utcában.

30 év testvérvárosi kapcsolat

Csobánka és Wertheim között később aktív kapcsolat alakult ki, aminek eredményeként 1992. július 4-én aláírták Wertheim és Csobánka testvérvárosi megállapodását. Akkor még a kitelepítettek generációjának nagyobb része életben volt, a történetek emléke a falu közösségében is nagyobb teret kapott. A távolra sodródott családok, rokonok, barátok, szomszédok kapcsolódását erősítették a találkozók, kulturális és sportesemények, közös programok. Kórustalálkozókat, közös táncesteket, kiállításokat szerveztek, karácsonyfa-állítást tartottak. Az együttműködés fő célja a nemzetiségi hagyományok ápolása és fenntartása, a kultúra megőrzése és gyarapítása, a községből elszármazottakkal való szorosabb, barátiabb kapcsolattartás volt. Mára ez a szál a sok egyéb teendő

mellett ellaposodott. 2022-ben, a 30. testvértelepülési évfordulón Völgyes József, Csobánka polgármestere Wertheimben elmondott beszédében a hagyományok felfrissítésére tett javaslatot, bízva abban, hogy az emlékezet megőrzése élő kapcsolatként vihető tovább.

Zűrzavaros időszak

A kitelepítés után a falu szinte teljesen kiürült. Az üresen maradt, zárolt, lelakatolt portákon ott maradtak az elhagyott házi- és haszonállatok. A települést a bús, mély csend mellett az éhező állatok vonyítása és sírása járta át. A száműzöttek és állataik emlékét őrzi Markolt György *Égbekiáltó* című szobra, amit a kitelepítés 60. évfordulóján mutattak be, 2006. március 19-én, majd a Fő utcán állítottak fel 2011-ben. A megbékélést, a csendes emlékezést szimbolizáló szobor békétlen körülmények között került a helyére. Elsőként 2011. július 2-án adták át, ám az eseményre nem kapott meghívást a német kisebbségi önkormányzat, a Wertheimbe telepítettek leszármazottai és a csobánkai lakosok sem. A szobor néhány nappal később eltűnt, majd július 30-án újra kihelyezték és felavatták, akkor már az érintettek jelenlétében. A felavatás körülményeiről nem találtam korabeli tudósítást, mi még akkor nem éltünk itt, de a helyi szóbeszédben, a közös emlékezetben élénken él, az évfordulókon megjelenőktől többször hallottam.

Az *Égbekiáltó* című szobor egy kiszakított, kettétört fakérget formáz, ami egyúttal egy stilizált fohászoló embert is ábrázol, aki kettéhasadt testében hordozza a múlt történéseit. Lábaiánál a kitelepítési papírokat szimbolizáló papírtekercsek, sarkaikkal az ég felé mutatva. A kompozíció előtt pedig egy kutya várja a haza már soha nem térő gazdáját. Az alkotás finom részleteiben számos más, a falut és lakosait jelképező szimbólum jelenik meg (Elmer, 2006).

A szobor 2006-os bemutatásánál Walper Ferenc kanonok idézte fel az emlékeket német nyelven. Őt is kitelepítették 1946-ban, majd 1990-ben visszatért Csobánkára. Tapasztalásairól, megéléseiről, az elérhető dokumentációkról 1996-ban könyvet írt *„Minket is üldöztek...” – A csobánkai svábok kálváriájának és kiűzésének dokumentációja* címen.

A svábok távozása után szlovák–magyar lakosságcserére került sor. A szlovákok egy része távozott, majd sok elűzött magyar érkezett Szlovákiából. Az üresen maradt házakba az elcsatolt országrészekről menekülők és nincstelenek jöttek. A lakosságcserét követő egy éven belül a szinte kiürült falu ismét közel 1200 lakosúra duzzadt, immár túlnyomó magyar többséggel (Leikep, in: Padisák, 2011: 43; Horváth, 1996: 199–202).

A házak emlékezete megmaradt, megőrizték a régiek nevét. Ma, nyolc évtizeddel később még mindig sokan a régi családnevekre hivatkoznak, akár az utcanevek helyett is. A beköltözőkre, akár a kitelepítés utániak, akár az azóta eltelt időben érkezettek, gyakran a ház eredeti tulajdonosára utalva hivatkoznak. Hiába ürült ki a porta a kitelepítéskor vagy utána; aki ott lakik, a közbeszédben sokszor nem önálló jogán jelenik meg, hanem úgy, mint aki Kati néni, Józsi bácsi, Istvánék, vagy

éppen a régi család vezetéknevéhez rendelt ingatlanban él. Erről saját, személyes tapasztalattal is rendelkezem. Bár már öt éve itt lakunk, máig előfordul, hogy egy beszélgetésben, a címünket meghallva, a házunkat eredetileg felépítő, majd úgy húsz évig lakó személy viselt ügyeivel azonosítanak minket. Mi őt nem ismertük, nem találkoztunk vele. A falubeliek hozzá kötődő emlékei viszont, úgy tűnik, hogy beépülnek (remélhetőleg ideiglenesen) a rólunk kialakult képbe is. Az új lakók, a friss beköltözők nem részesei ennek a tudásmezőnek, a régiek emlékeiben azonban élénken szerepelnek a korabeli családok mint a házak megszemélyesítői.

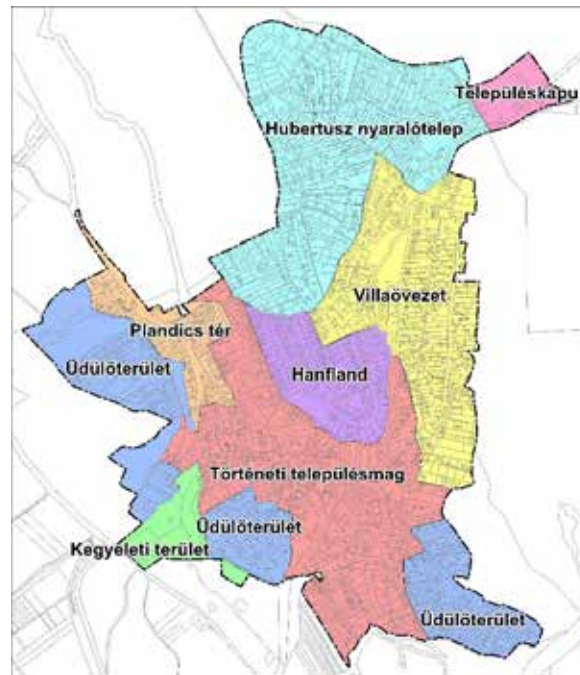
Amikor a helyi lapba egy-egy új cikk kapcsán egyeztetünk, interjút készíték, vagy akár egészen hétköznapi szituációkban találkozom régóta itt élőkkel, beszélgetőtársaim sokszor hamarabb hivatkoznak egy régi család házára, mint akár az utca nevére. Sőt, előfordul, hogy a beszélgetésekben az új család szinte azonosul a régiekkel. Akár úgy, mint „az újak Kati néni házában”, sőt, „új Kati néniék”, „új Istvánék”.

Véleményem szerint ebben az esetben az új lakók homlokzatának olyan elemek is a részévé válnak, amelyeknek a beköltözésük előtt valószínűleg nem is voltak tudatában (Goffman, 1981: 38–52). Az élet színpadán megélt előadás reprezentációja olyan kellékekkel bővül, amelyek a határokat módosíthatják, akár tágítva, akár szűkítve azokat. Egy új településre költözve változik a színtér, majd az új közösségbe integrálódás során változhatnak a „szignifikáns mások”, akik a szubjektum belső magjára formáló hatással lévő viszonyrendszereket hozhatnak be a megélések percepciók terébe (Hall, 1997: 54–55).

Életünk interakciói során új tapasztalásokkal gazdagodunk, ezek eredményei pedig beépülhetnek a „self”, vagyis az énkép alakulásába, képződésébe. Az identitás bizonyos változatlanságot, stabilitást feltételez, viszont itt olyan identitásképző impulzusok érkeznek, melyek hatására formálódó, vagy – szélsőséges esetekben akár bizonyos fokú azonosulás, illetve azonosítás által – új személyes és kulturális identitás alakul ki (Malinák, 2005: 22). Létezésünk színpada személyközi interakciók színteréül szolgál. Jelen esetben az emlékezet mély hagyatéka hatással van a keretezésre és a kontextusra egyaránt (Peirce, 2005: 29–30).

Etnikai sokszínűség

Csobánkát megismerve fokozatosan tárul fel a település színes, hosszú időre visszatekintő, etnikailag is sokszínű és összetett jellege. Az utcanevek semlegesek (Szőlő utca, Tavasz utca, Hegyalja utca, Gyöngyvirág utca, Borz utca), csak néhány elnevezés utal a színes múltra. Ilyen például a település egyik ősi nevét viselő Borony utca, vagy a mellette lévő Kelta-árok utca.

3. ábra: Csobánka településszerkezete (Örökségvédelmi hatástanulmány)

A település mai területi, valamint részben ehhez kapcsolódóan etnikai felosztását Csobánka Örökségvédelmi hatástanulmánya foglalja össze. Az Ófalu, a történelmi településmag a helységet átszelő Kovács- és Dera-patakok mentén alakult ki. Itt máig a szerbek „rác házai” határozzák meg az utcaképet. Itt található a templomok, a hivatal, és a korábban említett emlékszobor is.

A mai Plandics tér és Szabadsághegy, korábbi nevén Cigányhegy a cigányság lakhelyéül szolgált. Jellemző szakmáik a kőfaragás és a szegkovácsolás (Ladvenicza, 1955: 227–228).

Az Oszoly-hegy alatt található a Villaövezet, ahol a 20. század közepén, a betelepítéseket követő erdőirtások nyomán bővítették a községet újabb utcákkal, ide a később, főleg az 1960–70-es években költözők érkeztek.

A Hubertusz nyaralótelep hegyes-erdős részein kisebb, változatos alakú telkek találhatók. Itt már elkezdődött a lakóövezetté alakulás, de máig sok gyümölcsös, kiskert és hétvégi ház található ezen a részen.

Csobánka legfrissebben belakott része a patak északi oldalán elterülő, korábban elsősorban krumpliföldként hasznosított Hanfland, amit 1989-ben kezdtek felparcellázni. Itt főleg olyanok élnek, akik Budapestre és a környező településekre ingáznak, gyakran a szolgáltatásokat is máshol

veszik igénybe, így a falu napi életében kevésbé vesznek részt (Örökségvédelmi hatástanulmány, 12–13).

A kulturális örökség és emlékezet megőrzése

A Csobánkai Értéktörző és Községépítő Egyesület, a CSÉKE 2004-ben alakult. Fő céljai közé tartozik többek között a kulturális értékek és a hagyományok megőrzése. 2013-ban létrehozták a Fő téren található Helytörténeti Gyűjteményt, ahol az öt nemzetiség viseleteit, könyveit, kulturális lenyomatait mutatják be. Folyamatosan gyűjtik és archiválják a falu múltjából fennmaradt tárgyi emlékeket, fotókat, régi leveleket.

Padisák Mihály, televíziós és rádiós műsorvezető, újságíró szerkesztésében 2011-ben jelent meg a *Mi Csobánkánk* című könyv, amely a kitelepítés emlékezetét és a jelenbe vezető évtizedek feladatait, kihívásait őrzi meg egy, a falu lakói által írt antológiakötet formájában. A kiadvány korlátozott példányszámban jelent meg, mára elfogyott, nem elérhető, így a község hagyatéka iránt nyitott érdeklődők számára kevésbé hozzáférhető.

Élő hagyományként jelenik meg a falu életében az évente megrendezett Öt Nemzet fesztivál. Itt a faluhoz kötődő nemzetek, helyiek és a testvértelepülések képviselői lépnek fel táncos-zenés programokkal.

A napi ügyek közlése mellett az emlékezet megőrzésének fontos felülete a havonta megjelenő helyi lap, a Csobánkai Hírlevél. Ebben írásaimmal én is igyekszem részt venni. Online felületként a Csobánka Online és a Csobánka TV szolgál, amely részben átveszi az újság tartalmát, illetve más, aktuális tartalmakkal is szolgál.

Idegenség és közelség

Csobánka utcáin járva, a zöldségesnél, a postán gyakran hallani a különböző etnikumok szavait. Szokásaik megjelennek a falu rendezvényein, a különböző ünnepkörök alkalmain. Az élő etnicitás viszont véleményem szerint egyre kevésbé jelenik meg Csobánka életében. A kitelepítés után a falu etnikai szerkezete nagymértékben megváltozott, a korábbi sokszínűség helyett a lakosság mára elsősorban magyar anyanyelvűekből áll. Jelentős részüket a lakosságcsere során beköltözők és leszármazottaik, illetve az elmúlt időszakban az agglomerációba érkezők teszik ki. A falu korábbi történetéhez kapcsolódók létszáma erősen csökkent.

Ahogy a településszerkezet vizsgálatánál bemutattam, az elmúlt évtizedekben beköltözők jelentős része kevésbé vesz részt a falu napi életében. Nem igazán van olyan platform vagy lehetőség, ahol az egymás számára jobbra ismeretlen, semleges idegenek tömegei kiléphetnének a saját és az idegen közötti zónából (Feischmidt, 1997: 8). A falu rendezvényein, a testületi üléseken, közösségi alkalmakon általában igen alacsony a részvétel. Megfigyeléseim szerint a megemlékezéseken

elsősorban az idősebbek, régóta itt élők jelennek meg, míg a friss beköltözők által lakott Hanflandon az elmúlt években formálódó közösség eseményeire főleg az új lakók csatlakoznak. Mintha a multikulturalitás egy új, régiek és beköltözők, „őslakosok és gyűttmentek” tengely mentén transzformálna egy új percepciós térben. Ez a rétegződés feszültségekhez is vezet, ami igen élesen jelenik meg akár a falu közösségi médiás csoportjában, akár például a közösségi ház rendezvényein.

Az integrálódásnak nincsenek már nyelvi vagy vallási akadályai. A helyi társadalomban megjelenő részkultúrák egyenjogúsága, közös fejlődése viszont nehézségekbe ütközik (Gugel, 2011: 15). Egyes eseményeken, mint például lakossági gyűlés, képviselői fogadóóra, feszült helyzetek alakulnak ki, amik akár komolyabb konfliktusokká eszkalálódhatnak. Ezek mögött tapasztalataim szerint gyakran a moderáció és a mediáció hiánya, az álláspontok megmerevedése áll. A faluban 2023. március–áprilisban is aktív konfliktusok zajlanak, melyek lemondásokat, változásokat hoznak a falu vezetésében, közösségi és kulturális életében. A több dimenzió mentén rétegződő, rendkívül vegyes etnikai és kulturális háttérű lakosság együttélésében véleményem szerint fontos lépés lenne egy olyan közös stratégia megalkotása, ahol a faluhoz kötődő médiafelületeken, rendezvényeken, a közösségi ház eseményein lehetőség adódna viták békés rendezésére, a perspektívaváltásra és a deeszkalációra (Gugel, 2011: 57).

Konklúzió

Csobánka története ma ismét fordulóponthoz érkezett. A lakosság változása, a régi emlékek halványulása kihívásokat jelent a kultúra megőrzése és a békés együttélés terén. A történelemnek ezen a festői szépségű pilisi színpadán sokan léptek már fel. Véleményem szerint fontos feladatunk megőrizni a régiek emlékezetét, megtartani a kultúrát és a hagyományt, hogy gondoskodjunk a folytonosságról, az értékek és a tanulságok továbbörökítéséről. Még elérhető a kitelepítettek generációjának néhány tagja, megőrizhető a történetük, amik a további gyűjtések és elemzések fontos alapjai lehetnek. A narratológia eszköztárával a távolba szakadtak boldogulását, az önazonosság-érzés megtalálását feltárva olyan következtetésekkel gazdagodhatunk, amik a jelen és a jövő alakításának új alapköveként szolgálhatnak.

Felhasznált irodalom

- Bhabha, Homi K. (1999): *DisszemiNáció – A modern nemzet ideje, története és határai*, ford. Sári László, in: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák III. – A kultúra narratívái*, Budapest, Kijárat, 85–118.
- Bonomi Jenő (1940): *A budakörnyéki helységnevek népies magyarázata*, Budapest, Egyetemes Philológiai Közlöny
- Elmer István (2006): Égbekiáltó – Csobánkán a hatvan évvel ezelőtti kitelepítésre emlékeztek, *Új Ember*, 2006. március 26., 16.
- Feischmidt Margit (szerk.) (1997): *Multikulturalizmus*, Budapest, Osiris
- Goffman, Erving (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Budapest, Gondolat
- Gugel, Günther (2011): *Didaktikai Kézikönyv 2.*, Institut für Friedenspädagogik Tübingen
- Hall, Stuart (1992): The question of cultural identity, in: Hall, Stuart – Held, David – McGrew, Tony (eds.): *Modernity and its Futures*, Cambridge, Open University Press
- Hall, Stuart (1997): A kulturális identitásról, in: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*, Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 54–62.
- Horváth Lajos (1996): *Csobánka története*, Csobánka, Csobánka Község Önkormányzata
- Ladvenicza, M. Ilona (1955): A csobánkai cigányok szegkegyesítése, *Néprajzi értesítő*, 37. 227–241.
- Leikep József (2011): A kitelepítés, in: Padisák Mihály: *A mi Csobánkánk*, Budapest, Agroinform Bt.
- Lukács Zoltán Gábor (2021): Sajnos már nem tudok hazamenni, de még mindig azt mondom, hazamegyek – A németajkú lakosság kitelepítése Csobánkáról, *Csobánkai Hírlevél*, 2021. március, 4–5.
- Malinák Judit (2005): A személyes identitás létrejötte a médiakultúra globalizálódásának kontextusában, *Jel-Kép*, 2005/1, Budapest, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport
- Örökségvédelmi hatástanulmány, Településszerkezeti terv és helyi építési szabályzat, 2016. október, tervező: KASIB Mérnöki Manager Iroda Kft.
- Peirce, Charles Saunders (2005): A jelek felosztása, in: Horányi Özséb (szerk.): *A jel tudománya – Szemiotika*, Budapest, General Press
- Walper Ferenc (1996): Csobánka lakosságának vallási struktúrája I: „Minket is üldöztek...” – *A csobánkai svábok kálváriájának és kiűzésének dokumentációja*, Csobánka, Magánkiadás
- Walper Ferenc (2011): Háborús hónapok, in: Padisák Mihály: *A mi Csobánkánk*, Budapest, Agroinform Bt.

OKTATÁS, KÉSZSÉGFEJLESZTÉS, KOMPETENCIA

Taródiné Dr. Cseszka Éva¹

HEUTAGÓGIA A TÁVOKTATÁSBAN: A HATÉKONYABB 21. SZÁZADI OKTATÁSÉRT

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-7>

HEUTAGOGY IN DISTANCE EDUCATION: FOR A MORE EFFICIENT 21ST CENTURY EDUCATION

Absztrakt

Az élethosszig tartó tanulás új oktatási formákat igényel a felnőttképzésben, és a jövő az egyénre szabott tanulási utak megtervezése, amely lehetőséget teremt arra, hogy mindenki a maga élethelyzetének megfelelően vehesse birtokba a kultúra egészét. Ezzel egy időben viszont kifejlődtek azok az eszközök, amelyek segítségével gyorsan és hatékonyan tanulhatunk bárhol és bármikor. A heutagógia, vagyis az önmeghatározott tanulás mint fogalom 2000-ben született meg Ausztráliában, ahol a nagy távolságok, valamint az eltérő népsűrűség, a kontinens belső részének ritkán lakott volta már régóta kikényszerítették a távoktatás rohamos terjedését. Nem véletlen tehát, hogy itt született meg az az elmélet, amely az andragógia tudományának kiterjesztését, újraértékelését tűzte ki célul. Tanulmányomban azt a folyamatot vizsgálom, ahogy a felnőtt tanulók az önmeghatározott tanulás kialakítása felé haladnak. Ebben a folyamatban elkerülhetetlen a heutagógia és a távoktatás összehasonlítása, illetve annak vizsgálata, milyen módon és mennyiben segíti elő a távoktatás a heutagógia terjedését, amely a 21. század oktatási formája is lehet. Arra a kérdésre is keresem a választ, hogy van-e létjogosultsága annak a nézőpontnak, mely szerint az andragógia kiterjesztéseként a heutagógia a felnőtt távoktatás releváns elméletének tekinthető.

Kulcsszavak: heutagógia, távoktatás, élethosszig tartó tanulás, önmeghatározott tanulás

¹ A Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének habilitált főiskolai docense.

Abstract

Lifelong learning requires new forms of education in adult education, and the future is creating individualized learning paths, which brings the opportunity for everyone to take possession of the whole culture according to their life situation. At the same time, however, tools have been developed that allow us to learn quickly and efficiently anywhere and at any time. Heutagogy, i. e. self-determined learning as a concept, was born in 2000 in Australia. In Australia long distances, as well as different population density, and the sparsely populated part of the inner part of the continent, have always forced the rapid spread of distance education. It is therefore not surprising that the theory, which aimed to expand and reevaluate the science of andragogy, was born here. In my study, I examine the process by which adult students move towards self-determined learning. In this process, it is inevitable to compare heutagogy and distance education, and to examine how and to what extent distance education promotes the spread of heutagogy, which can also be the education of the 21st century. I am also trying to find an answer to the question of whether heutagogy, as an extension of andragogy, can be considered a relevant theory of adult distance learning.

Keywords: heutagogy, distance education, lifelong learning, self-determined learning

1. Bevezetés

A változás életünk része. Éppen ezért a tanulás képessége mind az egyének, mind az intézmények számára elengedhetetlen a túléléshez. Míg korábban az alkalmazkodás kényelmesen, hosszú időn keresztül is megtörténhetett, napjainkban ez már nem lehetséges. Az élethosszig tartó tanulás új oktatási formákat igényel a felnőttképzésben, és a jövő az egyénre szabott tanulási utak megtervezése, ami lehetőséget teremt arra, hogy mindenki a maga élethelyzetének megfelelően vehesse birtokba a kultúra egészét. Ezzel egy időben viszont kifejlődtek azok az eszközök, amelyek segítségével gyorsan és hatékonyan tanulhatunk bárhol és bármikor. A heutagógia, vagyis az önmeghatározott tanulás mint fogalom 2000-ben született meg Ausztráliában, a világ egyik legfejlettebb országában, amelyet magas egy főre jutó nemzeti jövedelem, valamint az IKT eszközök sikeres használata, a távoktatás nagymértékű terjedése, a tudásalapú társadalom eredményes építése, a tanuló városok koncepciójának megalkotása jellemez. Nem véletlen tehát, hogy itt született meg az az elmélet, amely az andragógia tudományának kiterjesztését, újraértékelését tűzte ki célul. Ausztráliában a nagy távolságok, valamint az eltérő népsűrűség, a kontinens belső részének ritkán lakott volta már régóta kikényszerítették a távoktatás rohamos terjedését, ami gyakorlatilag egy olyan réteg számára tette lehetővé az oktatásba történő bekapcsolódást, amely enélkül nem lett volna képes megszerezni a megfelelő tudást.

Tanulmányomban azt a folyamatot vizsgálom, ahogy a felnőtt tanulók az önmeghatározott tanulás kialakítása felé haladnak. Ebben a folyamatban elkerülhetetlen a heutagógia és a távoktatás

összehasonlítása, illetve annak vizsgálata, milyen módon és mennyiben segíti elő a távoktatás a heutagógia terjedését, amely a 21. század oktatási formája is lehet. Arra a kérdésre is keresem a választ, hogy van-e létjogosultsága annak a nézőpontnak, mely szerint az andragógia kiterjesztéseként a heutagógia a felnőtt távoktatás releváns elméletének tekinthető.

2. Korszerű tanulási környezet a 21. században

A tudás és a készségek emancipációjának korát éljük. A tudás megszerzésének nincs akadály, és a huszonegyedik században a hatékony tanuláshoz szükséges készségek drámaian megváltoznak, ahogy a tanuló passzív befogadóból elemzővé és szintetizálásra képes személlyé fejlődik. Bloom taxonómiájában ezek olyan szintek, amelyeket a formális oktatásban ritkán érnek el (Blaschke – Hase, 2015). Mára ezek létfontosságú készségek a túléléshez egy olyan összetett környezetben, ahol a tudásmenedzsment fontosabb, mint a hozzáférés.

A technológiai fejlődés eredményeként a tanulási lehetőségek jelentős javulásával elmozdulás történt a formális és informális oktatási környezetekben a tanulói tevékenységek nagyobb aránya felé. A heutagógia keretként használható a tanulói tevékenység támogatására és előmozdítására. Mint ilyen, számos régóta bevált pedagógiai módszerből merít és kiterjeszti azokat, mint például az önhatékonyság, az önmeghatározás és az önirányítás (andragógia), valamint az önszabályozott tanulás, miközben a tanulói képességekre, a reflexióra és a reflexió további szempontjaira összpontosít.

Tudomásul kell vennünk azt a tanulási környezetet, amely nyílt hozzáférést biztosít a tanulási forrásokhoz, és ennek eredményeként a tanulók egyre nagyobb kontrollját biztosítja (Blaschke, 2012). Számos tanulást segítő adottságuk révén a közösségi média formájában megjelenő digitális eszközök tovább bővítik a tanulóközpontú terek kialakításának lehetőségeit: elősegítik a tanulók azon képességét, hogy együttműködjenek, kapcsolatba lépjenek, reflektáljanak, felfedezzék, létrehozzák és megosszák tudásukat online környezetben. Az oktató kulcsszerepe az, hogy növelje a tanulók képességeit saját tanulásuk menedzselésében mind a tartalmat, mind a tanulási tereket illetően, ezáltal növelve tanulási képességüket.

A tanulók olyan környezettel szembesülnek, amely jelentősen eltér az előző generációk által tapasztalttól. A változás üteme riasztóan gyors, különösen a munkaerőpiacon belül. A munkaadóknak olyan alkalmazottakra van szükségük, akik innovátorok, komplex problémamegoldók, jól kommunikálnak, és akik képesek a tanultakat a valós élethelyzetekben alkalmazni (Hart Research Associates, 2013). A munkaerő összetettsége a 21. században megköveteli, hogy az alkalmazottak megfelelő képességekkel, a kognitív és metakognitív készségek széles skálájával rendelkezzenek, mint például a kreativitás, az önirányító képesség, az innovációs képesség és a tanulási mód ismerete (Blaschke, 2014: 1). E készségek mellett a huszonegyedik századi munkaerő további készségei

közé tartozik a kommunikáció, az együttműködés, valamint a digitális írástudás (Prensky, 2010). A tanulóknak képeseknek kell lenniük önállóan és csapatban is dolgozni.

Az összetett környezet szükségképpen másfajta tanulási stílust igényel, amely informális, a munkatapasztalat vezérli, kettős hurokú tanulást foglal magában, együttműködésen alapul és kooperatív. Az ilyen környezetekben élő embereknek szükséges tudniuk, hogyan kell tanulni, a szervezetnek pedig ügyesen hasznosítania a tudást.² Nincs idő formális képzési programokra.

A PAH (pedagógiai-andragógiai-heutagógiai) kontinuum

A heutagógia mind a pedagógiától, mind az andragógiától eltérő megközelítést alkalmaz (Cochrane et al., 2012).

1. Pedagógiai környezetben a tanárok határozzák meg, hogy a tanulók mit és hogyan tanuljanak meg. A tanulók támaszkodnak tanárakra, és abban a sorrendben tanulják meg a témákat, ahogyan azokat bemutatják.
2. Andragógiai környezetben a tanulók a tanárt mentorként vagy útmutatóként használják, de arra törekszenek, hogy megtalálják a saját megoldásukat a tanár által kitűzött feladatokra. Önirányított tanulásnak is tekinthetjük.
3. A heutagógiai megközelítés arra ösztönzi a tanulókat, hogy találják meg saját problémáikat és kérdéseiket. Ahelyett, hogy egyszerűen elvégeznék a tanárok által kiosztott feladatokat, a diákok a bizonytalan és bonyolult területeket keresik a tanult tárgyakban. A tanárok abban segítenek, hogy megfelelő környezetet biztosítsanak számukra a tanuláshoz, és lehetőséget teremtenek a tantárgyak teljes körű felfedezésére.

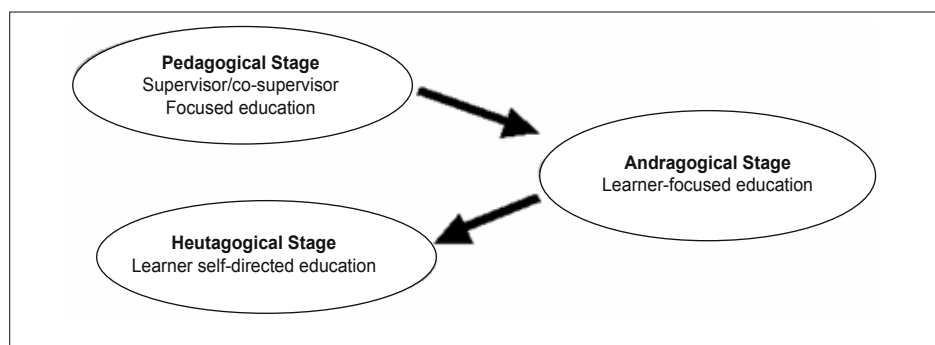
Harangi László a következőképpen magyarázza a különbségeket: „A heutagógia különös hangsúlyt helyez a kritikai, önértékelő tanulásra, az úgynevezett »dupla hurok« tanulásra (double-loop learning), a nem lineáris tanulási folyamatokra és az igazi tanulói magatartás kialakítására. Így például, míg az andragógia arra összpontosít, hogy mi a legjobb módja egy ismeretanyag megtanulásának a felnőttek számára, addig a heutagógia önmagában az emberek, a felnőtt tanulók tanulási készségét akarja fejleszteni mint egy adott tantárgyat. Ennek megfelelően, míg az andragógia középpontjában a strukturált oktatás áll, addig a heutagógia figyelme minden formális és informális tanulási kontextusra kiterjed” (Harangi, 2010: 36).

A heutagógiát önmeghatározott tanulásként határozzák meg (Hase – Kenyon, 2000), és az andragógia, vagyis az önirányított tanulás kiterjesztéseként fejlesztették ki (Blaschke, 2012). Az andragógia és a heutagógia közötti egyik különbség az, hogy a heutagógia tovább bővíti az emberi tényező szerepét a tanulási folyamatban. Így a tanulóra úgy tekint, mint „saját tanulásának

² Tanulmányom keretét szétfejténé annak bemutatása, hogy a heutagógia hogyan tud választ adni vagy megoldást kínálni a 21. századi munkaerőpiaci változásokra. Bővebben l.: Cseszka Éva: *Heutagógia, a jövő tanulása – Kutatási beszámoló*, Grundtvig Kutatócsoport, Esztergom, 2015

fő tényezőjére, ami a személyes tapasztalatok eredményeként megy végbe” (Hase – Kenyon, 2007: 112). A tanulást irányító személy (Hase 2014) a tanulót partnerként kezeli, és segíti annak meghatározásában, hogy mit fog tanulni, és hogyan. A tanuló áll a tanulási folyamat középpontjában, nem pedig a tanár vagy a tanterv. Valójában mindkét tényezőnek rugalmasnak kell lennie, képesnek arra, hogy a tanulási folyamat során változzon, s a tanuló új utakat, új kérdéseket és új összefüggéseket alakítson ki. Egyéb különbségek az andragógiához képest (Blaschke, 2012) a képesség fejlesztésére, az önreflexióra és a metakognícióra vagy a saját tanulási folyamat megértésére, a kettős hurkú tanulásra, valamint a nemlineáris tanulási és tanítási folyamatokra helyezik a hangsúlyt.

1. ábra: A három különböző oktatási szint

Forrás: Hou – Hase, 2004: 83.

A heutagógia az andragógiai szintű „kompetenciákon” túlmutató képességek fejlesztését helyezi előtérbe. A tehetséges tanuló kényelmesen alkalmazza kompetenciáit bármilyen környezetben (Blaschke, 2012: 4), tudja, hogyan kell tanulni, hogyan kell együttműködni, és hogyan lehet hatékony a környezetében (Hase – Kenyon, 2000). A web 2.0 interaktív lehetőségei tanulóközpontú környezetet hozhatnak létre, ahol a diákok információkat találhatnak és megoszthatnak a választott „tanulási útvonalon”. Ez információban gazdag környezetben a diák feladata a tanulás elsajátítása, ehhez ad rálátást a heutagógia elmélete.

3. A heutagógia

A heutagógia az önmeghatározott tanulás egyik formája, a tanulás és tanítás holisztikus, tanulóközpontú megközelítése formális és informális helyzetekben. Humanista és konstruktivista elveken alapul, s a korai tanuláselméletek számos szálát egyesíti a tanulásról alkotott összetett képbe. Tanulóközpontú megközelítésével a heutagógia a hangsúlyt a tanárról a tanulóra és a tanulásra helyezi vissza.

A heutagógia kifejezést Stewart Hase és Chris Kenyon oktató páros alkotta meg. Ez a tanulási forma a tanuló tapasztalataihoz igyekszik kapcsolódni, aki így saját tanulási útjának aktivátorává válik. A „heut” előtag az „én” ógörög szóból származik, az „-agogia” utótag pedig a vezetés fogalmát jelöli.

Így a heutagógia a pedagógia és az andragógia kontinuumában helyezkedik el (Hase – Kenyon, 2007: 2). Elképzelhető azonban, hogy a görög „heuriskein” (görög *felfedezni* ige) kifejezéssel is rokon.

Hase és Kenyon szerint az újfajta modell használata minőségileg javítja az oktatást. Azzal érvelnek, hogy „a heutagógia megfelel a huszonegyedik század tanulói szükségleteinek, különösen az egyéni képességek fejlesztésében” (Hase – Kenyon, 2000: 1). Előnye, hogy alkalmazza a 21. századi technikákat és megváltoztatja a tanuló felnőttek tanulásról alkotott negatív fogalmát. Legfontosabb jellemzői:

– *Önreflexió és kettős hurok tanulás:*

Az önreflexió és a kettős hurok tanulás (*double-loop learning*) a heutagógia kulcsfogalmai, amelyek rámutatnak arra, hogy az elmélet a folyamatra helyezi a hangsúlyt. A kettős hurok tanulás kettős folyamat – a tanulók átgondolják a problémák megoldására használt folyamatokat, valamint az ezekből adódó tevékenységeket és eredményeket. A reflexió lehetővé teszi a tanulók számára, hogy elemezzék a problémákkal kapcsolatos saját megközelítéseiket, és proaktívan értékeljék azokat (Hase – Kenyon, 2000). Ez a metaanalízis segít a diákoknak „megtanulni, hogyan kell tanulni” (Hase, 2009).

– *Metakogníció:*

A heutagógián belül elengedhetetlen, hogy a reflexió holisztikus módon történjen. Ez azt jelenti, hogy a tanulóban nemcsak az tükröződik, amit tanult, hanem azt is, ahogyan megtanulta azt – és megérti, hogyan tanul (metakogníció).

– *Nemlineáris tanulás és tanítás:*

A tanulás önmeghatározott – a tanuláshoz vezető utat a tanuló és nem a tanár határozza meg. Mivel a tanulók saját maguk választják meg tanulási útjukat, a tanulás (Peters, 2002) nemlineáris formátumú képességben történik, ami elősegíti a jobb munkaerő-piaci átmenetet. Mivel a tanulási tapasztalat középpontjában a tanuló áll, a tanulást irányító személy pedig partner (Hase, 2014), a folyamat inkább dinamikus, mint lineáris. A tanterv rugalmas, bár továbbra is fontos a tanuló általános értelemben vett irányításában és a kompetencia (tudás és készségek) megszerzésében. Az értékelés a tanulási folyamat szerves része, nem pedig a teljesítmény mérésére szolgál csupán.

4. Távoktatás és heutagógia

A távoktatás megszületése és elterjedése alapvetően három jelenségnek köszönhető. Ezek a következők: egy új képzési forma iránti szükséglet, az oktatási költségek csökkentésének általános igénye, valamint a modern kommunikációs technológiák megjelenése az oktatás területén is (Kovács, 2005).

A távoktatási módszer alapelvei:

- tanulóközpontú pedagógia;
- a célcsoport igényei szerinti tananyag (nyomtatott és/vagy digitalizált oktatócsomag);
- tanári irányítással történő önálló tanulás, ahol nem a tanár az ismeretek elsődleges forrása;
- rugalmas időbeosztás, otthoni tanulás és az ezt kiegészítő konzultációk, beküldendő feladatok, vizsgák.

A fentebb leírt jegyek a heutagógia számára fontos kiindulópontot jelenthetnek, és fordítva, a heutagógia is sok ösztönzést adhat a távoktatás számára, mivel mindkettő egyaránt támaszkodik bizonyos kulcsfontosságú tulajdonságokra, mint például a tanulói autonómia és az önirányítás. Az önmeghatározott tanulás, az előzetes tanulás értékelése szintén a távoktatási formákra jellemző. A távoktatásban és a heutagógiában is közös a célcsoport: az érett, felnőtt tanuló.

Emiatt minden adott a heutagógia számára, hogy a távoktatás elméletévé váljon, részben annak köszönhetően, ahogyan továbbfejleszti az andragógiai megközelítést, részben pedig a távoktatás növekvő technológiai lehetőségei (mint például a web 2.0 kínálta lehetőségek) miatt.

A tanulás elsajátítása elengedhetetlen készség napjainkban, és központi szerepet játszik az önmeghatározott tanulás alapelveiben. A heutagógiai szemlélet a következőképpen valósulhat meg a tervezés során, függetlenül a kontextustól (Hase – Kenyon, 2013a, b; Kenyon – Hase, 2013):

- A tanulókat be kell vonni a tervezési és tanulási folyamat során annak tárgyalásába, hogy mit és hogyan tanulnak (Kenyon – Hase, 2013; Hase 2013).
- A tantervnek rugalmasnak kell lennie, és figyelembe kell vennie a tanulók kérdéseit, motivációit, valamint azt, hogy a gondolkodás hogyan változik a tanultak következtében.
- A tanulónak és a tanárnak együtt kell dolgoznia a tanulási eredmények értékelésmódjainak kialakításában. Az értékelés magában foglalhatja a részvételen alapuló (ön- és csoport általi) értékelés formáit is, lehetővé téve a tanulók számára, hogy egymástól és önreflexión keresztül tanuljanak (Dick, 2013).
- A tanár szerepe, hogy irányítsa a tanulót, és olyan visszajelzést adjon, amely a tanulói igényeknek megfelelően személyre szabott.
- A tanulási környezetben lehetőséget kell biztosítani arra, hogy a tanulók felfedezzék és átgondolják, mit és hogyan tanultak.

4.1 A tanuló profilja

Hagyományosan a távoktatást a felnőtt tanulókra tervezték, fejlesztették, nekik nyújtották, őket célozták meg, akik általában nagy élettapasztalattal és érett személyiségjegyekkel rendelkeznek. A távoktatási gyakorlatot történelmileg erősen befolyásolta Knowles andragógiai tanítás-tanulás elmélete.

A távoktatásban résztvevők között sok kor- és előképzettségbeli, társadalmi, szociális és kulturális eltérés van. A távoktatásban tanuló diákokra a következők jellemzőek:

- kicsi a valószínűsége, hogy az életkort, illetve a tudásszintet tekintve homogén csoportokat lehet létrehozni;
- a tanulók egymástól távol vannak;
- közvetlen ellenőrzés, „tanári felügyelet” nélkül haladnak előre a tanulásban (Kovács, 2005).

Ez a fajta heterogenitás újfajta pedagógiai módszereket követel. A hallgató otthon, kevés időben, általában zaklatott körülmények (család, munka) között kell, hogy elsajátítsa az anyagot, egyedül. A nehézségek leküzdésére a felnőttképzést végző intézmény a távoktatásra jellemző különféle módszereket sorakoztathat fel, a tananyagba épített pedagógiai módszerektől kezdve a segítő, támogató rendszerekig. A tanulók megfelelő támogatása és segítése az egyik legfontosabb feltétele annak, hogy biztosítsuk a távoktatás hatékonyságát és minőségét.

A felnőttek életkorukból és tapasztalatukból adódóan eltérő módon tanulnak, mint a hagyományos oktatásban részt vevő társaik. Önálló tanulás nélkül a távoktatás nem létezik, így a hangsúly erre, az önálló tanulásra, az ismeretek egyéni úton történő elsajátítására helyeződik át, tehát az ismeretek reprodukálása helyett a feladatmegoldó képesség fejlesztésére (Molnár – Szentpétery, 2004).

A távoktatás minden formájában az egyénileg tanuló személy a legfontosabb. A távoktatás ezért olyan forrásrendszert biztosít, amely megoldja a tanulók irányítását, ellenőrzését, és módot ad az egyéni tanítási-tanulási szempontok figyelembevételére. A tanulók támogatási rendszerének célja, hogy bátorítsa és fejlessze a résztvevőket, ezen belül feladata a visszajelzés a teljesítményről, az érdekeltség, motiváció erősítése, a segítségnyújtás nehéz tanulmányi kérdések tisztázásában, a problémamegoldás, illetve az egyéni szükségletekhez alkalmazkodó támogatás. A legfontosabb szempont egy támogatási rendszer kialakításánál, hogy a tanuló szükségleteinek elemzésén alapuljon (Johnson – Magusin, 2005).

A távoktatás egyik komoly előnye, hogy az egyéni szintre lebontott kommunikációs (levelezés, telefonálás stb.) és egyéb tanítási módszerekkel (a gondolkodási műveletek sugalmazásával, gyakoroltatással, ötletek megjelenítésével stb.) számításba tudja venni a tanulási különbségeket.

A heutagógia bizonyos értelemben maga mögött hagyja Knowles andragógiai tanulásfelfogását, ami nem jelenti azt, hogy tagadná az andragógiát, inkább kiterjeszti annak elméletét, magában foglalva a teljesebb értékű önirányított tanulást.

A felnőttoktatással foglalkozók egyetértenek abban, hogy a tanulás folyamata előidézhet a tanulóknál kedvező változásokat, különösen akkor, ha annak szükségességét és irányát nem annyira a tanár, inkább a tanulók csoportja vallja. Ez a tanulói aktivitás játszik szerepet, vagyis a nevelés önnevelésként valósul meg, amit a tanár csak segít, de nem helyettesít. Mindenki képes eredményesen tanulni – mondja a neves amerikai pszichológus, Carl Rogers –, ha akar tanulni. Hozzátehetjük, az akarat mellett az is szükséges, hogy az illető tudjon tanulni (Maróti, 2010: 83).

A heugógiában a tanuló a saját tanárává válik. Meghatározza, hogy mit szeretne megtanulni, és hogyan fogja azt megtanulni. A tanárok irányíthatják és segíthetik a tanulót olyan tanulási környezet létrehozásával, amely lehetővé teszi, hogy készségeit valós élethelyzetekben alkalmazza. Ez coachinggal és együttműködésen alapuló tanulással támogatható. A PAH-kontinuum azt mutatja, hogy a heutagógia része annak a tanulási folyamatnak, amely a tanuló által irányított tanulásban csúcspontot ér el. A gondosan kidolgozott tapasztalati tanulási környezet megfelelő helyszínt biztosít a hallgató számára a felfedezéshez. Az internet vagy más tartalomszolgáltatók erőforrásokká válnak az ilyen típusú tanulásban, a beszélgetés és az együttműködés pedig eszközökké. A tanuló átgondolja, hogyan közelíti meg a tanulást, mennyire hatékony a megközelítése, és változtatásokat hajt végre folyamatai javítása érdekében. Ezt a metaanalízist *kettős hurok tanulásnak* nevezik.

A heutagógiánál az oktatónak szintén nem a hagyományos értelemben vett oktatói, vezetői szerepet kell betöltenie, hanem mindinkább a tanulást segítő, kísérő funkciója válik fontossá, az kerül az előtérbe (Hase – Kenyon, 2007). Megszűnik a tanár és a diák közötti hierarchikus viszony, inkább egymás mellett való tanulásról-tanításról beszélhetünk. Ez természetesen legtöbbször nemcsak kétszereplős, hanem mindinkább áthelyeződik a hangsúly a csoportban való együttgondolkodásra. Az eredmények elérése után itt sem maradhat el az értékelés. Ezután pedig jön a visszacsatolás (*feedback*), további feltételezések, a már elért eredmények továbbgondolása, kérdések megfogalmazása. A csoportban való tanulás kerül előtérbe, valamint a közös gondolkodás, kérdésfelvetés és a kérdésre adott különféle válaszok. Itt a csoport tagjai már úgy közelítik meg a témát, hogy felhasználják, alkalmazzák az addig megszerzett tudásukat. Innen gondolják tovább a problémát és jutnak el a közös megoldáshoz. Napjainkban egyre nagyobb igény van az ilyenfajta együttgondolkodásra, mert a tanulócsoporthoz keresztül tud továbbfejlődni a közösség, a vállalat, a szűkebb és a tágabb értelemben vett környezet. Itt érdemes megemlíteni a már kialakulóban lévő tudásközpontokat vagy a tanuló városokat.

A távoktatás megköveteli, de ugyanakkor elő is segíti a tanulói autonómiát, azt a tanulói készséget, amely központi szerepet játszik a heutagógiai tanítási és tanulási megközelítésben (Peters, 2001). Mivel a tanulói autonómia a távoktatási tanulási környezetek alapvető jellemzője, ezért a távoktatás eleve támogatja a heutagógiai gyakorlatot.

4.2 Az oktatók megváltozott szerepe

A távoktatásban részt vevő oktatók szerepe több, mint – vagy nem is elsősorban – az ismeretátadás, hanem az önálló munka elősegítése, a tanuló teljesítményének javítása, a diákok szükségleteinek megfelelő, személyenként differenciált tanácsadás. Az oktató segít, tanácsot ad, megoldja a hallgató tananyaggal kapcsolatos egyéni problémáit, kiegészíti azt. Ugyanakkor fontos szerepe van a motivációban is. Növeli az önbizalmat, nevel, és egyben felelősségtudatra ébreszt. Jelentős a szerepe ebben a kommunikációnak, a tanár–diák közötti – valós időben vagy időeltolódással, azaz szinkron vagy aszinkron – párbeszédnek (Szentpétery et al., 2003).

A támogatás aktív modellje érvényesül, ez új tanulói-tanári magatartást igényel, mivel nem érvényesülhet a tanári tekintélyelv. A tutor, illetve a mentor feladata, hogy lehetőség szerint kiiktassa azokat a tényezőket, amelyek elvonnák a diák kedvét a tanulástól, amelynek fontos tényezője a motiváció. Hiszen minden hallgató valamilyen indíttatással jön: szakmai célok elérése érdekében, hiányosságok pótlása, munkanélküliségtől való félelem, újabb képzettség szerzése (piacképesség növelése) miatt. A hallgatónak hinnie kell abban, hogy érdemes tovább képeznie magát, hiszen jobb lehetőségekkel indul egy jobban fizető állás felé. A távoktatásban résztvevő szakemberek egyik legfontosabb feladata a belső motiváció megerősítése, a hallgató ösztönzése abban, hogy végig aktívan vegyen részt a kurzuson, tehát összefoglalva: hogy a tanulók sikeresen befejezzék a távoktatási programot. Mindig a diákok rendelkezésére kell állnia, illetve csoportok alakítására is ösztönözheti a diákokat.

A tutor szakmai, a tantárgyat érintő kérdésekben konzultál a hallgatóval, a diákokat egyénenként, távolról segíti, a felmerülő kérdésekre a visszajelzést előre megadja (beépítve a tankönyvbe), illetve a konzultációkon személyesen, ezen kívül feladatokat javít és értékkel, bizonyos esetekben számonkér. A tutorok feladata sokkal szerteágazóbb, mint a hagyományos oktatásban résztvevő tanároké. A konzulensek szerepe ehhez hasonlóan szintén a diákok szükségleteinek megfelelő tanácsadás a konzultációs szolgálat révén. A mentor segíti kialakítani az időbeosztást, a munkaritmust, követi a tanuló munkáját, aktív közreműködésre ösztönzi, valamint segít feloldani a felmerülő pszichés problémákat (Szentpétery et al., 2003).

A hallgató számára a visszacsatolás folyamatos. Az önellenőrzés, valamint a tanári ellenőrzés-értékelés akkor működik jól, ha sikerül minél pontosabban és közérthetőbben, minél részletesebben megfogalmazni a tanulás követelményeit, vagyis az elérendő, megkívánt tudásszinteket.

Mivel a hallgató egyénileg tanul, ezért folyamatosan figyelemmel kell kísérni és irányítani a haladását. Ennek egyik eleme a folyamatos értékelés és a távoktatási központ részéről nyújtott különféle támogatási formák összehangolása (Kovács, 2005). Azon kívül, hogy biztosítja az oktatáshoz szükséges intézményi és pénzügyi háttérrel, a tananyag tervezése, előállítás, szétosztása, majd a tananyag feldolgozása, ehhez a konzultációk megszervezése, a képzés koordinálása,

a technikai feltételek biztosítása, valamint a tanulók nyilvántartása szintén a távoktatási központ feladata, amely intézi továbbá az oktatásszervezési feladatok ellátását, összegyűjti és áramoltatja az információkat, tehát biztosítja a megfelelő kommunikációt (Molnár – Szentpétery, 2004).

A heutagógiában az oktatási folyamat szintén átalakul: a tanuló választja meg, hogy mit akar tanulni, sőt azt is, hogyan. Ez azt jelenti, hogy a tanárközpontú tanulás helyett a tanár inkább segítőként vagy útmutatóként szolgál a kívánt tanulási folyamat végbemenetelében, illetve az önmeghatározott tanulás formális értékelésében. A tanulás e megközelítésének további elemei is vannak, mint például az a kérdés, hogy a tanulás hogyan fog megtörténni, és hogyan kell a tanulót a tanulás során irányítani. A heutagógiái tanulás nem feltétlenül lineáris vagy tervezett, hanem sokkal informálisabb, és párhuzamos azzal, ahogyan az emberek a legjobban tanulnak az iskolán kívül. A tanár inkább coachként szolgál értékes erőforrásként, és nem az elsődleges tudásforrásként.

A heutagógiái megközelítésben a tanulók csak tanári értékeléssel járhatnak sikerrel. A tudás értékelése többek között online vizsgákkal, kvízekkel, témaesszével, tudományos dolgozattal, tanulmányi vizsgákkal stb. történhet.

4.3 Távoktatás, e-learning, digitális technológiák és heutagógia

A távoktatási formánál fontos szerepet tölthet be a technikai támogatottság és eszközigeny. Mivel a tanár és a diák nem feltétlenül tartózkodik egy helyszínen, s a tanítás és tanulás folyamata nem feltétlenül zajlik egy időben, ez megköveteli, hogy olyan technikai háttérrel biztosítsunk az ilyenfajta képzésekhez, amely lehetővé teszi ezt az eltolódást időben és térben. Ez a technikai háttér szabad kezet ad az oktatóknak, hogy új módszertanokat kidolgozva, minél szabadabban és hatékonyabban közelítsék meg a tanulni vágyókat.

A távoktatási tananyagoknak más a helyük, szerepük, funkciójuk, szerkezetük és a tartalmuk is, mint a hagyományos oktatási anyagoknak. Több feltétele is van a távoktatást segítő taneszközök hatékony használatának: hordozzák magukban a tanulási módszereket, szervesen illeszkedjenek a tanulókkal való kapcsolattartáshoz, s a diákok alkalmasak legyenek az eszközök kezelésére. Ez különösen fontos a távoktatási formánál, mivel itt nincs lehetőség közvetlen, azonnali segítségnyújtásra és visszajelzésre (Rowntree, 1995).

A technológia és a távoktatás szimbiotikus kapcsolata megköveteli, hogy a távoktatók minden egyes kifejlesztett technológia esetében mérlegeljék annak távoktatásra gyakorolt hatásait. Nem véletlen, hogy a heutagógiát néhányan potenciális elméletként azonosították a technológiák alkalmazására a távoktatásban (Anderson, 2010).

A technológia rohamos fejlődésével a hallgatók aktívabban részt tudnak venni a tanulásban, tudás- és információalkotásban, az oktatók pedig képesek lehetnek hatékonyabban megvalósítani a fent leírt tanítási megközelítéseket. Az új digitális médiát olyan sajátos lehetőségek jellemzik,

amelyek képesek támogatni, előmozdítani és fejleszteni a tanulói tevékenységet s az önmeghatározott tanulást. A digitális média nyújtotta lehetőségek meghatározzák a technológia felhasználásának módját, továbbá – szándékos és nem szándékos – következményeit.

A web 2.0 elősegíti a heutagógiai megközelítést azáltal, hogy lehetővé teszi a tanulók számára tanulási útjuk irányítását, és meghatározását, valamint azt, hogy egyéni tanulási tapasztalataik során inkább aktív, mint passzív szerepet vállaljanak. A közösségi média kulcsfontosságú lehetőségei – kapcsolattartás másokkal, információk felfedezése és megosztása (egyéni és csoportosan), valamint az információk személyes gyűjtése és igény szerinti adaptálása – szintén támogatják az önmeghatározott tanulási tevékenységeket (McLoughlin – Lee, 2007: 667). Ezenkívül a web 2.0 ösztönzi az interakciót, a párbeszédet, az együttműködést és az információmegosztást, valamint elősegíti az autonómiát és támogatja a tanulók által generált tartalom létrehozását (McLoughlin – Lee, 2008).

Canter (2012) az e-learning előnyeinek és az élethosszig tartó tanulás heutagógiai elveinek metszéspontját mutatja be. Az úgynevezett e-heutagógia a tanulókat arra irányítja, hogy az e-learning segítségével hozzáférjenek ahhoz, amire szükségük van, mégpedig a tanulási stílusuknak megfelelő módon. Garnett (2013) a közösségi tanuláshoz szükséges források fejlődését írja le, és arra a következtetésre jut, hogy a heutagógia „...a tanulás fejlesztésének kulcsfogalma a web 2.0 világában” (Garnett, 2013: 141). Gerstein (2014) szerint a web 3.0 a mobiltechnológia fejlődésének köszönhetően egy jobban összekapcsolt, felhasználók által generált világot teremt, amelyben a heutagógia központi helyet foglalhat el.

Sok kutató vizsgálta a heutagógiát az e-learning és a távoktatás kapcsán. Az e-learning alapú távoktatási képzésnél az oktatásszervező, az oktató és a hallgató közös kommunikációs eszköze a számítógép és a számítógépes hálózat, ennek használatával zajlanak az oktatási-tanulási folyamatok, pontosabban mindezek tervezése, szervezése, kivitelezése és értékelése.

Az internetnek köszönhetően az emberek könnyebben lehetnek önirányított tanulók. Mindazonáltal az e-learning, a távoktatás és a digitális technológiák elérhetősége nem jelenti azt, hogy a tanulási programok mindig a heutagógián alapulnak. Éppen ellenkezőleg, a tapasztalat azt mutatja, hogy a didaktikus tanítási módszerek és a tanár által irányított tanulás él és virágzik az e-learning világában, annak ellenére, hogy lenne lehetőség másra.

A heutagógia e-learningre történő alkalmazása során sokkal nagyobb hangsúlyt lehet fektetni az értelemalkotásra (megértés, alkalmazás, átadás) a tartalom átadása helyett. Az e-learning programok tervezői számára nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy a tartalom könnyen elérhető, és a tanulásra lehet koncentrálni. Mindenesetre a tanulót együttműködőnek tekintik saját tanulásában (pl. Hase, 2009).

Nem mindig könnyű azonban a heutagógiai megközelítéseket alkalmazni. Msilav és Setihako () úgy találta, segíteni kell a tanulókat abban, hogy aktívabbakká váljanak. Hasonlóképpen

Cochrane szerint a közösségi média értékes, de a hallgatókat motiválni kell a digitális technológia használatára. Mindazonáltal a heutagógia keretként szolgálhat a 21. századi tanulók tanulásához, tekintettel a digitális technológiák rugalmasságára és hozzáférhetőségére s különösen a közösségi médiára (Blaschke, 2012; Cochrane – Narayan, 2013). Ezen túlmenően a technológia képes olyan oktatási innovációt ösztönözni, mint a heutagógia (Gerstein, 2014). Mindezek a technikák, különösen az újabb webalapú technológiák alkalmazhatóak a távoktatásban is, hiszen lehetővé teszik a számítógépen keresztüli kommunikációt és együttműködést.

5. Következtetések és összefoglalás

Mind a heutagógiára, mind a távoktatásra jellemző, hogy nem helyettesítheti a hagyományos iskolarendszert, hanem kiegészíti azt, mivel a tizenéves korosztály számára nem megfelelő. Az előfeltétel, hogy ki-ki minden irányítás nélkül, önállóan képes elsajátítani az ismereteket, éppen ezért azok számára nyújt lehetőséget, akik már megtanulták, hogy miként kell tanulni. Továbbá azok számára szolgálhat valós képzési formaként, akik középfokú végzettséggel rendelkező szakemberek, s szeretnék bővíteni tudásukat. Utóbbiak esetében fontos, hogy gyakori konzultációkra, illetve számonkérésre kerüljön sor mindaddig, amíg el nem sajátítják az önálló tanulás mikéntjét. Nem véletlen, hogy első körben posztgraduális képzéseknél kezdték alkalmazni, majd innen került tovább a felsőoktatásba, de Ausztráliában például már néhány középiskola is próbálkozik heutagógián alapuló tanulással, valamint sikeresen alkalmazzák idősebb felnőttek is.

A következő folyamatok segíthetnek abban, hogy a távoktatási tanulási élményt a heutagógiai szintre vigyék:

1. Lehetővé kell tenni a tanuló számára, hogy meghatározza, mit akar tanulni, tanulóközpontú környezetet teremtve. Ez magában foglalja a célokat, az értékelés tervezését és az öndiagnózist. Ennek eléréséhez egy lehetőség az úgynevezett „tanulási szerződés” megkötése (Blaschke 2010).
2. Lehetővé kell tenni a tanuló számára, hogy azonosítsa azokat a tanulási tevékenységeket/ folyamatokat, amelyek a legjobban működnek nála.
3. Az oktatónak coachként kell viselkednie, hogy az egyes egyének tanulási igényeihez illeszkedjen (Hase – Kenyon, 2007).

A távoktatók a heutagógia folyamatait felhasználva coacholhatják, mentorálhatják, sugallmazással és más módon irányíthatják a tanulókat öntanulási helyzetekben, és segíthetik őket olyan környezet kialakításában, ahol nem csak kompetenssé, de alkalmassá is válhatnak (*capable*). A 21. századi munkahely jellege megköveteli, hogy a dolgozók együttműködjenek, hálózatokat hozzanak létre és rövid időn belül tanuljanak meg új szoftvereket és új folyamatokat. A heutagógia keretét biztosít nemcsak a tények és készségek elsajátításához, hanem ahhoz is, hogy megtanuljuk, hogyan

alkalmazzuk készségeinket eltérő környezetben – a tanulás megtanulásához. A heutagógia a 21. század emberének új viszonya a környezethez, rendszerelméleti visszahatása az irányító szervezetre, vállalatra, városra.

Összegzésképpen elmondható, hogy a távoktatás különös affinitást mutat a heutagógiai megközelítéshez, elsősorban a távolságból eredő jellemzők miatt, amelyek megkövetelik és előmozdítják a tanulói autonómiát. Hagyományosan a felnőtt tanulókra összpontosít, s a technológiával való evolúciós és szimbiotikus kapcsolata közös ezzel a kialakulóban lévő elmélettel. A távoktatás egyedülálló helyzetben van a heutagógiai tanítási és tanulási megközelítést támogató tanulási környezetek kialakításában, s az andragógia kiterjesztéseként a heutagógia a távoktatás felnőttek számára releváns elméletének tekinthető.

Felhasznált irodalom

- Anderson, T. (2010): Theories for learning with emerging technologies, in: G. Veletsianos (ed.): *Emerging technologies in distance education*, Edmonton, Athabasca University Press, Retrieved from http://www.aupress.ca/books/120177/ebook/02_Veletsianos_2010-Emerging_Technologies_in_Distance_Education.pdf
- Blaschke, L. M. (2012): Heutagogy and lifelong learning – A review of heutagogical practice and self-determined learning, *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 13. (1), 56–71. Retrieved from <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/1076/2113>
- Blaschke, L. M. (2014): Moving students forward in the PAH continuum – Maximizing the power of the social web, in: Blaschke L. M. – Kenyon C. – Hase S. (eds.): *Experiences in selfdetermined learning*, United States, Amazon.com Publishing
- Blaschke, L. M. – Hase, S. (2015): Heutagogy: A holistic framework for creating 21st century self-determined learners, in: M. M. Kinshuk – B. Gros (eds.): *The future of ubiquitous learning – Learning designs for emerging pedagogies*, Springer Verlag, 25-40.
- Canter, Maria (2012): E-heutagogy for lifelong e-learning, *Procedia Technology* 1, 129–131.
- Cochrane, T. – Narayan, V. (2013): Redesigning professional development: reconceptualising teaching using social learning technologies, *Research in Learning Technology*, 21.
- Cochrane, T. – Antonczak, L. – Wagner, D. (2012, October 15–18): Heutagogical approaches to mlearning: from student-generated content to international co-production, *Paper presented at the Mlearn 2012: the 11th World Conference on Mobile and Contextual Learning*, Helsinki Congress Paasitorni, Helsinki, Finland
- Dick, B. (2013): Crafting learner-centred processes using action research and action learning, in: Hase S. – Kenyon C. (eds.): *Self-determined learning – Heutagogy in action*, London, Bloomsbury Academic
- Garnett, F. (2013): Developing creativity, in: Hase S. – Kenyon C. (eds.): *Self-determined learning – Heutagogy in action*, London, Bloomsbury, 117–129.
- Gerstein, J. (2014): Moving from education 1.0 through education 2.0 towards education 3.0, in: Blaschke L. M. – Hase S. – Kenyon C. (eds.): *Experiences in self-determined learning*, Amazon, 83–98.
- Harangi László (2008): Tanuló városok Ausztráliában, *Felnőttképzési Szemle*, 54–64., https://epa.oszk.hu/01200/01251/00002/pdf/fef_szemle_200801_054-064.pdf
- Harangi László (2010): Heutagógia versus andragógia, *Felnőttképzési Szemle*, 4. évfolyam, 1. szám, 36–41.
- Hart Research Associates (2013): *It takes more than a major: Employer priorities for college learning and student success*. Association of American Colleges and Universities (AACU), 99:2. Retrieved from <http://www.aacu.org/liberaleducation/lesp13/hartresearchassociates.cfm>

- Hase, S. – Kenyon, C. (2007): Heutagogy: A child of complexity theory. *Complicity, An International Journal of Complexity and Education*, 4. (1), 111–119
- Hase, S. (2009): Heutagogy and e-learning in the workplace: some challenges and opportunities, *Impact: Journal of Applied Research in Workplace E-learning*, 1(1), 43–52.
- Hase, S. (2013): Learner defined learning, in Hase S. – Kenyon C. (eds.): *Self-determined learning: Heutagogy in action*, Bloomsbury Academic, London, UK.
- Hase, S. (2014): Skills for the Learner and Learning Leader in the 21 st Century, in: Blaschke L. M – Kenyon C. – Hase, S. (eds.): *Experiences in self-determined learning*, Amazon, 99–110.
- Hase, S. (2016): Self-determined learning (heutagogy): Where have we come since 2000?, *Southern Institute of Technology Journal of Applied Research, Special Edition*, <https://www.sit.ac.nz/Portals/0/upload/documents/sitjar/Heutagogy%20-%20One.pdf>.
- Hase, S. – Kenyon, C. (2000): From Andragogy to Heutagogy. *ultiBASE Articles*, (December), 1–10. Retrieved from <http://ultibase.rmit.edu.au/Articles/dec00/hase2.htm>
- Hase, S. – Kenyon, C. (2013a): *Self-determined learning: Heutagogy in action*, London, UK, Bloomsbury Academic
- Hase, S. – Kenyon, C. (2013b): The nature of learning, in: Hase S. – Kenyon C. (eds.): *Selfdetermined learning: Heutagogy in action*, London, UK, Bloomsbury Academic
- Hou, Tay Boon – Hase, Stewart (2004): Role of Action Research in Workplace PhD Research, *ALAR Journal*, 9. (1 April 2004.) 1.
- Johnson, Kay. – Magusin, Elaine (2005): *Exploring the Digital Library. A Guide for Online Teaching and Learning*, Jossey-Bass A Wiley Imprint, The United States
- Kenyon, C. – Hase, S. (2013): Heutagogy fundamentals, in: Hase S. – Kenyon C. (eds.): *Self determined learning: Heutagogy in action*, London, Bloomsbury
- Kovács Ilma (2005): *Új út az oktatásban? A távoktatás* (2., bővített kiadás), Okker, Budapest
- Maróti Andor (2010): *Nemzetközi összehasonlító felnőttoktatás*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- McLoughlin, C. – Lee, M. J. W. (2007): Social software and participatory learning: Pedagogical choices with technology affordances in the Web 2.0 era, *Proceedings from ascilite*, December 2–5, 2007. Singapore, Retrieved from <http://www.ascilite.org.au/conferences/singapore07/procs/mcloughlin.pdf>
- McLoughlin, C. – Lee, M. J. W. (2008): Mapping the digital terrain: New media and social software as catalysts for pedagogical change, *Proceedings ascilite*, November 30., December 3., 2008. Melbourne, Australia, Retrieved from <http://www.ascilite.org.au/conferences/melbourne08/procs/mcloughlin.pdf>
- Molnár Tivadar – Szentpétery Zsolt (2004): *Távoktatásról, távtanulásról röviden*, SZIE GTK, Gödöllő
- Msilav, V. – Setihako, A. (2012): Teaching still matters: Experiences on developing a heutagogical online module at UNISA, *Journal of Educational and Social Research*, 2 (2), 65–71.

- Peters, O. (2002): *Distance education in transition: New trends and challenges*, (4th ed) Oldenburg, Germany, BIS-Verlag der Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Retrieved from http://www.unioldenburg.de/fileadmin/user_upload/c3l/master/mde/download/asfvolume5_4_ebook.pdf
- Pink, D. H. (2009): *Drive: The surprising truth about what motivates us*, Great Britain, Cannongate Books Ltd.
- Prensky, M. (2010): *Teaching digital natives: Partnering for real learning*, Thousand Oaks, CA: Corwin Press
- Rowntree, Derek (1995): *Preparing Materials for Open, Distance and Flexible Learning*, Kogan Page, London
- Szente Péter Zsolt – Illyné Újvári Irén – Rakaczkiné Tóth Katalin – Szabó József (2003): *Tutorálás a nyitott- és távoktatásban*, SZIE GTK, Gödöllő

Az internetes hivatkozások utolsó letöltésének ideje: 2022. november 10.

Szűcs Katalin Ágnes¹

KOMPETENCIAFEJLESZTŐ KURZUSOK A FELSŐOKTATÁSBAN

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-8>

Van-e létjogosultsága az egyetemi képzésben az úgynevezett kompetenciatárgyak oktatásának? Miközben az alábbiakban kifejtendő és meggyőzően alátámasztandó válasz nyilvánvalóan az igen a némileg sugalmazó kérdésre, mégis érdemes fölteni, mert sokszor egyetemen oktató kollégák is a hallgatók fölösleges terheként tekintenek ezekre a kurzusokra, ami egyébként a kreditértékükön is megmutatkozik, a diákok szemében is csökkentve fontosságukat. Ám már maga a fogalomhasználat is kérdéses, hogy egyáltalán mit értünk a kompetencia s ebből következően a kompetencia-képzés fogalmán.

A szó – kompetencia – latin eredetű, jelentése: illetékesség, jogosultság, szakértelem.² A nyelvhasználat változása – fejlődésnek ne nevezzük, nem mindig pozitív ugyanis az eredménye – követi, leképezi a társadalmi mozgásokat. Az „Illetékes elvtárs”³ korában még jobbára a fenti értelmében volt használatos a kifejezés a köznyelvben, de lényegében a tudomány, a pszichológia is ebben az értelemben használta, miként az Knausz Imre tanulmányának fogalomtörténeti áttekintéséből is kiténik: „Összességében elmondhatjuk, hogy ebben a tradícióban a pszichológia konzekvensen használ egy kompetenciafogalmat, amely hozzáértést jelent, azt, hogy valamilyen területen jók vagyunk, képesek vagyunk megbirkózni a terület jellegzetes problémáival. Eközben hangsúlyozza, hogy ez a képességünk nem passzív és külsődleges, hanem olyasmi, ami identitásunk alkotóeleme, ami mellett elkötelezzük magunkat, aminek gyakorlása tehát belső szükségletünk. [...] Hozzáértés, elkötelezettség és helyzetmegértés: úgy tűnik, ezek azok a legfőbb tartalmi elemek, amelyek körül a pszichológia – és a hétköznapi nyelv – kompetenciafogalma kikristályosodik.”⁴ Knausz szerint ugyanakkor a kortárs pedagógiai szövegekben használt kompetenciafogalom már korántsem ilyen világos, mert bár ezekben is egy háromsztatú kompetenciamodell jelenik meg, melynek három komponense az ismeret (tudás), a képesség (készség) és az attitűd – a modell „egyik ősforrása valószínűleg az OECD DeSeCo-programja (*Defining and Selecting Key Competencies*, 1997–2002), amely a kulcskompetencia fogalmát állította a középpontba, és amely kísérletet tett

1 A Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének óraadó oktatója, c. főiskolai docens

2 *Idegen szavak szótára*, Akadémiai Kiadó, 1973

3 A Koltai Róbert megszemélyesítette alak az 1985-ös szilveszteri Rádiókabaréban jelent meg először mint a Kádár-rendszer tipikus vállalatvezetője, aki mellébeszél, szölamokat hangoztat.

4 Knausz Imre: A kompetencia szerkezete és a kompetencia-alapú oktatás, *Iskolakultúra*, 2009. 7–8., 72–73. o.

a kompetencia definiálására is –, [...] ez a hármasság azonban jóval elvontabb, és ezáltal utat nyit a kompetenciafogalom teljes kiüresedésének és parttalan használatának.”⁵

A rendszerváltozás után, belépve az EU-ba, majd betagozódva az úgynevezett bolognai felsőoktatási rendszerbe, és ezzel nagyjából egyidejűleg az angolszász formalizált önéletrajz-írási gyakorlatot (és hivatkozási, forrásjelölési metódust) átvéve, nálunk is mind nagyobb teret nyert a fogalom egy másik értelmezése, mely szerint a kompetencia speciális készségeket jelent. Az eligazodásban nem segítenek a tudományos megközelítések s a hivatalos dokumentumok sem. Nagy József szerint például a „munkamegosztással sok ezer speciális kompetencia: hivatás, szakma, foglalkozás, tevékenységi kör (sport, hobbi stb.) önállósult. Például az autóvezetés, a főzés a személyes kompetencia része, az önkiszolgálás eszköze. A buszsofőr, a szakács szakképzettsége speciális kompetencia. A szociális kommunikáció, a gyereknevelés az egyén szociális kompetenciájának összetevője, a színész, a pedagógus hivatásos »szociális kommunikátor«, illetve nevelő. A fogalmazás, a gondolkodás a kognitív kompetencia képessége, az írói, a kutatói hivatás speciális kompetencia. Az általános kompetenciák (a személyes, a szociális és a kognitív) mindazoknak a pszichikus komponenseknek a készletei, amelyek az egyes emberek mindennapi egyéni és szociális létéhez szükségesek. Ezzel szemben az egyes emberek általában csak néhány speciális kompetenciát sajátítanak el. A speciális kompetenciák sajátos motívumok és tudás (speciális képességek, szokások, készségek és ismeretek) rendszerei. A speciális kompetencia funkciója, hogy az ember saját és mások érdekében valamilyen állapotváltozást, produktumot hozzon létre. Valamennyi speciális kompetencia sajátos produktumainak első példányai tág értelemben vett alkotás eredményei, ennél fogva valamennyi speciális kompetenciának a tág értelmében vett alkotóképesség az általános alapja.”⁶ A Nagy József meghatározását idéző Bárdossy Ildikó ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a „kompetencia nem szinonimája a képességnek (skill), hanem képesség (ability) komplex feladatok adott kontextusban történő sikeres megoldására. A fogalom magában foglalja az ismeretek mobilizálását, a kognitív és gyakorlati képességeket, a szociális és magatartási komponenseket és attitűdöket, az érzelmeket és az értékeket egyaránt”.⁷

A fejlesztendő kompetenciáknak tehát se szeri, se száma – joggal írta már említett tanulmányában Knausz Imre, hogy a „»kompetencia« ma kétségkívül a leglejártottabb szó a hazai pedagógiai diskurzusban. Az utóbbi évtizedben kibontakozó »szédületes karrierje« (Sáska, 2007a: 148.)⁸ arra vezethető vissza, hogy kiemelt szerepet játszik az uniós oktatáspolitikai alapidokumentumaiban, nélkülözhetetlen eleme lett az oktatási bürokrácia nyelvének mind a közoktatás, mind

5 Knausz Imre: i. m. 73. o.

6 Nagy József: *Nevelési kézikönyv személyiségfejlesztő pedagógiai programok készítéséhez*, Mozaik Oktatási stúdió, Szeged, 1996, 206. o.

7 Bárdossy Ildikó: *Lehetséges kérdések és válaszok a curriculumfejlesztéshez*, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Oktatásméleti Tanszék, 2011, http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/curriculum/iii_1_a_kompetencia_sz_jelentse.html

8 Sáska Géza (2007a): Két rendszerváltó nemzedék – a liberális oktatáspolitikai néhány eleméről, in: uő: *Rendszerek és váltások*, 142–159., idézi Knausz Imre: *A kompetencia szerkezete és a kompetencia-alapú oktatás*, *Iskolakultúra*, 2009. 7–8., 74. o.

a szakképzés, mind a felsőoktatás vonatkozásában, és mindennek következtében a kompetenciákra és a kompetenciák fejlesztésére való hivatkozás nem maradhat ki azokból a szövegekből, amelyek a forrásokhoz való hozzájutás szakmai legitimitációját célozzák.”⁹ Amikor tehát azt a kérdést tesszük föl, hogy a felsőoktatásban van-e létjogosultsága a kompetenciaképzésnek, a fentiek alapján nyilván pontosítani kell, hogy konkrétan ebben a kontextusban mit is értünk ezen. Nyilván nem a szakmai kompetenciákat – amelyek a szaktárgyak oktatásának körébe tartozva természetesen jelen vannak a felsőoktatásban – és nem speciális kompetenciákat, hanem olyan átfogó jellegűeket, mint a kognitív, a szociális és a személyes kompetenciák, amelyek „nem csak egy szűk területen vagy csupán egy meghatározott tevékenységgel kapcsolatban érvényesülnek, nincsenek kötve egy adott munkakör követelményeihez (bár azok színvonalas megvalósítására is kihatással vannak), hatásuk, kisugárzásuk általánosságban is érvényesül.” Ezeket a szakirodalom egy része általános, más része kulcskompetenciáknak nevezi, s most csak egy meghatározást kiragadva a sok közül, ekként írja le: az „egy adott személyre jellemző kulcs-kompetenciák tartós jellegűek, »élettartamuk« hosszabb, megváltozott élet- és munkakörülmények között is érvényesülnek.”¹⁰

Mielőtt továbblépnénk, még egy fontos terminológiai probléma tisztázandó, nevezetesen, hogy a képesség nem szinonimája nemcsak a kompetencia fogalmának (miként arra Bárdossy Ildikó utal az imént idézett tanulmányában), de a készségnek sem, jóllehet a szakirodalomban olykor mintha szinonimákként használnák őket. A készség egy tevékenység gyakori ismétlődése révén ténylegesen *automatizálódó*, majd a cselekvés során *tudatos felidézés nélkül* működő képesség. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a továbbiakban tárgyalt kompetenciaképzés egyik célja éppen ennek az automatizálódásnak az elérése.

A képességek jelentős részét az általános és középiskolában sajátítja el az ember, s a megszerzett képességeket fejleszti – jó esetben – készségszintre. Mivel az intézményes oktatás-képzés sokak számára befejeződik a középfokú iskolában, azt gondolhatnánk, hogy az ezt a szintet elérők olyan megbízható általános kognitív és emotív készségekkel rendelkeznek, amelyek a munka világában és a magánéletben egyként biztosítják a személyiség megfelelő működőképességét. Mind a tapasztalat, mind a tudomány felismerései mást mutatnak. A legfrissebb PISA-felmérések¹¹ eredményei szerint a magyar diákok teljesítménye leginkább a szövegértés terén gyenge, de a Kecskeméti Főiskola által az elsőévesek körében évekkal ezelőtt végzett kompetenciamérés összegzésében is az áll, hogy „A felsőoktatás tömegesedésével új utakat kell találni a minőség fejlesztésére és biztosítására. Ennek egy lehetősége az általunk felvázolt kompetenciamérés s az eredményekre épülő tanulási képességfejlesztés.”¹² (A szerzők itt feltehetően a tanulási készségre

9 Knausz Imre: i. m., 71. o.

10 Udvardi-Lakos Endre: A kompetencia-kártya, avagy paradigmaváltás a gyakorlatban, 9. o. https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fkonyvtar.nive.hu%2Ffiles%2FA_kompetencia_kartya_avagy_paradigmavaltas_a_gyakorlatban.doc&wdOrigin=BROWSELINK, Letöltés ideje: 2023. 07. 23.

11 Országos jelentés 2022 – Oktatási Hivatal, https://okm.kir.hu/fit2/pdf/OKM_2022_Orszagos_jelentes.pdf, letöltés 2023. 08. 15.

12 Hercz Mária – Koltói Lilla – Pap-Szigeti Róbert: *Hallgatói kompetenciaértékelés és modellkutatás*, Felsőoktatási Műhely, 2012, 86. o.

gondoltak, vagyis olyan automatizmusok kialakítására, amelyek segítik az ismeretek elsajátítását, lásd fentebb a képesség és készség fogalmának különbségéről.)

Fejlesztendő területek

A fejlesztendő területek egyike az említett felmérések alapján nyilvánvalóan a szövegértés, tágabban az anyanyelvi kompetenciák. Aligha fejleszthető megfelelően például az imént hivatkozott tanulmányban említett tanulási készség, ha valaki nem érti pontosan, amit olvas. A megfelelő szövegértés feltétele pedig nem pusztán a szavak jelentésének ismerete, hanem olyan grammatikai eszközök készség szintű értelmezése is, mint a magyar nyelvben a szórend, a kötő- és határozószavak, névelők és névutók, igekötők stb. (a folyóiratszerkesztői tapasztalat azt mutatja, hogy még a magasan képzett szerzők is hibásan alkalmazzák ezeket olykor).

Azért is érdekesebb anyanyelvi kompetenciákról beszélni, mert a szövegértés elválaszthatatlan a szövegalkotás készségétől. A saját szöveg csak akkor fogja a megfogalmazni kívánt gondolatokat pontosan visszaadni, ha írás közben alkalmazni is tudjuk mindazokat a nyelvi, grammatikai eszközöket, amelyeket a szövegértelmezés során használunk. És itt kulcsszó a gondolat. A szövegértés, szövegalkotás készségének fejlesztése ugyanis nem öncél. A nyelv a gondolkodás eszköze – aki tehát nem képes megfelelő szinten használni a nyelvet, annak a gondolkodási készsége sem lehet kellően fejlett. Márpedig mi más lehet a felsőoktatás célja, mint az egyes szakterületeken, tudományterületeken olyan szakembereket képezni, akik magas szintű gondolkodásra képesek, és ennek eredményét világosan, érthetően, logikusan, vagyis hatékonyan tudják mások számára is elérhetővé tenni szóban és írásban egyaránt. Fontos kitétel itt a *szóban* is, hiszen a beszédkészség nem pusztán a gondolkodáshoz nélkülözhetetlen nyelvi kompetenciákkal függ össze, hanem a személyiség meghatározó jegye, amely sokat elárul a beszélőről. Hogy valaki milyen benyomást tesz a környezetére, azt többek közt a beszéde határozza meg. Mivel pedig az ember személyisége folyamatosan formálódik, alakul, változik, érdemes ezzel a személyiségjeggyel is behatóbban foglalkozni a hatékony önérvényesítés érdekében. Mert végül is mi más volna a célja eme úgynevezett kompetenciatárgyak oktatásának a felsőoktatásban, mint hozzásegíteni a hallgatókat a szakmai érvényesüléshez, a hatékony önérvényesítéshez – természetesen felkészítve őket arra is, hogy képesek legyenek figyelemmel, tekintettel lenni mások hasonló törekvéseire, azaz érdekegyeztetésre is, aminek kiváló gyakorlóterepe lehet az *Érveléstechnika* című tárgy.

Az írásbeli és a beszélt nyelvhasználatot azért is érdemes megkülönböztetni, ámde együtt gondolkodni róluk, mert különbségeik fontos következményekkel járnak a kommunikáció hatékonyságát tekintve. Bár a beszélt nyelv jobbra pongyolább, szűkebb szókinccset mozgósít és a mindennapi életben automatizmusként működik, de a spontaneitása például érzelmileg

másként hat, mint az írott szöveg, még ha elmondják, fölolvassák is azt. Csak gondoljunk a politikai kommunikációra vagy hivatalos, akár intézményi eseményekre, mennyire más hatást kelt egy akár jegyzetektől, de szabadon elmondott beszéd, mint egy szó szerint fölolvastott szöveg! Ugyanakkor a szóbeliség kötetlenebb volta olyan grammatikai hibákat is „bocsánatosá” tesz látszólag, mint például a -ba, -be, -ban, -ben ragok igen gyakori keverése, holott ezeknek jelentésük van, helytelen használatuk tehát a beszélőnél értelmezési problémákat sejtet és azokhoz vezethet a fogadó félnél is. Az sem elhanyagolható szempont, hogy elmondásra, *felolvasásra* nyilván más mondatszerkezeteket, rövidebb mondatokat, tagoltabb szöveget ír az ember, mint *olvasásra*. (Az igekötők helyes használata is fontos témája e kurzusoknak – kínos tautológiák tapasztalhatók a köznapi nyelvhasználatban, amelyek szép lassan beivódtak a köztudatba, ilyenek például a kihangsúlyoz vagy a ledegradál.)

És hát az sem mindegy, hogy valaki hogyan tudja fölolvasni a saját szövegét – a hangsúlyozás egyben szövegértelmezés is, a *Beszédtechnika* kurzus ennek tudatosítására és gyakorlására is kiválóan alkalmas.

Mindebből az is következik, hogy még az olyan, látszólag szakmai tárgy is, mint a kommunikáció szakosok esetében a *Beszédtechnika*, hasznos lehet bármely szakos hallgatók számára. Hiszen az üzleti életben, de a munka világának bármely területén sem mindegy, hogy valaki érthetően, világosan, logikusan fölépítve, hatásosan képes-e a saját álláspontját, elképzelését, szándékait kifejezésre juttatni (megfogalmazni, elmondani), vagy nehezen követhetően, körülményesen, motyogva, hadarva, esetleg riasztóan harsányan. Nem beszélve az állásinterjúkról, ahol a megszólalás módja, a beszédmód meghatározó benyomást kelthet.

A továbbiakban tárgyalandó úgynevezett kompetenciatárgyak – amelyek (miként remélhetőleg az eddigiekből is kitűnik) erősen összefüggenek – a következők tehát: *Szövegértés, szövegalkotás, Beszédtechnika, Érvéstechnika*. (A különböző felsőoktatási intézményekben más-más az elnevezésük – még a saját praxisomban, egyetlen intézményen belül is változott az évek során –, de a cél mindenütt ugyanaz, az anyanyelvi kompetenciák fejlesztése.)

E tárgyak lényegében két kulcsfontosságú fogalomra épülnek, az *önismeret* és az *önkontroll* fogalmára. Amikor tehát a hallgatók szövegértési és -alkotási, érvelési vagy éppen beszédképességét fejlesztjük, valójában az önkontroll folyamatos működtetésére s ezáltal az önismeret erősítésére kondicionáljuk őket.

És még egy közös vonása van e tárgyak oktatásának: lényegében nem új ismereteket szereznek a hallgatók (még ha az újdonság erejével hatnak is rájuk olykor az elhangzottak), hiszen az érettségi elvileg annak is a tanúsítványa, hogy mindazon készségekkel rendelkeznek, amelyek alkalmassá teszik őket felsőfokú tanulmányok folytatására. Inkább a meglévő ismeretek tudatosításáról,

tudatos alkalmazásáról, új, tágabb összefüggésrendszerbe helyezéséről van szó, az úgynevezett transzferhatás¹³ jegyében. Az itt tárgyalt kompetenciátárgyak ugyanis aligha sorolhatók hierarchikus rendbe a fontosság alapján. Ha fejlesztjük az egyik készséget, az pozitív hatással lehet más készségekre is. Arról nem szólva, hogy például az érvelés és a beszéd „technikája” egy szóbeli vitában elválaszthatatlan egymástól, ezért is tartottam szerencsésnek, hogy az *Érvelés- és beszédtechnika* című tárgy ötvözze e készségek fejlesztését. (A beszéddel sajnálatosan keveset foglalkoznak az oktatás-nevelés során szülők és tanárok egyaránt, valójában elsősorban a beszédhibák kiküszöbölésére koncentrálnak, felnőtt korban pedig már szinte senki nem figyel erre, akinek nem a beszéd a „mestersége”, bár a kereskedelmi rádiókban, tévékben is egyre kevésbé követelmény a pallérozott, „iskolázott” megszólalás műsorvezetőként.)

Ha például a *Szövegértés, szövegalkotás* kurzuson – melynek konkrét, közvetlen célja a szakdolgozatírásra felkészíteni a hallgatókat – nem pusztán a szöveg logikus fölépítésére, a tudományos írás esetében elengedhetetlen pontos forrásjelölésre, a megfelelő hivatkozások fontosságára és módjára, nyelvhelyességi kérdésekre, a központosítás jelentőségére stb. hívom föl a figyelmet, hanem haikut¹⁴ íratok egy közösen meghatározott témára, azzal önálló gondolkodásra, rugalmas nyelvhasználatra, tömörségre, kreativitásra készítem a hallgatót (hangsúlyozom, bármely szakos hallgatót), megízleltetve vele az alkotás örömét és szabadságát is, feloldva azokat az érezhető görcsöket, amelyek gátolják, hogy egy nehézkes mondat szerkezetet elvessen, s a gondolatát másként próbálja megfogalmazni, hogy „újratervezzen”. Hogy ne a megfelelési kényszer, hanem a mondandó legyen írásában a meghatározó.

(A megfelelési kényszer a tudományos életben is érzékelhető, s a szaktanárok jobbára ezt a mintát adják át a hallgatóknak – főleg a nem humán területeken működők – és ezt kéri számon tőlük. Több évtizede tudományos folyóiratok, kiadványok olvasószerkesztőjeként riasztó példáit látom nehézkes, kevésbé értelmezhető mondatoknak, szövegeknek, penzum jellegű írásoknak, amelyek célja érzékelhetően nem valamely felismerés, gondolat, dilemma megosztása a tudományos közösséggel vagy tágabban a társadalommal, hanem követelmények teljesítése. Mert az előmenetel feltételei számszerűsíthető adatokban – publikációk száma, idézettség stb. – öltönek testet. „Az elmúlt időszakban 30 százalékkal nőtt az egy éven belül PhD-t szerző kutatók száma, a publikációké is jelentősen emelkedett” – fogalmazott például az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat elnöki tisztről lemondott Maróth Miklós,¹⁵ holott a PhD-k számának ilyen arányú emelkedése értelmezhető e tudományos fokozat devalválódásaként is, s a publikációk jelentős sokasodása sem feltétlenül a tudományos eredmények, közlendők számával korrelál, sokkal inkább a minősítés, az előrelépés, az egyetemi rangok megszerzésének adminisztratív kritériumrendszerével. Árulkodóak

13 Molnár Gyöngyvér: A tudástranszfer, *Iskolakultúra* 2002/2., 65–74. o.

14 Három soros, kötött szótagszámú (5 – 7 – 5) japán versforma.

15 Szabó Gyula: Lemondott Maróth Miklós, *Index*, 2023. 04. 14., <https://www.msn.com/hu-hu/hirek/other/lemondott-mar%C3%B3th-mikl%C3%B3s/ar-AA19Rkbz?ocid=msedgntp&cvid=fd00be4f387a49c396ea2a3ce4be94be&ei=10>

e tekintetben a bibliográfiák is a rengeteg keresztivatkozással, továbbá nehezen megfejthető jelzésrendszerükkel – vesszők, gondolatjelek helyett pontok, kettőspontok használata, vagy éppen a kettőspont helyett vessző, pont alkalmazása, szolgálaián átvéve az angolszász forrásjelölés metódusát, jöllehet ezeknek a jeleknek is megvan a magyar nyelvben a jelentésük, megvannak a funkcióik, amelyeknek figyelmen kívül hagyása nehezen értelmezhetővé teszi a közölt adathalmazt.)

Önismeret és önkontroll

Mint fentebb említettem, a tárgyalt kompetenciakurzusok kulcsfogalmai az önismeret és az önkontroll. Önismeret nélkül nincs önkontroll, s önkontroll nélkül nincs önismeret, a cél tehát végső soron ezek fejlesztése, készségszintre emelése, vagyis automatizmussá kondicionálása, spontán működésük elérése. Ahhoz, hogy kontrollálni tudjam, vajon a leírt mondataim azt jelentik-e, amit közölni szándékoztam, el kell tudni távolodni kicsit a szövegtől, és mozgósítani a szövegértelmezés készségét. A kurzus teljesítésére létrehozott írásk esetében igen fontos a tanári visszajelzés, nem osztályzat formájában, hanem a problémás nyelvi megoldások jelzésével – nem javításával, pusztán kiemelésével, hogy az érintett maga keresse meg, illetve ismerje fel azok mibenlétét. (Már az is árulkodó, hogy a hallgató miként definiálja a munkáját. Ha „beadandó”-ként, akkor szinte biztos, hogy a motivációja nem gondolatközlés-közvetítés, hanem feladatteljesítés.)

A kontrollált beszéd kialakítása nehezebb, mivel belülről egészen másként hallja magát az ember, mint kívülről. A hallgatók első szembesülése felvételtől a hangszínükkel általában traumatikus élmény számukra. Ám mivel nemcsak önmaguk szembesülnek a hangfelvétellel, hanem a csoporttársak is elmondják, milyenek hallották, érzékelik egymás beszédét („tükröt tartva mintegy” a többieknek), az első furcsa, jobbára negatív élmény hamar oldódik, teret engedve a reális énkép kialakulásának (a visszajelzések sokszor pozitívabbak az önértékelésnél). A beszéd-sajátosságok tudatosítása – soha nem nevezzük beszédhibáknak a kívánatostól eltérő jegyeket (hadarás, motyogás, hangképzési problémák, nem megfelelő hangerő stb.) – az első lépés ahhoz, hogy a nem kívánt automatizmusokat képesek legyünk lebontani és helyettük a megfelelő automatizmusokat kialakítani. A beszéd kontrollálásának természetessé, magától értetődővé válásához hozzátartozik az azt kísérő mimika, gesztusok folyamatos ellenőrzése is – jobbára ezek is olyan motorikus jellemzők ugyanis, amelyekkel nincs tisztában az ember, amíg valaki fel nem hívja rájuk a figyelmet.¹⁶ (Nemcsak kínos, de figyelemelterelő is, amikor egy előadó szinte kényszeresen tekergeti a haját, rendezgeti az öltözékét stb. beszéd közben, szemlátomást nem tudva e kísérőjelenségekről.) A *Beszédtechnika* kurzus fontos hozadéka lehet ekként az egymásra reflektálás, a kritika segítő szándékú megfogalmazásának, illetve elviselésének gyakorlása.

Továbbá a felvételnépszerűsítés okozta izgalom a teljesítőképességet teszi próbára stresszhelyzetben,

16 Montágh Imre: *Figyelem vagy fégyelem?*, Kossuth Könyvkiadó, 1986

és mert minden nyilvános megszólalás jobbra némi stressz-szel jár, a hallgatók itt még tét nélkül gyakorolhatják annak leküzdését is.

Ezek az interaktív csoportos foglalkozások ugyanakkor nemcsak az önismeretet fejleszthetik, nem-csak az énkép reálishoz közelítésében lehet szerepük, hanem az egymás mélyebb megismerésében is, amikor például a hallgatók saját szövegeket hoznak felolvasásra. Olykor katartikus élményt jelentenek ezek a személyes megnyilvánulások, rácsodálkozást az addig nem ismert talentumra, a megkapó őszinteségre stb. Mindez természetesen hosszabb távú célja a tárgynak, közvetlen haszna például a szakdolgozat védésénél lehet érzékelhető. A hallgatók az alapképzés 3–3,5 éve alatt rengeteg prezentációt készítenek, megtanulják annak technikáját, tartalmi kritériumait, vizuális követelményeit, de hatásos előadására – amihez hozzátartozik a kontrollált beszéd, mimika és gesztikuláció, a megfelelő artikuláció, tempó, a szemkontaktus a közönséggel stb. – senki nem tanítja meg őket. Erre szolgált a már említett *Érvelés- és beszédtechnika* kurzus korábban, amiből utóbb *Érvelés és prezentáció* lett, kiiktatva a beszédtechnikát, majd úgy tűnik, maradt immár pusztán a *Prezentáció*, az imént említett hiányosságokkal.

Érvelés az *Érvelés* kurzus szükségessége mellett

Hatékony érvelésre az élet bármely területén folyamatosan szükség van, de maradjunk csak a felsőoktatás célkitűzéseinél: a végzős hallgatóknak nem pusztán a szakdolgozatban felállított hipotézisek igazolását (vagy éppen cáfolatát) kell meggyőzően megfogalmazniuk a szakdolgozatban és előadni annak védésén, de frissdiplomásként „el is kell tudniuk adni” magukat például egy állásinterjún, vagyis eredményesen érvelni alkalmazásuk vitathatatlan előnyei mellett.

A hatékony érvelés nem pusztán retorikai készséget, szónoki képességeket igényel, hiszen a mindennapokban számtalanszor kerülünk olyan helyzetbe, hogy álláspontunkat spontán kell megfogalmazni. De még ha mód van a felkészülésre egy polémiában (lásd: tudományos élet), akkor sem pusztán a saját érvek elősorolása a feladat, legalább olyan fontos, hogyan tud reagálni az ember a vitapartner(ek) érveire. És itt egy ugyancsak fontos pszichológiai fogalomra kell utalni, amely egyébként a mindennapi kommunikációban is elengedhetetlen: az empátiára. Ahhoz, hogy ne érjenek váratlanul, készületlenül a vitapartner felvetései, ellenvetései, bele kell tudnom helyezkedni az ő nézőpontjába, élethelyzetébe stb. – attól függően, mi a vita konkrét tárgya.

Felvetődhet persze a kérdés, hogy ugyan miért a felsőoktatásban kell erre kondicionálni a hallgatókat, hiszen az érettségivel elvileg eme készségeik fejlettségéről is „igazolásuk” van. Ez egyrészt nem így van, miként azt Leitner Veronika egy középiskolások körében végzett kutatással igazolta, mondván: „A vita és azon belül az érvelés mint ismeretanyag a jelenleg érvényben lévő tantervi tartalmaknak csupán csekély, elhanyagolható hányadát teszi ki. A jelenleg érvényben lévő NAT-ban, illetve a kerettantervekben a helyes vitakultúra elsajátítása kapcsán megfogalmazott

fejlesztési célok elérésére, megközelítésére a közoktatás gyakorlatában nagyon kevés lehetőség nyílik. [...] A kérdőívekből az derült ki, hogy a vizsgált középiskolások számára nehézséget jelent az érvek relevanciájának és megbízhatóságának a megítélése, illetve érvelés során nehezen vagy egyáltalán nem képesek elvonatkoztatni saját véleményüktől, az érzelmi befolyástól, a kiváltott indulatoktól.”¹⁷ Másrészt, mivel nem egy konkrét elsajátítandó tananyagról van szó – jóllehet az érvelés „mestersége” számos tudományterülettel van összefüggésben (formális és dialektikus logika, nyelvészet, pszichológia, retorika stb. – lásd Margitay Tihamér több mint 600 oldalas könyvét¹⁸) –, hanem képességről, amely készséggé fejleszthető, a felső-, de még a felnőttoktatásban is (a levelező tagozatos egyetemi hallgatók tán ide is sorolhatók) van tere, hiszen az egyetemi képzés nem pusztán szakemberképzést jelent. A végzetek a diplomával egyszersmind értelmiségiekké minősítetnek, ami elvileg feltételezi mindama készségek meglétét, amelyekről az eddigiekben szó esett, s amelyek adott esetben a *Szövegértés*, *Szövegalkotás*, *Érvelés- és Beszédtechnika* kurzusokkal felnőtt korban is fejleszthetők. Nem mindegy, hogy egy a gazdaságot, a közéletet, az állampolgárok mindennapi életét érintő döntés, de akár csak egy munkahelyi szabályozás előkészítése milyen körülmények között zajlik; hogy az abban résztvevők mennyire képesek belehelyezkedni az eltérő érdekek motiválta különböző szemléletmódokba. Az *Érvelés*-kurzus erre is kondicionálja a hallgatókat. Nem pusztán vitamódszerekkel, a polémiákban hatékonyan használható eszközökkel, érvelési módszerekkel próbálja felvértezni őket – gondolataik, érveik logikusan felépített, érthető előadására is inspirálva –, de például a manipulációs technikák megismertetésével egyszersmind arra is felkészíteni, hogy észre vegyék, ha akár vitapartnerként, akár állampolgárként manipulatív eszközöket vetnek be meggyőzésükre, döntéseik befolyásolására.

Az eddigiekben tárgyalt kurzusok által erősíthető anyanyelvi kompetenciák említett kulcsfogalmai, az önismeret, az önkontroll és az empátia mind összefüggenek a személyiség fejlődésével, amiről ma már tudjuk, nem zárul le a felnőtté válással. Ilyenformán a felsőfokú tanulmányok során sem csupán szakmai ismeretek elsajátításáról van szó akár a nappali, akár a jobbra idősebbek, a 30-as, 40-es korosztály által látogatott levelező tagozatos képzéseken, hanem személyiségformálásról, -formálódásról is. (Azért a szenvedő formula, mert a folyamat a hallgató szempontjából nem feltétlenül szándékos és tudatos, mégis megtörténik, megtörténhet a személyiség változása is, persze csak megfelelő tanár–diák együttműködés esetén.) Számos példa adódott erre az utóbbi években a Milton Friedman Egyetem (korábban Zsigmond Király Egyetem) Dr. Jászberényi József alapította és vezette Nyugdíjasok Óbudai Akadémiáján, ahol megesett, hogy a *Beszéd, érvelés, retorika* című kurzusomon kezdetben alig hallhatóan, félszegen rebegő, szóban nehezen megnyilvánuló 50+-os szenior hallgató két félév után ma már határozottan, jól artikulálva, összeszedetten és szívesen (!) beszél – és nem ő az egyetlen, akinek tartósan

17 Leitner Veronika: A vita helye a közoktatásban, *Anyanyelv-pedagógia*, XI. évfolyam, 2019/2., 83. o.

18 Margitay Tihamér: *Az érvelés mestersége*, Budapest, Tipotex, 2010

megváltozott a beszédmódja és ezzel együtt feltehetően az énképe is. Vagy a *Játék a nyelvvel – szövegalkotási gyakorlatok* című kurzuson olyan képességeiket fedezték fel a szenior hallgatók, amelyekkel korábban nem voltak tisztában. Megváltozott a szemléletmódjuk, és ez tudatosult is bennük. Mindezzel az önismeretük, az énképük is frissült, amiről pedig azt gondolnánk, hogy ebben az életkorban, Erikson meghatározásával a bölcsesség, az én teljességének szakaszában¹⁹ már nemigen módosul. Nemcsak élethosszig tartó tanulásról (*lifelong learning*) beszélhetünk tehát, hanem élethosszig tartó személyiségfejlődésről is (itt most csak a pozitív változásokra gondolva, hiszen súlyos traumák negatív személyiségjegyeket is kialakíthatnak, felszínre hozhatnak).

Mindebből az is következik – ami a felsőoktatással kapcsolatban ma már szinte teljesen kiszorult a tudományos és a közgondolkodásból is –, hogy az egyetemi, főiskolai képzés sem pusztán ismeret-adásvételi (merthogy a korszerű pedagógiában mindenképp kölcsönösséget feltételező) aktus, hanem az egyéniség fejlődésének, kibontakozásának egy fázisa, amelyben az oktató személyiségének, tehetségének, emberi és előadói kvalitásainak legalább akkora szerepe van, mint a tudásnak, amelyet megoszt hallgatóival. De ez már egy következő írás tárgya lehetne.

19 Erikson, Erik: *Az emberi fejlődés nyolc szakasza*, Osiris kiadó, 2002

Felhasznált irodalom

- Bakos Ferenc (szerk.) (1973): *Idegen szavak és kifejezések szótára*, Akadémiai Kiadó
- Erikson, Erik (2002): *Az emberi fejlődés nyolc szakasza*, Osiris Kiadó
- Hercz Mária – Koltói Lilla – Pap-Szigeti Róbert (2012): *Hallgatói kompetenciaértékelés és modellkutatás*, Felsőoktatási Műhely,
- Knausz Imre (2009): A kompetencia szerkezete és a kompetencia-alapú oktatás, *Iskolakultúra*, 2009/7-8.
- Leitner Veronika (2019): A vita helye a közoktatásban, *Anyanyelv-pedagógia*, XI. évfolyam, 2019/2.
- Margitay Tihamér (2010): *Az érvelés mestersége*, Budapest, Typotex
- Molnár Gyöngyvér (2002): A tudástranszfer, *Iskolakultúra*, 2002/2.
- Montágh Imre (1986): *Figyelem vagy fegyelem?*, Kossuth Könyvkiadó
- Nagy József (1996): *Nevelési kézikönyv személyiségfejlesztő pedagógiai programok készítéséhez*, Mozaik Oktatási stúdió, Szeged

Online hivatkozások

- Bárdossy Ildikó (2011): *Lehetséges kérdések és válaszok a curriculumfejlesztéshez*, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Oktatáselméleti Tanszék, 2011, http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/curriculum/iii_1__a_kompetencia_sz_jelentse.html
- Országos jelentés 2022 – Oktatási Hivatal, https://okm.kir.hu/fit2/pdf/OKM_2022_Orszagos_jelentes.pdf
- Szabó Gyula (2023): Lemondott Maróth Miklós, *Index*, 2023. 04. 14., <https://www.msn.com/hu-hu/hirek/other/lemondott-mar%C3%B3th-mikl%C3%B3s/ar-AA19Rkbz?ocid=msedgntp&cvid=f00be4f387a49c396ea2a3ce4be94be&ei=10>
- Udvardi-Lakos Endre: *A kompetencia-kártya, avagy paradigmaváltás a gyakorlatban*, 9. o. https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fkonyvtar.nive.hu%2Ffiles%2FA_kompetencia_kartya_avagy_paradigmavaltas_a_gyakorlatban.doc&wdOrigin=BROWSELINK

(Letöltések ideje: 2023. 07. 23.)

Jászberényi József¹

A WHO KORBARÁT-VÁROSOK PROJEKTJE ÉS JÓ GYAKORLATAI

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-9>

THE WHO'S GLOBAL AGE-FRIENDLY CITIES-PROJECT AND GOOD PRACTICES FROM THE UK AND FRANCE

Absztrakt

Nagy-Britannia és Franciaország a világ egészségét tekintve éltanulónak számít az idősbarát megoldások legszélesebb körét tekintve. Tanulmányomban a Global Age-friendly Cities-program legfontosabb brit és francia gyakorlatait foglalom össze, azzal a céllal, hogy jó mintát adhassanak a kutatóknak és a települések irányításában dolgozó szakembereknek egyaránt.

Kulcsszavak: Age-friendly, ageizmus, Age UK, BAB, CASVP, Harmadik Kor Egyeteme, WHO

Abstract

Great Britain and France are leading students in terms of the widest range of age-friendly projects and solutions. In my study, I summarize the most important British and French practices of the Global Age-friendly Cities program, with the aim of providing good practice to both researchers and professionals working in the management of settlements.

Keywords: Age-friendly, ageism, Age UK, BAB, CASVP, University of the Third Age, WHO

1. Bevezető

Az „idősbarát város” vagy „korbarát város” (*age-friendly city*) kifejezés ma világszerte ismert, s a fogalomhoz társított gyakorlatokat és feladatokat ma a várospolitikában a világ minden táján megpróbálják minél jobban és eredményesebben megvalósítani. Egy egyszerű Google-keresésre – beírva az *age-friendly city* kifejezést 2022. október 3-án – 706.000.000 (!) találat jött ki, s ebből legalább ötmillió érdekes, fontos és hasznos link, így könnyen megállapítható, hogy a teljes körkép

¹ A Milton Friedman Egyetem Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének főiskolai tanára, felnőttképzési igazgató.

pozitívista alapossággal történő kialakítása ebben a témában lehetetlen. Arra viszont érdemes és tanácsos törekedni, hogy a hazai településeink számára jó gyakorlatokat mutassunk fel – erről szól az alább olvasható tanulmány, két régiót, Nagy-Britanniát (és Írországot), illetve Franciaországot vizsgálva meg alaposabban.

Mire figyelünk elsősorban, mi a zsinórmérték? A World Health Organization (WHO) 2005-ben indította el a *Global Age-friendly Cities (Globális Idősbarát Városok)* programját, amely először harminchárom város részvételével kezdődött el,² ezek idős lakosságát, illetve időszolgáltatókat és idősgondozókat kérdeztek meg arról, hogyan lehetne az idősebbeknek boldogabban, biztonságosabban élniük, és magukat egyenrangúbbaknak érezni a saját városukban. A kutatási programot (és vele a mindenhol ugyanúgy feltett kérdéseket) a világ számos részéről (Kanadától Svájcig, az USA-tól Ausztráliáig) közösen dolgozó gerontológiai szakemberek alakították ki. A kutatási program keretrendszere nyolc kérdésterületre terjedt ki, amelyek mind a mai napig prioritást élveznek az idősbarát városi programokban szerte a világon:

1. a szabadterei terek és épületek helyzete idősbarátság szempontjából,
2. a közlekedés állapota (utak, tömegközlekedés, járdák stb.),
3. a lakhatás minőségi és mennyiségi kérdései,
4. a társadalmi-közösségi részvétel,
5. a tisztelet és a társadalmi befogadás,
6. az állampolgári részvétel a közügyekben és ezzel együtt a foglalkoztatás helyzete,
7. a hatékony kommunikáció és információáramlás az idősek számára,
8. a közösségi támogatás és az egészségügyi szolgáltatások az idősek részére.

A kutatás 2006 szeptembere és 2007 áprilisa között zajlott, s az eredményeket összegző munka még 2007-ben jelent meg a WHO gondozásában.³ Ez a 82 oldalas kiadvány egyszersmind explicit módon meg is fogalmazva ezt a célt, egy módszertani útmutatót is tartalmaz arra nézvést, hogy hogyan válhat egy város idősbaráttá.⁴ A szerkesztők a nyolc témáról szóló minden egyes rész végére egy „checklist”-ben kiemelték, mi kell ahhoz, hogy az adott területen a település idősbarát legyen.

Így nem meglepően 2010-re ez a program már odáig jutott, hogy létrehozták a WHO Globális

2 Amman, Cancún, Dundalk, Genf, Halifax, Himeji, Iszlamabad, Isztambul, Kingston and Montego Bay, La Plata, London, Mayaguez, Melbourne, Melville, Mexikóváros, Moszkva, Nairobi, Új-Delhi, Ponce, Portage la Prairie, Portland, Oregon, Rio de Janeiro, Ruhr városi régió, Saanich, San José, Sanghai, Sherbrooke, Tokyo, Tripoli, Tujmazi, Udaipur, Udine.

3 Global Age-friendly Cities: A Guide, WHO, 2007, Elérhetőség: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/43755/9789241547307_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés ideje: 2022. 10. 17.)

4 „The purpose of this Guide is to help cities see themselves from the perspective of older people, in order to identify where and how they can become more age-friendly”. (WHO, 2007: 11)

Hálózat az Idősorbarát Városokért és Közösségekért virtuális platformot,⁵ amelybe bármely település jelentkezhetett jó gyakorlatokkal. Ez a honlap és a network összekapcsolja a városokat, közösségeket és szervezeteket, hogy a korábban említett nyolc pontból álló keretrendszerrel összhangban egymástól tanuljanak. A közös honlapot tanulmányozva mind a résztvevők, mind az érdeklődők megismerhetnek jó gyakorlatokat annak érdekében, hogy a többnyire folyamatosan növekvő urbanizáció során dinamikusan átalakuló városokat a szintén többnyire növekvő számú és arányú idős lakosság számára biztonságosabbá, olcsóbbá és kényelmesebbé tegyék, illetve hogy az idős lakosság is egyenrangúnak érezhesse magát, egyszersmind tevékenyen részt vehessen a közösségi programokban és a munka világában.

2015-ben a WHO egy 128 oldalas kiadványt is megjelentetett, amely segíti a városi problémák felmérését, módszertani útmutatót adva a vizsgálatokhoz, egyben kijelölve az idősbarát város alapvető kritériumait és az erről való gondolkodás fogalmi alapkereteit. A kiadvány továbbá segít az idősbarát újítások bevezetésének alapelveit és módjait illetően, s a programok nyomon követési és hatékonysági eredményeinek mérésében is.⁶

2019-re a hálózatnak már 800 város lett a tagja, 41 országból.⁷ Jelenleg (2022) a network már 1363 városból s 47 országból áll (Magyarországról, Szlovákiából, Romániából és Szerbiából sajnos nincsen település a tagok között, s Németország sem vesz részt nagyvárosokkal a projektben, de a környező országokból tag például a szlovéniai Zreče vagy a lengyel Opole városa is).

A tanulmány a projektben részt vevő brit és francia városok jó gyakorlatait vizsgálja meg és ajánlja fel a magyarországi településeknek, hogy tanuljunk belőlük – fő forrása ezért a program weboldala volt, ugródeszkeként a további vizsgálódásokhoz.⁸ Végiglapozván az oldalakat, lesznek, akik azt gondolják majd, „nincs új a nap alatt”, minden ki van már találva, ami az idősbarát városhoz szükséges.⁹

Aki ismeri a nyugati civilizációtörténet jelenlegi, posztmodernnek nevezett szakaszát, ezen persze nem is lepődik meg, hiszen jól tudjuk: ebben a korszakban már minden „megtörtént egyszer”, így a városaink és falvaink számára nyilvánvalóan nem az a feladat, hogy mondjuk egy tervezőasztalnál ülve kitaláljunk teljesen új és egyéni ötleteket, hanem hogy tallózzunk s a magunk világára formáljunk és alkalmazzunk jó gyakorlatokat.

5 <https://extranet.who.int/agefriendlyworld/age-friendly-cities-framework/> (Letöltés ideje: 2022. 10. 17.)

6 Measuring the age-friendliness of cities – A guide to using core indicators, WHO, 2015, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/203830/97%C2%AD892%C2%AD4%C2%AD15%C2%AD09%C2%AD695%C2%AD_%C2%AD%C2%ADeng.%C2%ADpdf?sequence=1 (Letöltés ideje: 2022. 10. 29.)

7 https://extranet.who.int/agefriendlyworld/wp-content/uploads/2019/05/Silver-Economy-Forum-Age-Friendly-Village-One-Page_04.11.pdf (Letöltés ideje: 2022. 11. 08.)

8 <https://extranet.who.int/agefriendlyworld/> (Letöltés ideje: 2022. 10. 16.)

9 Az „idősbarát”, „korbarát” és „életkorbarát” jelzőket egymás szinonimájaként használom, az angol „age-friendly” kifejezés fordítására.

2. Nagy-Britannia és Írország

a.) London

A több mint kilencmillió népeségű főváros, London lakosságának több mint 16%-a 60 év feletti. A város már a projekt kezdetétől aktív tag, s több értékelő jelentést is közzé tett, például 2007-ben és 2015-ben. Ezekből kiderül, hogy a brit főváros több tekintetben is világszínvonalon, ilyen például az, hogy a 60 év feletti egy külön bérletkártyával ingyenesen utazhatnak a tömegközlekedésen. A kezdeményezésről beszámoló kormányzati weboldal „mentőövként” aposztrofálta a Freedom Pass és a 60+ London Oyster kártyák bevezetését, ami több mint egymillió 60 év feletti londoni számára biztosít ingyenes utazást a metróra, a buszokon és a vonatokon.¹⁰ Ezzel egy időben a metróhálózat túlnyomó részén megvalósították az akadálymentes közlekedést.

Fontos felismerés volt az is, hogy a városi környezetnek alkalmazkodnia kell a lakosság folyamatos öregedéséhez is. Az idősbarát Londonért dolgozó Age UK alapítvány *Out and About* kampánya részeként indította útján a „Londoni illemhelyek – felhívás a jobb nyilvános WC-ellátásra” programját. A londoni vécék hiánya ugyanis komoly aggodalomra okot adó közegészségügyi probléma, és főleg az időseket érinti, akiknek egészségi állapotuk miatt gyakrabban kell felkeresniük az illemhelyet. Sok idős londoni azért sem szívesen hagyja el otthonát annyi időre és olyan távolságra, ahogy szeretné, mert nem biztos abban, hogy szükség esetén hozzáférhet megfelelő tisztaságú és felszereltségű illemhelyhez. A 2022. májusban végzett felmérések szerint ezt a „póráz” minden ötödik idős londoni tapasztalja.¹¹ Az elérhető távolságban lévő nyilvános illemhely miatti aggodalom gyakran arra készteti az időseket, hogy kevesebbet igyanak a kelleténél, ami kiszáradáshoz vezethet. A nyilvános illemhelyek számának növelése ennek kockázatát is csökkentené, ahogy a társadalmi elszigetelődés elkerülésének esélyét is javítaná.

Az idősek egyedül vagy szűk kapcsolati hálójával rendelkező környezetben nehezebben maradnak aktívak, ami nemcsak az egészségük szempontjából rejt veszélyeket, de a rendszeresen, csoportban végzett testmozgás szociális kapcsolatokra gyakorolt áldásos hatásaiból is kimaradnak. A *Get Moving* program több száz idősebb londoninak segített abban, hogy ingyenes heti testmozgáson vegyen részt, a „fotelolimpiaként” ismert székes gyakorlatoktól a táncig, a tai chiig, a jógaig és a kertészkedésig.

Az internethasználat ugyancsak javítja az idősek életminőségét. A Mi-Wifi projekt révén a londoni könyvtárak táblagépeket kölcsönöznek idős embereknek, és megtanítják őket arra, hogyan tudják a legtöbbet kihozni az internetből, s biztonságosan kommunikálni a világhálón.

¹⁰ Five fantastic things for older Londoners, <https://www.london.gov.uk/city-hall-blog/five-fantastic-things-older-londoners> (Letöltés ideje: 2022. 10. 17.)

¹¹ [Londoners say lack of public conveniences is inconvenient!](https://www.ageuk.org.uk/london/about-us/news/articles/2022/london-loos-survey/), <https://www.ageuk.org.uk/london/about-us/news/articles/2022/london-loos-survey/> (Letöltés ideje: 2023. 06. 12.)

Szintén része az idősbarát programnak, hogy a város kerületei képzési és foglalkoztatási programokat alakítottak ki az 50 év felettek számára. A nyugdíjba vonulás miatti drasztikus életmódváltást megkönnyítő átmenetet jelenthet az önkéntesség. A londoni városvezetés több önkéntes programot finanszíroz idősebb londoniak számára, hogy a munka világából kikerülve is a társadalom hasznos tagjainak érezhessék magukat.

A londoni idősök nagy rendezvénye szintén az önkormányzat támogatásával megvalósuló *Capital Age Festival*, amelyen az idősök részvétele teljesen ingyenes.

b.) Bristol

Talán a világ legkomplexebb idősbarát-város koncepcióját a délnyugat-angliai Bristol mondhatja a magáénak, ahol több mint 456 000-en élnek. Bristol városi tanácsa és az Age UK bristoli szervezete¹² már 2015 óta dolgozik együtt annak érdekében, hogy bevonják az időseket és az érdekelt egyéb feleket egy olyan idősbarát stratégia kidolgozásába és működtetésébe, amely Bristolt az öregedési folyamat bármelyik fázisa és állapota tekintetében megfelelő helyé tudja tenni.

A WHO-hálózatban – amelybe 2018-ban léptek be – a hétéves Bristol Aging Better (BAB – Bristol Jobb Idősödés) programmal szerepeltek, amely több mint 30 partnert bízott meg olyan projektek lebonyolításával, amelyek a Bristolban élő 50 év felettek elszigeteltségét és magányát kezelik és megelőzik.

A BAB-t az Age UK bristoli szervezetének programmenedzsment csapata vezette, akik a bristoli városi tanáccsal együttműködve fókuszcsoportokat, koprodukciós eseményeket és felméréseket vezettek, hogy jobban megértsék az idősebb bristoliak prioritásait és a kihívásokat, amelyekkel szembe kell nézniük. Ezen együttműködés keretében fogadták el 2017-ben az ún. „idősbarát chartát” (*Charter for an Age Friendly Bristol*), amely meghatározza a 2019–2022-es időszakra kidolgozott stratégiákat alátámasztó kilenc célállítást, vagy ahogy a charta fogalmaz, „kilenc víziót” (*9 visions*). A pontokba szedett, proklamációs stílusban megfogalmazott irányelvek egyébiránt az Egészségügyi Világszervezet (WHO) életkorbarát témáit bontják ki, úgymond Bristol-specifikus formában, magyarán a kifejezetten a bristoli idősök helyi igényeire hangolva:

- Az idősök Bristolban érezzék úgy, hogy meghallgatják őket, és beleszólhatnak az életüket befolyásoló dolgokkal kapcsolatos döntéshozatalba.
- Az idősök Bristolban férjenek hozzá a kívánt munka- és önkéntességi lehetőségekhez.
- Az idősök Bristolban kapcsolatban maradhatnak, és hozzáférhetnek a szükséges információkhoz.

¹² <https://www.ageuk.org.uk/bristol/> (Letöltés ideje: 2022. 10. 23.)

- Az idősek Bristolban hozzáférhetnek a megfelelő egészségügyi, szociális ellátáshoz és jóléti szolgáltatásokhoz.
- Bristolban egyéni körülményeiknek megfelelő szállást biztosítanak az idősebbeknek.
- Bristolban az idősek hozzáférhetnek az igényeiknek megfelelő közterekhez és épületekhez.
- Az idősek Bristolban kötődnek helyi közösségükhöz; tisztelik és beépítik a társadalomba.
- Az idősebbek Bristolban ott és akkor férhetnek hozzá a rendelkezésre álló tevékenységekhez, ahol és amikor akarnak.
- Az idősebbek Bristolban megfelelő módon és formában hozzáférhetnek a közlekedéshez, és magabiztosan közlekedhetnek a városban.

Bristol város önkormányzati hivatala lehetővé teszi a stratégiai együttműködést a városi tanács osztályai/részlegei, az állami, a magán- és az önkéntes szektor partnerei, valamint az esélyegyenlőségi szervezetek között az úgynevezett *Egy város*-megközelítésén (*One City Approach*) keresztül. Ennek a megközelítésnek, avagy filozófiának a lényege az úgynevezett *Egy város terv* (*One City Plan*) – egy dokumentum, amely meghatározza Bristol városának fő kihívásait 2050-ig, és összekapcsolja a város különféle társadalmi és földrajzi szegmenseit egy közös jövőkép körül, összhangban az ENSZ Fenntartható Fejlődési Céljaival, valamint a helyi jótékonyági szervezetek, például az Age-Friendly Bristol által kialakított és vezetett egyéb stratégiákkal.¹³

A BAB-projekt további részeit elemezve kiemelhető három korosztálybarát szöveges, pdf-formátumban nyilvánosan elérhető eszköztár (toolkit) elkészítése – egy a vállalkozásoknak, egy a polgárok számára általánosan, egy pedig a szomszédok segítségéről, amelyekben az idősebb emberek fizikai, lelki és szellemi jellemzésén és kommunikációjának, valamint fogyasztói szokásainak leírásán túl széles körben szólnak az idős ember foglalkoztatási lehetőségeiről is.

A vállalkozásokhoz szóló eszköztár pontosan meghatározza azt is, hogy milyen a korbarát vállalkozás: „A korbarát vállalkozás az, amely barátságos és pozitív élményt nyújt minden ügyfele számára, életkortól függetlenül, és aktívan törekszik annak biztosítására, hogy a vállalkozás elérése inkluzív (befogadó) legyen. Könnyen hozzáférhető, és vegye figyelembe az emberek sokszínűségét, különféle szükségleteit és érzékenységeit mind a fizikai környezet, mind kommunikációjuk és hozzáállásuk tekintetében. A időskorbarát vállalkozás megérti azt a közösséget, amelybe kerül, és igyekszik mindenki számára elérhető szolgáltatásokat biztosítani, amelyek hozzáadott értéket teremtenek. Ilyenek a szociális tevékenységek, az önkéntességi lehetőségek és a marginalizáltak támogatása, minden emberé úgy és ott, ahol és ahogy lehetséges”.¹⁴

2021-től szintén a BAB-projekt keretében havonta megrendezik a *Challenging Ageism* workshopokat. A kétórás alkalmak lehetővé teszik a résztvevők számára, hogy feltárják saját gondolataikat és

13 <https://www.bristolonacity.com/wp-content/uploads/2021/06/Bristol-One-City-Plan-2021-2050-1.pdf> (Letöltés ideje: 2022. 10. 27.)

14 Make Your Business More Age-friendly, WHO, 2019, 7. o., <https://extranet.who.int/agefriendlyworld/wp-content/uploads/2020/02/Business-Toolkit-for-Issue-on-screen-Tess-Sieling.pdf>, (Letöltés ideje: 2022. 10. 27.)

tapasztalataikat, egyszersmind megvizsgálják, hogyan lehet új megközelítéseket kialakítani az időskori egyenlőtlenség hatékony kezelésére, feloldására. Arra is összpontosítanak ezek a találkozók, hogy az időskori hiedelmek és tettek hogyan hatnak az idősebbekre és a fiatalabbakra egyaránt.

A Zoomon is elérhető workshopokon a következő témák kerülnek elő: az ageizmus definíciói, az ageista sztereotípiák feltárása, az öregedés (*ageing*) rövid története, ageizmus és a 2010-es egyenlőségi törvény, „Age Proud” (kor-büszkeség) videók, hogyan tudunk hatékonyan működni az öregedés ellen, a folyamat lassítása érdekében a munkánkban és a mindennapi életünkben. A műhelyek azt is feltárják, hogy a COVID-19-válság miként emelte ki az időskori politikai döntéseket, és megvizsgálják, hogyan használhatjuk fel a strukturális (rendszerszerű) ageizmus felszámolásának stratégiai megközelítését.

Szintén a BAB-projekt részeként a városi szervezők elkezdtek az együttműködést a nyugat-angliai egyesített hatósággal is, hogy támogassák a régió munkaadóit az idősebb munkavállalók toborzásában és megtartásában.

A 2022 júliusa utáni időszakra terveik között szerepel ingyenes mobiladat-szolgáltatás az alacsony jövedelmű és digitális elszigeteltségben élő idős emberek számára; együttműködés a Bristol Egyetemmel egy *Aging Futures* eseményen (ezeken az egyetemi szakemberek az öregedés jellemzőit és egyéb, aktuális gerontológiai kutatásokat mutatnak be az érdeklődőknek); valamint egy intergenerációs projekt a Playful Bristol Gyermekkonzorciummal.

Az Age UK Bristol a város vezető jótékonyági szervezete is, amely az idősök életének javításán dolgozik. Mivel a BAB-program szervezői jó kapcsolatot alakítottak ki ezzel a szervezettel, a BAB-program menedzserei irányítják a *Connecting Communities* nevű, a Clinical Commissioning Group által finanszírozott egyéves kísérleti programot, amelynek célja a BAB program öt sikeres modelljének bevezetése Bristolban, Észak-Somersetben és Dél-Gloucestershire-ben.

Az Age UK Bristol szervezi a *Celebrating Age Fesztivált*, koordinálja az Idősök Támogatási Központját, és számos szolgáltatást nyújt, beleértve az információkat és tanácsokat, a napi szolgáltatást, az otthoni támogató szolgálatot, valamint a szociális és jóléti lehetőségeket.

Ahogy arra fentebb utaltam, Bristol városi tanácsa életkorbarát célkitűzéseket ágyazott be az *Egy város-tervbe*, amely egy átfogó, hosszú távú stratégiai program a város fejlesztéseinek maximalizálására, mostantól 2050-ig.

A hosszútávú célok mellett Bristol idősbarát programja a krízishelyzetben is jól vizsgázott. A városban jelenlévő idősügyi szervezetek – a már említett BAB, Age UK Bristol, Age-Friendly Bristol – sikeresen hangolták össze tevékenységüket a COVID-járvány alatt is. A koronavírus-pandémia kevés pozitív hatása közül az egyik épp az volt, hogy fokozottabb figyelem irányult azokra, akik az önkéntes karantén miatt képtelenek voltak ellátni a mindennapos tevékenységeiket. A fizikai

állapotuk miatt amúgy is veszélyeztetettebb idős korosztályt a járvány miatti karanténintézkedések még érzékenyebben érintették. Az említett idősbarát szervezetek a közösség fenntartásában és összetartásában egyébként is rendkívül fontos egyéni segítségnyújtási, illetve szociális ellátási formát, az önkéntességet (*volunteering*) propagáló kiadványt jelentettek meg 2020 júniusában *Hogyan tudod támogatni az önkéntes karanténban lévő embereket Bristolban* címmel. A *Helping Older Neighbours Toolkit (Az idősebb szomszédok segítése kisokos)* kiadványsorozatban megjelent brosúra az önkéntesként tevékenykedni kívánó bristoliak számára nyújtott egy tömör, kilencoldalas útmutatást arra, hogy milyen, a városvezetés által biztosított segítséget (élelmiszerbank), illetve lakossági kezdeményezéseket (szomszédságot segítő csoportok) tudnak igénybe venni, ha támogatni kívánják a karanténban lévő idős, sokszor egyedül élő szomszédaikat.

c.) Yate

A Bristoltól 12 mérföldre fekvő angol kisvárosban több mint harmincezren élnek és 25%-uk 60 év feletti. Yate változatos idősügyi tevékenysége a *Yate Ageing Better*-programban (*Yate Jobb Idősödés*) fut össze.¹⁵ A városi tanács honlapján olvasható missziós nyilatkozat szerint A *Yate Aging Better* a városvezetés által létrehozott kezdeményezés, amely szándéka szerint az 50 év felettieket ösztönzi az aktív, egészséges és ezért boldogabb életmódra. „A helyi csoportokkal együttműködve szeretnénk ösztönözni és felhatalmazni a helyieket, hogy hallassák hangjukat a közösségen belül. A Yate Aging Better projekt lehetővé teszi, hogy folyamatosan felülvizsgáljuk és nyomon kövessük az idősök tevékenységére vonatkozó helyi rendelkezéseket, biztosítva a helyi emberek méltóságteljes idősödését, erőt adva nekik, tiszteletben tartva őket, és ami a legfontosabb, az igényeknek megfelelően” – fogalmazza meg a programmal kapcsolatos alapelveket a nyilatkozat. A projekt részeként a város már 2001-ben kávézót nyitott az ötven év felettieknek, amely hétköznapiokon, 10:00 és 14:30 között várja a vendégeket. A könyvtár és a szabadidőközpont között elhelyezkedő világos, a modern színes székekkel vidámmá és barátságossá tett kávézóban (Pop Inn Café) beszélgethetnek és ismerkedhetnek egymással az idősök. A kávézót gyakran látogatják a Siketek Egyesülete, az állami nyugdíjfolyósító (Pensio Service), az idősök utazását, rekreációját szervező Green Community Travel, valamint egy korosztályos segítő szervezet, az Age Concern képviselői, hogy szükség esetén tanácsot adjanak az érdeklődőknek.

Szintén a program része, hogy egy másik kávézóban, az Armadilloban hetente kétszer közösségi mozielőadást tartanak az idősebb korosztály számára.

Hat éve jött létre a *Yate Man's Shed (Yate-i Férfi Fészer)*, amely egy idősekből álló férfiklub, s a helyi kávézóban és egyéb közösségi terekben rendszeresen tart találkozókat, szervez közös programokat.

¹⁵ <https://yatetowncouncil.gov.uk/yate/venues/yate-ageing-better> (Letöltés ideje: 2022. 10. 16.)

d.) Írország

Írország abban a tekintetben különleges, hogy ebből az államból nemcsak városok, hanem egy országos szervezet is tagja a hálózatnak. Az Age Friendly Ireland az a nemzeti „korbarát” programért felelős szervezet, amely az életkorral összefüggő tervezés és szolgáltatásnyújtás több ügynökségre és ágazatra kiterjedő megközelítését foglalja magában.

Az országos korbarát kezdeményezés a WHO-program és egy helyi projekt szerencsés találkozásából nőtt ki magát. A kétezres évek elején a hatalmas campuszal és saját kutatási központtal (Netwell Casala) rendelkező felsőoktatási intézmény, a Dundalk Institute of Technology (Dundalki Technológiai Intézet) olyan építészeti és technológiai megoldások fejlesztésén dolgozott, amelyek az idősök javát szolgálják. Speciálisan olyan megoldásokat kerestek, amelyeket az érintettek saját otthoni környezetben tudnak alkalmazni számos lakáshasználati vagy ápolási szituációban. Kutatásainak előmozdítása érdekében az intézet jelentkezett a WHO Age Friendly projektjébe, amelyet akkor, vagyis 2007-ben már 22 országban, és 33 helyszínen teszteltek az Egészségügyi Világszervezet felügyeletével. Ebből a helyi kezdeményezésből nőtt ki magát aztán az Idősbarát Írország szervezet.

Az Age Friendly Ireland támogatja a városokat és megyéket az idős emberek jobb elfogadásában azáltal, hogy foglalkoznak félelmeikkel, zavaraiikkal, szorongásaikkal és érdekeikkel. Munkája során a szervezet figyelembe veszi az Egészségügyi Világszervezet globális programjának azon, a bevezetőben már említett nyolc területét, amelyek hatással lehetnek az egészségre és az idősök életminőségére.

A WHO Időskorbarát városok és közösségek modelljének keretében a városi és megyei érdekelt felek közös cselekvési terveket vállalnak, amely pillérei a lakhatás, az egészségügyi szolgáltatások, az épített környezet, a közlekedés és a foglalkoztatás. Az igazgatás a több szervezetet tömörítő, korbarát szövetségeken alapul, a helyi hatóság irányításával. A döntéshozatalba és a tervezésbe széles körben bevonják az Idősök Tanácsait, amelyek ily módon is aktívan részt vesznek az irányelvek megvalósításában.

A Sikeres Idősbarát Programok ügyvezetői azon dolgoznak, hogy olyan közösségeket hozzanak létre, amelyekben az idősök önálló, független és értékes életet élnek. A mai napig a helyi kormány által vezetett Korbarát-programok Írország-szerte ötletes és költséghatékony módon, valódi változást hajtottak végre.

A program nagy hangsúlyt fektet a járható és akadálymentes útvonalak s a korosztálybarát terek kialakítására.

2019 decemberében egy évtizednyi munka után Írországot az Egészségügyi Világszervezet hivatalosan is elismerte a világ első korbarát országaként.

Az Age Friendly Ireland kifejlesztette az *Age Friendly Towns Toolkit (Idősbarát Városok*

Kisokos) programot. Az Age Friendly Ireland ezzel is azt akarja elérni, hogy támogassa az ír társadalmat a népesség előregedésére való felkészülésben.

A program legfontosabb eleme talán az *Egészséges korbarát otthonok* alprogram, amelynek célja, hogy lehetővé tegye az idősök számára a saját otthonukban maradási, s ezáltal csökkentse a tartós bentlakásos gondozásba kerülés és az azzal járó lelki problémák lehetőségét. A szolgáltatást közvetlenül a helyi önkormányzat nyújtja az Egészségügyi Minisztérium által finanszírozott és felügyelt Sláintecare népegészségügyi reformprogram keretében, ez utóbbit az ír Egészségügyi Minisztérium mentális egészségért és idősökért felelős államminisztere (bizony, valahol ilyen is van) támogatja, felügyeli. A cél az idősöknél jelentkező egészségi problémák megelőzése, illetve a korai beavatkozás biztosítása, hogy ezáltal is csökkentsék az akut szolgáltatások iránti igényt.¹⁶ A program célja továbbá lehetővé tenni az emberek számára, hogy hosszabb ideig, egészségesen élhessenek saját otthonukban, saját közösségük részeként, és jól érezzék magukat azáltal, hogy megfelelő lakókörnyezetben, igényeikre szabott lakásméretben, biztonságban vannak, beleértve a megfelelő fűtést is.

A kutatások egyértelműen azt mutatják, hogy az emberek többsége az életkor előrehaladtával szeretne saját otthonában maradni. Előfordul azonban, hogy az otthonuk nem megfelelő, mivel szükségleteik megváltoznak, anyagi lehetőségeik szűkülnek vagy a mobilitásuk csökken. Megfelelő felméréssel és beavatkozással a lakókörnyezet egészségkárosítóbból egészségtámogatóvá változtatható.

A gyakorlati megvalósulás lépései a következők:

- Az Egészséges Korbarát Otthonok-program koordinátora felméri a saját lakásukban, házukban élők igényeit, és megállapítja, hogy milyen támogatásra van szükségük.
- Az értékelést követően egy egyénre szabott támogatási tervet dolgoz ki.
- Ha az idős személy úgy érzi, az otthona már nem megfelelő méretű, minőségű számára és szeretne elköltözni, a koordinátor tájékoztatást nyújthat a közösségen/városon/megyén belül elérhető lehetőségekről.
- A koordinátorok információt adhatnak a meglévő otthon átalakításához rendelkezésre álló támogatásokról, illetve az otthonátalakítás (beleértve az energiahatékonyságot szolgáló módosításokat) tervezésében nyújtott segítségről.

¹⁶ Az ír kormány által támogatott Sláintecare reformprogram az egészségügyi ellátás átalakítására törekszik. Cél az egészségügyi szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés minden polgár számára a betegek szükséglete, és nem a fizetőképessége alapján. A Sláintecare tehát egy olyan kezdeményezés, amelynek célja az állam kétszintű egészségügyi rendszerének felszámolása, helyette egy univerzális egészségügyi modell bevezetése. A program mottója: „Right Care. Right Place. Right Time.” Azaz *Megfelelő ellátás. Megfelelő helyen. Megfelelő időben.* Az új egészségügyi ellátási modell szerint az egészségügyi rendszer középpontjában az ember áll: az elsődleges és közegészségügyi szolgáltatásoknak lehetővé kell tenniük, hogy az emberek a lehető leghosszabb ideig egészségesek maradjanak saját otthonukban és saját közösségeikben. <https://www.gov.ie/ga/preasraitis/0e613-slaintecare-healthy-communities/> (Letöltés ideje: 2022. 10. 27.)

- Az idősek hozzáférhetnek alternatív lakhatási lehetőségekhez, különféle egészségügyi és szociális ellátásokhoz. A saját igényeiknek megfelelő gondozási támogatásban részesülhetnek, amelynek révén a saját közösségükben tudnak a lehető legegészségesebb módon, kiteljesedve élni.

A mindennapokban a program megvalósítása olykor közelebb áll az azonnali megoldást követelő szociális krízishelyzeti intervencióhoz, mint a már meglévő és viszonylag elfogadható lakhatási körülmények terv szerinti javításához. Ezt két esettanulmány is bizonyítja, amelyek az *Egészséges Korbarát Otthonok* program 2022. augusztusi, időközi beszámolójában olvashatóak.¹⁷

Az egyik esettanulmány a következő:

- Előzmények, résztvevők:

Mark és David, a 70-es éveik közepén járó két testvér egy vidéki mezőgazdasági területen lévő kis házban laknak, ami nem a tulajdonuk, de felnőtt életük nagy részében ott éltek és dolgoztak a farmtulajdonossal kötött megállapodás részeként. A tanya tulajdonosa elhunyt, a házon nem végeztek semmiféle karbantartást az elmúlt években.

2021 szeptemberében Mark szociális munkása kapott egy jelentést, amely szerint a testvérpár nem részesült semmilyen közösségi támogatásban, mobilitási problémákkal küzdenek, és az otthonuk is nagyon rossz állapotban van. Az igényfelmérés során az *Egészséges Korbarát Otthonok* program koordinátora megjegyezte, hogy „A kis ház (*cottage*), amelyben Mark lakik, nagyon elhanyagolt (nincs fűtés, a WC nem működik, a hely hideg és nedves, penészes a fal és a mennyezet, a tető beázik). „Az otthon lakhatatlan, ami kihat a testvérpár testi és lelki egészségére” – írta a koordinátor.

- Intézkedések:

A helyi koordinátor segített Marknak és Davidnek abban, hogy lakáskérelmet nyújtsanak be a helyi önkormányzathoz szociális lakhatásért. Ezt követően a koordinátor találkozott a lakásügyben eljáró tisztviselőkkel, és támogató levelet nyújtott be Mark és David lakhatási helyzetével kapcsolatban. Az önkormányzat a testvéreknek 2022 áprilisában egy, a közeli faluban található új otthont ajánlott fel, ahonnan jobban elérhetőek a számukra szükséges szolgáltatások.

¹⁷ Healthy Age Friendly Homes, Interim Report 2022, Government of Ireland, https://agefriendlyireland.ie/wp-content/uploads/2022/08/Healthy-Age-Friendly-Homes_Interim-Report_August-2022.pdf (Letöltés ideje: 2022. 10. 27.)

- Potenciális megtakarítások:

Mark és David az Egészséges Korbarát Otthonok Programba való beutalásuk és a rászorultságuk felmérése révén hozzájutottak egészségügyi szolgáltatásokhoz, és az alapellátáson túl további támogatásokat is igénybe vehettek. A Program nyújtotta beavatkozás nélkül a testvérek az egyre romló lakáskörülményeik miatt aligha kerülhették volna el, hogy idő előtt tartós bentlakásos gondozásba kerüljenek. A szociális lakhatás biztosításával meg lehet akadályozni Mark és David egészségi állapotának – az életkörülmények és a szolgáltatások hiánya miatti – romlását, s a sürgősségi ellátáshoz vezető lehetséges veszélyhelyzetek (például elesés, krónikus betegségek) esélye is csökkent ezáltal.

Az emberbaráti és szociális megfontolásokon túl a tanulmány kitér a megfelelő lakhatás megoldásának pénzügyi vetületére is. Az ír állam számára ugyanis valóban jelentős költségmegtakarítást jelent, hogy a két idős, de önmagát még ellátni képes, jó erőnlétben lévő férfi nem kerül bentlakásos gondozási intézménybe, vagy nem kell óriási kórházi számlát fizetni a kezelésük után.

3. Franciaország

a.) Quimper

A franciaországi Quimper városának önkormányzata számára a WHO és a francia nyelvű korbarát hálózat szemléletének bevonásával az egyik prioritás az volt, hogy megismerjék Quimper városának demográfiai alakulását és az ebből következő széles körű feladatokat az elkövetkező évtizedekre vonatkozóan, 2040-ig.

Quimper önkormányzata ezért speciális demográfiai vizsgálatot végeztetett, amely lehetővé teszi az időskorúak „jó idősödésének” elősegítése érdekében végrehajtandó fontos feladatok jobb felmérését az általuk lakott terület különböző részein.

A Le Compas nevű francia társadalomkutató központ 2014-es, Quimper-re vonatkozó demográfiai előrejelzései szerint a város lakossága folyamatosan öregszik. A 60 éves vagy annál idősebb lakosok száma a 2010-es években 14 920-ról 19 630-ra emelkedik majd, 2030-ra pedig eléri a 23 270-es lélekszámot. A 60 év feletti aránya 2030-ra 23%-ról 36%-ra fog emelkedni. Ez a változás elsősorban a 85 éves és idősebb népességet (+146%) érinti majd.

A Quimper-i idős lakosságon végzett vizsgálat alapján készült becslés szerint az eltartott idősök száma 2020-ban 1630-ra, majd 2030-ban 2340-re nő.

Az eredmények megszületése után az önkormányzati időspolitikában prioritás lett a lakhatási, egészségügyi, akadálymentesítési és közlekedési bizottságok felállítása választott tisztségviselők, szakemberek, nyugdíjasok összefogásával, hogy számba vegyék a végrehajtandó teendőket. A cél

az volt, hogy a diagnosztikai szakaszból gyorsan átlépjének a megvalósítások és a nagyprojektek szakaszába. Végül hárompontos cselekvési programot nyújtottak be a város polgármesterének:

1. Az első a szabadidőhöz és a kultúrához való hozzáférésre vonatkozott, beleértve az autonómiájukat elvesztett idős embereket is.
2. A második két, szomszédos – egy szegény és egy jómódú – kísérleti mikrokörzet kiválasztásából állt, hogy összehangolja az időspolitikát, az egészségügytől a szabadidős programokig.
3. Egy harmadik projekt a kommunikációról szólt: széles körben ismertté tenni a WHO elgondolásait és szemléletét a korbarát jelleg kapcsán konferenciák és workshopok szervezésével.

b.) Bordeaux

2013-ban Bordeaux városában született meg s mára immár országos hálózattá vált az *Ensemble 2 Generations* szervezet,¹⁸ amely komplex feladatokat vállal magára. Egyrészt megszervezi az idősek és az egyetemista generáció együttműködését, az idősek mindennapos segítségét diákok által, de arra is van lehetőség, hogy egy idősebb ember segíthessen rászoruló diáknak – például a tanulás terén, vagy egyszerűen csak azzal, hogy beszélget a fiatallal, meghallgatja problémáit és megpróbál rájuk megoldást kínálni.

c.) Toulouse

A dél-franciaországi Toulouse 494 000 főnyi lakosának 17%-a volt 60 év feletti 2018-ban. A Garonne folyó partján fekvő város 2015-ben csatlakozott az Age Friendly World hálózatához. A város idősbarát programjának előkészítéskor a többi településhez hasonlóan itt is általános irányelveket fogalmaztak meg:

- az elszigeteltség és a bizonytalanság megelőzése,
- az információhoz, a kommunikációhoz, a közszolgáltatásokhoz való akadálytalan hozzáférés,
- az idősödés káros hatásainak megelőzése,
- hozzáférés a kulturális, digitális, sport- és szabadidős tevékenységekhez,
- a generációk közti interakciót támogató kezdeményezések,
- a lakhatáshoz való hozzáférés és a gondozási létesítmények fejlesztése.

A programpontok közül többre is megoldást nyújt a *MonToulouse (Az Én Toulouse-om)* Senior kártya, amelyet az önkormányzat a *Mob4seniors* projekt részeként fejlesztett ki, hogy növelje az önkormányzat által szervezett tevékenységekben részt vevő idősök számát. Az intelligens,

18 Honlapjuk elérhetősége: <https://ensemble2generations.fr/> (Letöltés dátuma: 2022. 10. 27.)

személyre szabott kártya Toulouse-ban (és környező vidéki térségeiben) ingyenes vagy kedvezményes hozzáférést biztosít a kulturális, szabadidős, digitális és sporttevékenységek széles skálájához, beleértve az étkezési és közlekedési szolgáltatásokat.

A *Senior MonToulouse* kártyáról további, konkrét információkat olvashatunk Toulouse önkormányzati honlapján.¹⁹ Eszerint a 60 év feletti nyugdíjasok:

- ingyenesen vehetik igénybe az önkormányzati uszodákat és korcsolyapályákat,
- ingyen látogathatják a városi múzeumokat és a Toulouse-i Múzeumot hétvégén (kivéve az időszaki kiállításokat),
- részt vehetnek az idősek számára a Salle du Sénéchalban (egy közösségi rendezvényterem) szervezett konferenciákon, valamint a Városháza által szervezett kulturális és városlátogatásokon,
- a városi könyvtárakat ingyen használhatják.

Kedvezményes tarifával vehetik igénybe:

- a városháza által biztosított sport- és szociokulturális tevékenységeket,
- az időseknek fenntartott éttermek kínálatát 3,40 eurós étkezéssel,
- a városháza partnerei által kínált kulturális tevékenységeket.

A 62, illetve 65 év feletti nyugdíjasok jogosultak a Vélô Toulouse (kerékpárkölcsonzés) éves előfizetésére és kedvezményesen vehetik igénybe a Tisséo nevű tömegközlekedési rendszer metró-, villamos- és autóbusz-hálózatának járatait. A kedvezmény mértéke jövedelemtől függően lehet 70, 80 és 100%. A kártya 2019 májusától online is igényelhető, és az önkormányzat kipostázza az elkészült okmányt.

A kártya hozzáférést biztosít az Allô Seniors szolgáltatáshoz is, amely dedikált támogatást nyújt az idősebb lakosoknak. Az Allô Seniors egy telefonos fogadóplatform (hétfőtől csütörtökig 8:30–16:45, pénteken 8:30–13:00 között), amely az idősek meghallgatását és rendszeres látogatását kínálja anélkül, hogy helyettesítené a házi segítségnyújtó szervezeteket. A 2016 októberében elindított kezdeményezés céljai:

- konkrét segítséget nyújtani a törekeny egészségi állapotú és elszigetelt idős embereknek,
- javaslatot tenni az illetékes szolgálatoknak a mindennapi élet területén nyújtott támogatás érdekében,
- ha szükséges, az idős személy otthonában érdeklődő, beszélgetéses látogatásokat tenni.

Toulouse-ban az idősek számára elérhető szolgáltatásokkal, juttatásokkal kapcsolatban egy külön információs ponton lehet tájékozódni, ez a Point Info Senior.

A városi önkormányzat az idősek egészségügyi ellátását is szeretné megkönnyíteni, ezáltal

¹⁹ A honlap elérhetősége: <https://www.toulouse.fr/web/social/seniors-a-toulouse/carte-montoulouse-senior> (Letöltés dátuma: 2022. 10. 27.)

is csökkentve az egészségügyben tapasztalható társadalmi egyenlőtlenségeket. Az úgynevezett Mutuelle Communale (közösségi egészségbiztosítás) célja a 60 év feletti idősök ellátáshoz való hozzáféréseinek megkönnyítése, ennek érdekében 2022 januárjában az önkormányzat megállapodást írt alá az egyik helyi egészségpénztárral. A szolgáltatás igénybe vételének fő feltétele, hogy a biztosított Toulouse-i lakos legyen, akinek havi nettó jövedelme nem éri el az 1800 eurót. Az ellátás 6 alapvető egészségügyi kiadási tételt fedez: folyó ellátás, látszerész, hallással kapcsolatos vizsgálatok, kórházi kezelés, fogászati ellátás és a prevenció.

Az idősök étkezését is kiemelten kezeli a Toulouse-i önkormányzat. A városban 15 szenior étterem működik, ezekben az idősök 3,40 euróért ehetnek olyan menüt, amelyet az általános iskolákban is felszolgálnak. A fentebb említett Allô Seniors-on keresztül az ebéd házhoz szállítását is lehet kérni.

A Toulouse-i önkormányzat az idősök számára kulturális és sporttevékenységeket is kínál, melyek a következők:

- a 60 év felettiak számára különféle intenzitású séták és sportséták
- beszélgetős konferenciák a már említett Sénéchal-teremben.²⁰ A 2022. őszi szezonban például ilyen előadásokat lehet/lehetett meghallgatni:
 - a boszorkányság története Francia Baszkföldön, 1609-ben
 - Mexikó, az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig
 - Befektetések és nyugdíjak
 - Ciprus szigete, egy ősi útkereszteződés
 - A méh története
 - Közvetlen érintkezésben polinéz cápákkal
- Látogatások, kirándulások, hosszabb utazások
- Sporttevékenységek (petanque, tollaslabda, kerékpározás, asztali tenisz stb.)
- Digitális oktatás²¹

d.) Párizs

Franciaország fővárosában 2019-ben több mint kétfélmillióan éltek, ennek kb. 20%-a 60 év feletti. Párizs 2017-ben csatlakozott az idősbarát városok hálózathoz. Az ennek apropóján bevezetett újításokról a párizsi önkormányzat honlapjáról lehet részletes információkat szerezni.²²

Párizs számos szolgáltatást kínál a 60 év felettieknek, különösen a Szociális Akcióközponton (CASVP = Centre d'action sociale de la Ville de Paris) keresztül. A társadalmi kapcsolatok

²⁰ A terem elnevezése, ahol egyébként minden korosztálynak tartanak rendezvényeket, véletlenül épp illik az idősprogramoknak helyet adó hely profiljához. A *sénéchal* (udvarmester, szó szerinti jelentése: *a legidősebb szolgáló*) szó ugyanis a latin *senex* (idős) szóból származik.

²¹ Valamennyi idősprogramról itt lehet olvasni: <https://www.toulouse.fr/web/social/seniors-a-toulouse> (Letöltés dátuma: 2022. 10. 27.)

²² A honlap elérhetősége: <https://www.paris.fr/seniors-a-paris> (Letöltés dátuma: 2022. 10. 27.)

elősegítésére, fenntartására az idősök klubjai kínálnak szabadidős tevékenységeket, a Párizsi Folyamatos Tanulás Egyetem (L'Université Permanente de Paris) pedig konferenciákat szervez a legkülönbözőbb, idősöket érdeklő témákban. A város mintegy száz egyesületet támogat a rekreáció, a kultúra, továbbá a társadalmi és generációk közötti kapcsolatok ápolása, valamint az idősök elszigetelődése elleni küzdelem területén. Párizsban is van szeniorokártya (Seniors+), amely ingyenes sporttevékenységeket biztosít. A mobilitási nehézséggel küszködő idősök számára létezik egy megrendelhető szállítási szolgáltatás, a PAM 75. Kedvezményes közlekedési bérlet vásárlására is van lehetőség.

Az ötletes és hasznos szolgáltatások között említhetjük a *Port'âge* programot. Párizs városa a mozgássérült vagy nehezen közlekedő idős lakosoknak úgynevezett dokumentumkézbesítési szolgáltatást kínál, amelynek keretében fiatal civil önkéntesek házhoz viszik a könyvtárból megrendelt könyvet, hangoskönyvet, CD-t, folyóiratot stb. A regisztrációhoz egyszerűen fel kell hívni a könyvtárat, meghagyni az elérhetőséget, majd a *Port'âge* munkatársai időpontot egyeztetnek a látogatások ütemezésére.²³

Egy másik rendkívül hasznos és valóban idősbarát szolgáltatás a *Tranquillité Senior*, amely az idősöket a bankügyeik elvégzésében segíti. A program elsősorban az ő biztonságukat célozza meg, amikor pénzfelvételi vagy befizetési műveleteket hajtanak végre a pénzügyintézetekben. Párizs városa megnyugtató és biztonságuk megőrzése érdekében megerősítette a számukra rendelkezésre bocsátott támogatási és védelmi rendszert, hogy teljes nyugalomban bonyolítsák le a banki tranzakciókat. Hogyan is néz ki ez a gyakorlatban?

Az idős lakos időpontot egyeztet telefonon az önkormányzat Megelőzési és Védelmi Osztályának biztonsági felügyelőjével. A honlap külön emlékeztet: „Ne felejtse el otthon felírni a találkozó dátumát és időpontját!”²⁴ A telefonon egyeztetett időpontban civil ruhás biztonsági ellenőrök jelennek meg az idős otthonának ajtajánál, majd miután igazolták a személyazonosságukat és azt, hogy az önkormányzat megbízásából jöttek, egy megkülönböztetés (céges vagy önkormányzati logó) nélküli, légkondicionált gépkocsival elszállítják az illetőt a bankba, postahivatalba vagy egy ATM-hez. A biztonsági ellenőrök folyamatosan a szolgáltatást igénybe vevő közelében vannak, amikor az pénzt vesz fel vagy fizet be. Ha az idős nehezen tud tartósan álló helyzetben maradni, a várakozást, a sorban állást a pultnál valamelyik biztonsági ellenőr elvégzi helyette. Az ügyintézés követően az idős autóval visszaviszik és otthonáig kísérik.

A már említett Szociális Központ, a CASVP széles körűen segíti az idősöket az otthoni, háztartási teendők (bevásárlás, takarítás stb.) elvégzésében. Ez a házi segítségnyújtás a rászorultak számára kedvezményes áron járó szolgáltatás, egyébként 19,22 euró/óra. Rászorulóknak minősülnek azok

²³ A honlap elérhetősége: <https://mairie10.paris.fr/pages/port-age-des-livres-a-la-portee-des-seniors-22130> (Letöltés dátuma: 2022. 10. 27.)

²⁴ Elérhetőség a honlapon: <https://mairie17.paris.fr/pages/tranquillite-seniors-11941> (Letöltés dátuma: 2022. 10. 27.)

a 65 év feletti, akik önálló életvitelre nem képesek, illetve a 60 év feletti munkaképtelenek, akiknek segítségre van szükségük az otthonuk fenntartásához, az étkezéshez vagy főzéshez. A támogatás odaítélésének feltétele, hogy az illető legalább 3 éve párizsi lakos legyen. Ugyanennek a rászoruló körnek biztosítanak egy kiválasztott sürgősségi segélyszolgálathoz bekapcsolt távriasztós felügyeletet, valamint otthoni fodrászatot és pedikűrt.

Az idős párizsiak baráti áron történő étkezése szintén fontos szempont volt a szolgáltatások kialakításakor. Párizs 20 kerületében összesen 45 *Emeraud (Smaragd)* étterem vagy kifőzde várja, általában 12.00 és 13.30 között az ebédelni kívánó időseket.²⁵ Az éttermeknek külön-külön alhonnlapja van a párizsi önkormányzat weboldalán, onnan lehet tájékozódni a nyitvatartás és a megközelíthetőség mellett arról is, hogy mennyire akadálymentesített a hely, vagy van-e WC, wifi stb. (Meglepő módon a legtöbb helyen ez utóbbiak nem elérhetők).

4. Konklúzió

Tanulmányomban a brit és a francia jó gyakorlatokat vizsgáltam meg a WHO Idősbarát (Korbarát) Városok-projektje kapcsán. A munkával két célom volt, egy elvontabb és egy kézzelfoghatóan konkrét. Az elvontabb célom az volt, hogy egy, hazánkban, a társadalomtudományi kutatásokban még mindig nem eléggé hangsúlyosan megjelenő műfajban készítsek szakmunkát – ez a műfaj a „good/best practices”, ami óriási tárházat jelenthet a téma iránt alaposabban érdeklődő kutatóknak, de a szélesebben vett szakmának is. Tőlünk nyugatabbra a tudományos életben ez a kutatási módszer és egyben tudományos műfaj sokkal nagyobb hangsúllyal bír, és semmiképpen sem kap „anakronisztikus” vagy „kevésbé értékes, mert pozitivista” bélyegeket, mint az Magyarországon időnként előfordul. A másik célom pedig kifejezetten a „kedvcsinálás” volt: a jó gyakorlatok beindíthatók itthon is, de ezek a gyakorlatok „gondolatbeindítók” is lehetnek az olvasók számára, akik elsősorban társadalomtudományi kutatók lesznek, és talán akadnak majd olyanok is, akik önkormányzati munkatársként javaslattevő, illetve döntéshelyzetben lesznek.

²⁵ Elérhetőség: <https://www.paris.fr/lieux/restaurants-emeraude/tous-les-horaires> (Letöltés dátuma: 2022. 10. 27.)

Felhasznált irodalom

Bristol (2019): *Bristol Ageing Better*, Bristol, Minuteman Press

Bristol (2021): *One City Plan 2021*, Bristol, Bristol City

Sláintecare (2022): *Healthy Age Friendly Homes – Interim Report*, Government of Ireland

WHO (2007): *Global Age-friendly Cities – A Guide*, Geneva, World Health Organization

WHO (2015): *Measuring the Age-friendliness of Cities – A Guide to Using Core Indicators*, Geneva, World Health Organization

Zachár László¹

SÚLYPONTVÁLTOZÁSOK A FELNŐTTKÉPZÉS FELADATRENDSZERÉBEN

DOI: <https://doi.org/10.25116/kozelitesek.2023.3-10>

SHIFTS OF EMPHASIS IN THE TASK SYSTEM OF ADULT EDUCATION

Absztrakt

A tanulmány a felnőttek oktatásának és képzésének funkció- és feladatváltozását mutatja be az ezredforduló óta, elsősorban a emberi erőforrás és a tudástőke fejlesztésének nézőpontjából. Bevezetesként összefoglalja az emberi erőforrás társadalmi szerepével kapcsolatos elméletek és nézetek legfontosabb megállapításait. Ezt követően kiemeli az elmúlt évek fontosabb nemzetközi felnőttképzés-fejlesztési dokumentumainak lényegét, amit a hazai emberi erőforrás-fejlesztés célrendszerében is figyelembe kell venni. A második részben a hazai felnőttképzés feladatrendszerének változásaira mutat rá, a munkavállaló korú népesség iskolázottságának alakulását és annak munkaerőpiaci összefüggéseit figyelembe véve. Az elemzésben támaszkodunk egy közelmúltban befejeződött egyetemi kutatásra, mely ezt a problémakört vizsgálta. A tanulmány zárásaként javaslatokat fogalmazunk meg a felnőttképzés hazai feladatrendszerének súlyponti módosítására.

Kulcsszavak: emberi erőforrás, felnőttképzés funkciói, kulcskompetencia, munkaerőpiaci aktivitás, tudástőke

Abstract

The study presents the change in function and tasks of adult education and training since the turn of the millennium, primarily from the perspective of human resources and knowledge capital. As an introduction, it summarizes the most important findings of theories and views related to the social role of human resources. After that, it emphasizes the main content of the most important international adult education development documents of recent years, which must also be taken

¹ PhD, főiskolai tanár, professzor emeritus, Milton Friedman Egyetem, Kommunikáció- és Művelődéstudományi Tanszék.

into account in the target system of domestic human resource development. In the second part, we point to changes in the task system of domestic adult education, in the light of the evolution of the education of the working-age population and its labour market connections. In the analysis, we rely on a recently completed university research that investigated this issue. At the end of the study, we formulate proposals for modifying the centre of gravity of the domestic task system of adult education.

Keywords: human resource, knowledge capital, key competencies, labour market activity, adult learning functions

Bevezetés

A tanulmány a szak- és felnőttképzésben dolgozó szakemberek vagy a terület iránt érdeklődők számára kívánja röviden bemutatni a felnőttek oktatásának és képzésének funkció- és feladatváltását, elsősorban a emberi erőforrás és a tudástőke fejlesztésének nézőpontjából.

Bevezetéként összefoglalja az emberi erőforrás társadalmi szerepével kapcsolatos elméletek és nézetek legfontosabb megállapításait,² majd az ezredfordulón és az azt követően kibocsátott fontosabb nemzetközi felnőttképzés-fejlesztési dokumentumok fő tartalmát, különös tekintettel azokra, melyeknek a hazai emberi erőforrás-fejlesztés célrendszerében is kiemelten kell szerepelniük.

A tanulmány második felében a hazai felnőttképzés feladatrendszerének a rendszerváltozás óta történt változásaira mutatunk rá, majd röviden elemezzük a hazai munkavállaló korú népesség iskolázottságának alakulását és annak munkaerőpiaci összefüggéseit egy közelmúltban befejeződött egyetemi kutatás alapján, mely ezt a problémakört vizsgálta.³

A tanulmány zárásaként – az összefoglaláson túl – javaslatokat fogalmazunk meg a felnőttképzés hazai feladatrendszerének súlyponti módosítására – azaz az ismert és deklarált feladatok hatékonyabb megvalósítására, amennyiben az adott cél elérése változatlanul indokolt.⁴ Ebben a fejezetben ismertetjük álláspontunkat a felnőttképzési programtartalmak korszerű fejlesztési követelményeiről, melyek nem csak módszerfejlesztést jelentenek – gondolunk például a tudástőke kompetencia-oldalára.

2 Az emberi erőforrás mint humán tőke szerepével a társadalom és a gazdaság fejlettségében tradicionálisan – a 18–20. században – sok neves közgazdász foglalkozott: például Adam Smith (1776), Johann H. von Thünen (1826), Theodor W. Schultz (1979) stb. A jelenkor kutatói közül Magyarországon e témában széles körben ismert Polónyi István (Polónyi, 2002) és Varga Júlia (Varga, 1998) munkássága.

3 2020–21-ben a Milton Friedman Egyetem Kommunikáció és Művelődéstudomány Tanszékén folyó egyik kutatás a 15–64 év közötti munkavállaló korú népesség iskolai végzettségének és munkaerőpiaci aktivitásának (gazdasági aktivitás, foglalkoztatás, munkanélküliség) 2001–2019 közötti alakulását vizsgálta (Zachár, 2021a).

4 Az érvényes felnőttképzési feladatrendszer a Szakképzés 4.0 kormányzati stratégia (1168/2019. (III. 28.) Korm.h.).

Emberi erőforrás-elméletek mint a felnőttképzés célrendszerének alapjai

Mint már említettük, az emberi erőforrás mint humán tőke szerepét a társadalom és a gazdaság fejlettségében sok közgazdász kutatta, és nézeteik – esetenként egymásnak is ellentmondóan – jelentős hatást gyakoroltak a modern államok munkaerő-tervezési rendszerére, illetve oktatás-, képzés-, valamint munkaerőpiaci politikájára, majd az ezredfordulótól a felnőttképzési stratégiákra. Esetünkben azért kívánjuk a korábbi nézeteket/elméleteket áttekinteni, mivel jól alátámasztják a felnőttképzés megkerülhetetlen stratégiai szerepét a hazai emberi erőforrás biztosításában, amit esetenként – például gazdasági nehézségek, forráshiányos központi költségvetés esetén – nehéz realizálni.

Az emberitőke-elméletek kidolgozásának indítéka az az alapprobléma volt, mely szerint az országok fejlettsége közötti különbség (a nemzeti jövedelem eltérő növekedése) a tőke és a munkaerő mennyiségi növekedésével egyértelműen nem volt megmagyarázható.

Johann Heinrich von Thünen (1783–1850) a problémát az elsők között fogalmazta meg: „...az iskolázottabb nemzetek ugyanolyan anyagi javakkal több jövedelmet hoznak létre, mint az iskolázatlanabb népek, és mivel a magasabb iskolázottság csak a több anyagi jószág elfogyasztásával járó oktatási folyamaton keresztül biztosítható, az iskolázottabb népek nagyobb tőkét birtokolnak, amelynek hozadéka a munka nagyobb termelékenységében fejeződik ki” (Thünen, 1968; Varga, 1998: 11).

Megjegyezzük, hogy a munka termelékenységét ma általánosan elterjedt hatékonysági mutatóként használják az országok gazdasági összehasonlításában.⁵ Makrogazdasági szinten a munka termelékenységének mérésére a nemzetközi munkaügyi szervezet (ILO) által javasolt mutatót alkalmazzák: $\text{munkatermelékenység} = \text{bruttó hazai termék (GDP)} / \text{foglalkoztatottak száma}$. (A mutatót a ledolgozott órák alapján is kiszámíthatjuk a foglalkoztatottak száma helyett.)

Ugyanilyen fontos kérdéskör volt az emberi tőke természetének a leírása, illetve az emberi tőkébe történő beruházás követelménye, ugyanakkor a hasznosság és a megtérülés kritériumai. Adam Smith (1723–1790) 1776-ban megjelent *A nemzetek gazdagsága* című munkájában több helyen is foglalkozik az ember gazdasági szerepével (Smith, 1992). Az emberi tőke fajtái között említi a lakosság, illetve a társadalom valamennyi tagjának minden gazdaságilag hasznos tudását és képességét, amely közvetlenül a munka minőségében érzékelhető.⁶

5 „A termelékenység alatt általánosságban olyan hatékonysági viszonyszámokat értünk, amelyek azt mutatják meg, hogy mennyi érték keletkezik egységnyi felhasznált erőforrással. [...] A termelékenység képezi a hosszú távú növekedés és a fenntartható felzárkózás alapját. A jólét akkor tud folyamatosan emelkedni egy gazdaságban, ha a termelési/szolgáltatási folyamatok hatékonysága tartósan és érezhető mértékben emelkedik.” „...ezért a jólétben bekövetkezett változások követéséhez nélkülözhetetlen a termelékenység folyamatos és körültekintő mérése, elemzése.” „A munkatermelékenységet mérő több mutató átlaga alapján a hazai munkatermelékenység az uniós szint 62 százalékán, míg a TOP5 tagország 45 százalékán áll.” Magyar Nemzeti Bank, Termelékenységi jelentés, 2022. július, <https://www.mnb.hu/letoltes/termelekenysegi-jelentes-2022-julius.pdf>

6 „Minden nép életében az évről évre kifejtett munka az a tényező, amely az évente fogyasztott szükségleti és kényelmi cikkeket elsősorban szolgáltatja. [...] A nép tehát aszerint lesz szükségleti és kényelmi cikkeivel bővebben, vagy szűkösebben ellátva, hogy kisebb vagy nagyobb az az arány, amely a közvetlen munkatermékek, illetve az értük beszerezhető termékek mennyisége és a fogyasztók száma között fennáll. Ezt az arányt viszont minden népnél szükségképpen két körülmény szabályozza: először a munka kifejtése során általában megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség, másodsor pedig a hasznos munkát végző és ilyen munkát nem végző egyének közötti számarány. [...] Úgy látszik egyébként, hogy az ellátottság bősége vagy szűkös volta inkább függ az első, mint a második körülménytől”.

Álláspontja szerint: „Ezek megszerzése tényleges kiadásokat jelent, mivel megszerzőjét neveltetése, tanulmányai vagy tanonckodása idején el is kell tartani; alapjában véve mindezt úgy kell felfogni, mint az illető személyében rögzült és megtestesült tőkét. Ez a tudás és készség az illető személy vagyonának része, de egyben része ama társadalom vagyonának is, amelyhez a személy tartozik. A munkás fokozott egyéni kiképzését ugyanúgy foghatjuk fel, mint a munkát megkönnyítő és megrövidítő gép vagy szerszám beszerzését; bizonyos kiadást jelent ugyan, de ez profittal együtt megtérül”.

Az előzőekben vázlatosan bemutatott főbb emberitőke-elméletek további sorából kiemelkedik Theodor W. Schultz munkássága, amelyet közgazdasági Nobel-díjjal ismertek el (1979) (Schultz 1983: 313). Elméletének egyik kulcsmegállapítása szerint: „...A munkaerő gazdasági szerepében meghatározó jelentőségű emberi tudás hosszú, költséges folyamat eredményeképpen alakul ki, amely leginkább a beruházási folyamathoz hasonlít” (Schultz, 1983:48; Polónyi 2002: 19).

Schultz öt fő kategóriába sorolja az emberi képességeket növelő tevékenységeket (Schultz, 1983: 60; Polónyi 2002: 19):

1. az egészségügyi létesítmények és szolgáltatások – amelyek az emberek élettartamát, erejét, állóképességét, vitalitását és életképességét befolyásolják;
2. a munka közbeni képzés;
3. a formális, szervezett, elemi, közép- és felsőfokú oktatás;
4. a felnőttképzési programok;
5. az egyének és családok vándorlása a változó munkalehetőségekhez való alkalmazkodás érdekében.

Fontos észrevenni, hogy Schultz konkrétan megnevezte mindazokat a felnőttképzési színtereket, amelyekben az egyén fejlesztheti tudástőkéjét (a teljes oktatási rendszerben, a munkahelyein, és különféle felnőttképzési programokban).

Schultz elméletéből ki kell még emelni, hogy új specifikus emberitőke-tulajdonságokat határozott meg. Ezek többek között: Az emberi tőke nem választható el a személytől, akié, így az emberi tőke nem ruházható át, az emberi tőke az egyén élete végéig tart.⁷ Az emberi tőke az emberekbe történő befektetéssel szerezhető meg. Az emberi tőkéből származó magánhasznok ösztönzőek, de társadalmi hasznok is ösztönzően hatnak az emberi tőkébe való közösségi befektetésekre. Az emberi tőke két részből tevődik össze: az öröklött és a megszerzett képességekből. A gazdaságilag fejlett országokban az emberi tőke nagyobb része megszerzett képesség. Az emberi tőke nem látható. Ami észlelhető, az az emberi tőke hatása, amelynek két általános formája van: belső és külső. Az emberi tőke belső hatásától (iskolázottság, munkahelyi továbbképzés, munkatapasztalatok, egészségi állapot stb.) növekszik az egyén magánhaszna (jövedelme, jóléte). Az emberi tőke külső

7 A jellemzők összefoglaló felsorolásához felhasználtam Polónyi István többször idézett tankönyvét (Polónyi, 2002).

hatásainak is jelentékeny pozitív hatása van a gazdasági növekedésre. Az emberi tőke növeli mind a munka(erő), mind a fizikai tőke termelékenységét.

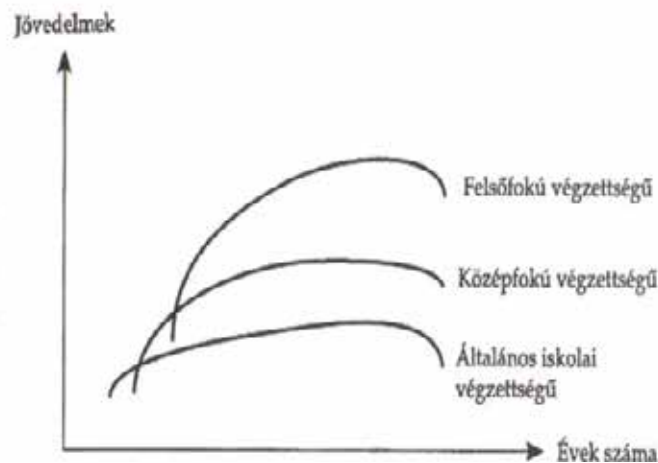
Összefoglalva: Schultz elmélete a korábbiaknál szélesebb körűen kutatta az emberi tőke természetét, annak makro-, közösségi és egyéni vonatkozásait egyaránt. Elemezte a hasonlóságot a beruházási folyamathoz, azon belül a megtérülés kritériumait, ugyanakkor az egyéni és társadalmi hasznosság követelményét. Lényeges ismereteket adott az emberi képességek fejlődéséhez szükséges tevékenységi formák összefoglalásával, illetve az emberi tőke tulajdonság-kataszterének kidolgozásával. Rámutatott, hogy amennyiben az emberi képességek fejlődése nem tart lépést a fizikai tőkével, ez a gazdasági növekedés korlátjává válik.

A mai emberierőforrás-elméletek közül fontosnak tartjuk azokat, melyek összefüggéseket keresnek és tárnak fel a magasabb iskolázottság és a gazdasági fejlettség között, az iskolázottság és a munkaerőpiaci aktivitás hosszabb távra szóló – elméleti és gyakorlati – összefüggéseiről, illetve a magasabb iskolázottság pozitív hatásairól.

Az iskolázottság gazdasági összefüggéseit kutató elméletek jelentős képviselője Varga Júlia, aki *Oktatás-gazdaságtan* című munkájában (Varga, 1998: 164) bemutatta, hogy az alap-, közép- és felsőfokú végzettségű népességcsoportok életkeresete miként nő az életpályán, ugyanakkor a köztük lévő különbségek definitív módon úgy térnek el egymástól, hogy az egyben törvényszerűséget mutat. Vizsgálatában kimutatta az alábbiakat:

- a különböző iskolázottságú emberek életkereseti görbéi jellegzetesek, melyek ugyanakkor függetlenek a gazdasági fejlettségtől (lásd: 1. ábra – Varga 1998: 14);

1. ábra – Életkereseti görbék iskolai végzettség szerint

- az iskolai végzettség szerinti kereseti különbségek az időben nőnek, azaz bármely életkorban annál nagyobbak az iskolázottsághoz kapcsolható kereseti előnyök, minél magasabb végzettségűekről van szó;
- a magasabb végzettségűek kereseti görbéje azért helyezkedik el magasabban, mint az alacsonyabb keresetűeké, mert nagyobb az emberi tőkéjük, magasabb a termelékenységük;
- az emberi tőke az életkorral együtt növekszik, többek között amiatt, mivel az iskolázás befejezését követően tovább gyarapszik az emberitőke-állomány a munka közbeni képzés és tapasztalatszerzés következtében.

Összefoglalva a vázolt főbb elméleti nézeteket, érzékelhető, hogy a társadalmak fejlettségében az emberi erőforrás meghatározó, melynek fejlesztéséhez folyamatos és differenciált oktatás-képzés, ugyanakkor más típusú – pl. népegészségügyi – szervezett tevékenység is szükséges.

A fejlesztés megvalósítása beruházás jellegű, mivel hosszú távra szóló anyagi és szellemi ráfordítást igényel egyéni és társadalmi szinten egyaránt, ezek beruházási követelménye viszont a megtérülés, illetve a mérhető hasznosság.

Az emberierőforrás-fejlesztés tartalmának domináns része a jelen és a közeljövő (munka) tevékenységeinek megvalósításához nélkülözhetetlen tudás megszerzése. Ennek az életpálya elindításához szükséges része az iskolai rendszerű oktatásban és képzésben elsajátítható, azt követően viszont – az életpálya sikeres fenntartásához (megerősítéséhez, vagy módosításához) szükséges tudás – a felnőttoktatás és képzés rendszerében, formális vagy nem formális rendszerű oktatásban/képzésben. Utóbbi időtartama és nehézségei jóval nagyobbak, mint a gyermek- és ifjúkori tanulása.

A fejlett országok emberi erőforrás-fejlesztési stratégiái

Az ezredfordulón és az utána következő két évtizedben a fejlett országok emberi erőforrás-fejlesztési stratégiáiban jelentős változások kezdődtek, melyek jelenleg is tartanak. A 80-as évektől folyamatosan jelentek meg a nemzetközi szervezetek (ILO, UNESCO),⁸ valamint az Európai Unió állásfoglalásai,⁹ melyek középpontjában a gazdaságfejlesztés – azon belül a foglalkoztatásbővítés – humán tényezőinek folyamatos biztosítása állt. Ennek fő eszköze az élethosszig tartó tanulás (LLL), melynek „...követelménye rövid idő alatt – 1997–1999 között –, a fiatal és felnőtt munkaerő iskolázottságának és szakképzettségének növelésére irányuló cél- és feladatrendszerben (ALE) fogalmazódott meg, és beépült az európai országok foglalkoztatásfejlesztési irányelveibe. Az Európai Unió magas fokú követelményeket támaszt a tagállamokkal szemben: konkrét teljesítménymutatók

8 A foglalkoztatás fejlesztéséről: ILO 1975. évi 142. sz. egyezmény – (2000. évi LXIX. törvény). Felnőttképzés: Hamburgi Nyilatkozat; a jövő menetrendje: UNESCO, 1997. 31.

9 Az Európa Tanács állásfoglalása: „Memorandum az élethosszig tartó tanulás Európájáról”. 2000, Az Európa Tanács Foglalkoztatáspolitikai irányelvei, 2002.

elérését kell kitűzniük a népesség iskolázottságának és szakképzettségének fokozására.” (Zachár, 2007: 15). Hangsúlyozni kell azt is, hogy a kinyilvánított fejlesztési törekvéseket az EU testületei ma is időszerűnek és korszerűnek tartják, így például rendre visszatérnek korábbi állásfoglalásaikra, illetve irányelveikre: áttekintik azok megvalósulását, másrészt megerősítve, vagy módosítva továbbra is ajánlják a tagállamok számára.¹⁰

Az Európai Unió állásfoglalásai közül két dokumentumot érdemes külön is megemlíteni, melyek jelentősége véleményünk szerint kiemelkedő. Az egyik a Memorandum az egész életen át tartó tanulásról és az azt követő részletes teljesítménymutatók, a másik pedig a kulcskompetenciákról szóló irányelvek, illetve azok továbbfejlesztése.

Az egész életen át tartó tanulás szervezeten az iskolarendszerű, vagy a felnőttképzés valamely szintjén és formájában való részvételben manifesztálódik. A tanulási részvételeket az iskolarendszeren kívüli képzésben az alábbi teljesítménymutatók szerint lehet mérni: a foglalkoztatást segítő támogatott képzésekben, a munkáltatók által szervezett képzésekben, a szakmai képzésekben részt vevők adatai. A képzési adatok között kiemelten tartják számon a képzésekben részt vevők megoszlását az iskolai végzettség, a kor és nemek szerint, ugyanakkor az adatok tovább bonthatók (pl.: regionális, ágazati stb. relációban).

A mutatók közül a népesség iskolai végzettségének alakulása meghatározó az emberi erőforrás potenciális munkavégző képessége szempontjából és közvetett hatása van a gazdaság teljesítő- és megújulóképeségére. A népesség fiatalabb korosztályainak iskolai végzettsége ugyanis jelentősen befolyásolja a felnőtt rétegek későbbi tanulási aktivitását (igényét) is, illetve kiinduló alapot ad a felnőttképzési kapacitások meghatározásához.

A népesség iskolai végzettségének alakulása az egész életen át tartó tanulás egyik minőségi mutatója, amely többek között tartalmazza: az alapfokú képzésben részt vevők számát és arányát, a tankötelezettség teljesítését, a legalább befejezett középiskolai, illetve a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányát (Zachár, 2007: 30).

A felnőttképzés potenciális tanulói körének meghatározása szempontjából lényeges azon rétegek figyelembe vétele, amelyek a tankötelezettségi kor végéig nem képesek befejezni az általános iskolát, illetve az általános iskola befejezése után nem folytatják tanulmányaikat a középfokú iskolarendszerben, továbbá amely réteg a szakmunkásképzőből vagy szakiskolából, illetve a középiskolából (gimnázium, szakközépiskola) kimaradnak.

A másik jelentős irányelv a kulcskompetenciákról szóló, melyet 2006-ban fogadtak el, és 2018-ban módosítottak. Tartalmáról azért kell összefoglalóan szólni, mert az ma is időszerű általános követelményrendszert jelent a felnőttképzés számára.

¹⁰ Az Európa Tanács állásfoglalása a felnőttkori tanulásra vonatkozó megújított európai cselekvési programról, 2011. Az Európai Parlament és Tanács ajánlása az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról, 2006. Melléklet – Európai Referenciakeret. Az Európa Tanács ajánlása az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról, 2018. Az Európa Tanács ajánlása a kompetenciafejlesztési pályákról: Új lehetőségek felnőttek számára, 2016.

A kulcskompetenciákat ugyanis minden képzési programban „meg kell találni”, azaz megkülönböztetett módon tervezni és elsajátíttatni, mivel az mindenki számára „kulcs” a sikeres élet valamely alkotóeleméhez (lásd: Az Európai Parlament és a Tanács Ajánlása... 2006/962/EK).

A kulcskompetenciák:

1. az anyanyelven folytatott kommunikáció;
2. az idegen nyelveken folytatott kommunikáció;
3. matematikai kompetencia és alapvető kompetenciák a természet- és műszaki tudományok terén;
4. digitális kompetencia;
5. a tanulás elsajátítása;
6. szociális és állampolgári kompetenciák;
7. kezdeményezőkézség és vállalkozói kompetencia;
8. kulturális tudatosság és kifejezőkézség.

A kulcskompetenciák részben egymásba fonódnak; lényeges, hogy a kompetenciák felsorolási sorrendje nem jelent fontossági különbséget, az egyes kompetenciákat nem lehet egymással szembeállítani. A kulcskompetenciák referenciakerete tartalmazza az adott kompetencia meghatározását és annak rövid tartalmát: ismeret, készség és attitűd tagolásban, ezért a képzési programot tervező szakember számára segédletként használható.

A legújabb közösségi dokumentumot 2021-ben bocsátotta ki a Európai Unió, mely a felnőttképzés 2030-ig terjedő feladatait tartalmazza.¹¹ A mintegy 20 oldalas dokumentum részletesen elemzi a felnőttoktatás és képzés egyes funkcióit (alapkészségek pótlása, szakképesítés megszerzése, illetve munkavállalói készségek fejlesztése) és formáit (formális, nemformális és informális tanulás), más oldalról általánosan megállapítja, hogy a felnőttek tanulási aktivitása visszaesett a COVID-19 megjelenése előtti szintre.¹²

A Tanács részletes feladatterv alapján felkéri az államokat, hogy erősítsék a felnőttképzés részére nyújtott támogatást politikai-, kormányzati-, vállalati, munkaadói- és szakfeladati, intézményi szinten, beleértve az állampolgárok tájékoztatását, tanulási támogatását és a tevékenységek monitorozását is. Általános aktivitási célként tűzi ki a Tanács, hogy a tanuló felnőttek aránya 2025-re a 47, 2030-ra a 60 százalékos arányt érje el uniós átlagban.

11 Az Európa Tanács állásfoglalása a 2021–2030 közötti időszakra szóló új európai felnőttoktatási menetrendről, 2021.

12 Az országok felnőttképzési aktivitásának uniós átlaga 9-11 százalék között mozog, ezen belül a magasabb értékeket a nők körében, az alacsonyabbakat a férfiaknál mérték (Állásfoglalás 14. pont).

A hazai felnőttképzés feladatváltásai a rendszerváltás után

A felnőttképzés feladatrendszere az elmúlt évtizedekben jelentős változáson ment keresztül, aminek döntő oka a rendszerváltás után bekövetkezett és ma is tartó gazdasági-társadalmi átalakulás. Az emberi erőforrás már említett meghatározó szerepét Magyarországon a humánpolitikai szakemberek alapvetően elfogadják, ennek pontos megnyilvánulásai azonban csak a hazai piacgazdaság kialakulásának folyamatában érzékelhetők/mérhetők (Zachár, 2021: 10).

A rendszerváltás után az emberierőforrás-fejlesztés a magyar társadalom- és gazdaságfejlődés egyik központi és hosszú távra szóló feladatává vált. Ennek oka alapvetően az, hogy a társadalom tagjainak nem csak alkalmazkodniuk kellett a kialakuló piacgazdasághoz, hanem annak létrehozásában és működtetésében aktívan részt venniük. Ez a feladat alapfeltételként követeli meg a munkaerő szakmai tudásának és képességeinek állandó fejlesztését, szükség szerint többszöri – akár négyszer-ötször bekövetkező – szakmaváltást az aktív élet során. Az alkalmazkodás kulcstényezője a „tudás-társadalom” fejlettsége, amely – a potenciális és a ténylegesen funkcionáló munkaerő szakmai képzettségén kívül – magában foglalja a teljes népesség iskolázottságának szintjét és korszerűségét, illetve az egész életen át tartó tanulás kiterjedtségét és szervezettségét. Mindezek elérésében és folyamatos fenntartásában kulcsszerepe van a rendszerváltás óta többször is átalakult felnőttoktatási és képzési rendszernek, mind az iskolai, mind az iskolarendszeren kívüli oktatás és képzés területén (Zachár, 2007).

A felnőttek oktatása és képzése az emberierőforrás-fejlesztés döntő jelentőségű szektora, tekintve, hogy az életút nagyobb részében tölt be aktív szerepet, mint a fiatal- és ifjúkorban funkcionáló iskolarendszerű oktatás és képzés. Magyarországon a rendszerváltás utáni gazdasági és társadalmi átalakulást – az eltelt több mint harminc évben – a felnőttoktatás és képzés (továbbiakban: felnőttképzés) szükségszerűen változó súllyal és sikerrel segítette.¹³

Megemlíthető, hogy a piacgazdaság megteremtésének időszakában a nyílt munkaerőpiacra való visszatérést segítő szakképzési programok domináltak a tömeges munkanélküliség erőteljes csökkentésére mind a szakképzetlen, mind az úgynevezett „nem piacképes” szakképesítéssel rendelkező munkavállalói rétegek képzésében. A tömeges munkanélküliség megszűnése, majd a foglalkoztatás bővülése után viszont a munkaadóknál folyó úgynevezett belső képzések váltak meghatározó felnőttképzési formává.

A jelenlegi évtized felnőttképzési feladatrendszerében a hagyományos funkciók ellátásán kívül – mint az első szakképzettség megszerzése, vagy a folyamatos szakmai képzés (tovább- és átképzés) – előtérbe került a munkaerő minőségorientált képzése, mely egyrészt egy korszerűbb és egységesebb vizsgarendszer funkcionálását, másrészt a korszerű munkavállalói tulajdonságoknak

¹³ Jelentős állomása volt a felnőttképzés intézményessé tételének a felnőttképzési törvény megalkotása (2001. évi CI. törvény a felnőttképzésről).

a szakmai tudással azonos szintű elsajátítását foglalja magában, mint például a pályorientáció-választás korrekciójának képességét, vagy az eredményes munkavégzéshez szükséges magatartási tulajdonságokat/készségeket.

A felnőttképzés aktív szerepe a gazdasági-társadalmi átalakulásban ráirányította a közfigyelmet erre a humán szektorra. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy a rendszerváltozást megelőző, valamint az azt követő évtizedekben a fejlett országok emberierőforrás-fejlesztési stratégiáiban is jelentős változások kezdődtek, melyek azóta is tartanak, és amelyek leglényegesebb dokumentumait bemutattuk. Tekintve, hogy Magyarország magasabb szintű integrációjának az európai és a világgazdaságba szinte kizárólagos erőforrás-tartaléka a munkaerő, illetve annak minősége és fejlődőképessége, véleményem szerint az egész életen át tartó tanulás rendszerszerű fejlesztése az európai állásfoglalások figyelembe vételével számunkra is nemzeti érdek, különös tekintettel arra, hogy felnőttképzési céljaink eléréséhez az Európai Unió támogatási forrásaira továbbra is szükségünk van, és azokat fel kívánjuk használni.

A munkavállalási korú népesség iskolázottságának és munkaerőpiaci aktivitásának alakulása

Egy fejlett ország tudástőkéjének meghatározó része a munkavállalási korú népesség iskolai/szakmai végzettsége, mellyel szemben az egyik alapvető követelmény, hogy az az idő függvényében „gyarapodjon”, azaz a tudástőke folyamatosan nőjön, nemcsak a magasabb iskolai végzettség/szakmai képzettség, hanem a felnőttképzés eredményeképpen is.

A tanulmány további részében röviden összefoglaljuk a hazai tudástőke alakulását és hasznosságát – mint a befektetett oktatási és képzési/szakképzési költségek megtérülésével szemben támasztott alapvető követelmény teljesülését (ahogyan azt az elméletek összefoglalójában vázoltuk) –, mely többféle mutatóval mérhető. Az egyik a népesség iskolai végzettsége alakulásának szám- és aránybeli értékei, azon túlmenően, hogy az idő előrehaladtával az emberi erőforrás iskolai végzettsége általában emelkedik. A másik jellemzőcsoport az iskolai végzettség és a népesség munkaerőpiaci aktivitási sajátosságainak (gazdasági aktivitás, foglalkoztatás, munkanélküliség szám- és aránybeli értékei) összevetése alapján nyerhető, melyek alapulvételét a munkaerő objektív megítélésében az oktatásgazdaságtani irodalom általánosan elfogadja.¹⁴

¹⁴ Mint a bevezetőben említettük, ennek a problémának a feltárására irányult egy kutatás, mely a 15–64 év közötti munkavállalási korú népesség iskolázottságának és munkaerőpiaci aktivitásának összefüggéseit vizsgálta – annak eredményeit felhasználva elemezzük ezt a problémát (Zachár, 2023). A vizsgálat alapadatait a KSH „Tájékoztatási adatbázis / Népesség- és társadalomstatisztika / Munkaerőpiaci részvétel” menüpontjának nyilvános adataiból nyertük – a (<http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp>) linken –, a „15–64 éves népesség száma gazdasági aktivitás szerint”, illetve a „15–64 éves népesség gazdasági aktivitási mutatói”) – lekérdezéssel. A munkavállalási korú népesség iskolai végzettség szerinti alakulását „iskolafokok” szerint gyűjtött adatok alapján elemeztük, és a megállapításokat táblázatok, vonal- és kördiagram ábrák segítségével szemléltettük, melyek saját szerkesztésűek.

Az iskolázottság alakulása a vizsgált időszakban

A hazai emberi erőforrás munkavállalási korú – 15-64 év közötti – részének iskolázottsága számszerűen és arányaiban az elmúlt húsz év folyamán jelentősen nőtt, ugyanakkor új ellentmondások keletkeztek, ha a megváltozott követelményekhez is viszonyítunk. Az eredmények és a hiányosságok elemzéséből a felnőttképzési szektorra vonatkozóan pontosabb feladatok határozhatók meg, melynek során figyelembe kell venni a vizsgált időszak felnőttoktatási/képzési aktivitásait.

Pozitív irányú változások az iskolai végzettség alakulásában

Az egyik legnagyobb mértékű pozitív változás a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők nagymértékű számbeli – több mint egymillió fős –, valamint aránycsökkenése a munkavállalási korú népesség egyharmadáról egyötödére – lásd: 1. táblázat).

1. táblázat – A 15–64 éves népesség száma és megoszlása 2001 és 2019 (E fő, %)

Évek	végzettség max. bef. általános iskola	végzettség min. középfokú	összesen	adat jelentése
2001	2266,4	4584,9	6851,3	népességcsoport száma (E fő)
	33,1	66,9	100,0	arány népességen belül (%)
2019	1262,5	5064,6	6327,1	népességcsoport száma (E fő)
	20,0	80,0	100,0	arány népességen belül (%)

Forrás – saját szerkesztés a (Zachár, 2021) kutatás adatai alapján

A másik alapvetően pozitív változás a felsőfokú végzettségűek nagymértékű növekedése (több mint 600 ezer fővel), mely közel 80 százalékos, így arányuk a teljes munkavállalási korú népességben már több mint 20 százalék – lásd: 2. táblázat), azaz a munkavállalási korú munkaerő-állományból már majdnem minden 4. felnőtt felsőfokú végzettséggel lehet jelen a munkaerőpiacon.

2. táblázat – A 15–64 éves népesség megoszlása legmagasabb iskolai végzettség szerint 2001 és 2019 (E fő, %)

év	alapfokú végzettség		középfokú végzettség			felsőfokú végzettség		összesen E fő/%
	befejezetlen általános iskola	befejezett általános iskola	középfokú végzettség érettségi nélkül, szakmai végzettséggel	középfokú végzettség érettségivel, szakmai végzettség nélkül	középfokú végzettség érettségivel, szakmai végzettséggel	főiskola v. alapszak	egyetem v. mesterszak	
2001	209,8	2056,6	1777,8	678,4	1327,2	491,6	309,9	6851,3
	3,1	30,0	25,9	9,9	19,4	7,2	4,5	100,0
2019	89,2	1173,3	1552,8	921,9	1167,1	794,0	628,8	6327,1
	1,4	18,5	24,5	14,6	18,5	12,6	9,9	100,0

Forrás – saját szerkesztés (Zachár, 2021: 68)

Lényeges és pozitív változásnak tekinthető – döntő módon az előzőekben vázolt domináns változások következtében –, hogy összességében nőtt a legalább középfokú végzettséggel rendelkezők száma és aránya (beleértve az érettségi nélkül középfokú szakmai végzettséggel („szakmunkás”) rendelkezőket is; arányuk 2019-ben már elérte a 80 százalékot (lásd: 1. táblázat).

Szintén szembevetendő és pozitív változás a legalább érettségivel rendelkezők „többségbe kerülése”: mind számukat, mind arányukat tekintve. Ennek döntő oka a felsőfokú végzettségűek nagymértékű, és az érettségizettek kisebb mértékű számszerű növekedése. A kétféle végzettségi szinten lévők száma összesen több mint 700 ezerrel nőtt, arányuk 2019-ben már meghaladta a munkavállalási korú népesség 55 százalékát (3. táblázat).

3. táblázat – A 15–64 éves népesség száma és megoszlása max. középfokú végzettség érettségi nélkül, és min. középfokú végzettség érettségivel – 2001 és 2019 (E fő, %)15

évek	végzettség max. középfokú, érettségi nélkül	végzettség min. érettségi	összesen	adat jelentése
2001	4044,2	2807,1	6851,3	népességcsoport száma (E fő)
	59,0	41,0	100,0	arány népességen belül (%)
2019	2815,3	3511,8	6327,1	népességcsoport száma (E fő)
	44,5	55,5	100,0	arány népességen belül (%)

Forrás – (Zachár, 2021: 19. 3.tábl.)

Negatív irányú változások, illetve ellentmondások az iskolai végzettség alakulásában

A munkavállalási korú népesség iskolai végzettség szerinti alakulásában két végzettségi csoportban találunk egyértelműen negatív tendenciát, illetve ellentmondást: a középfokú végzettségűek érettségi

15 Az arányok alakulásában szerepet játszik a „vetítési alap” is, azaz a teljes munkavállalási korú népesség számának alakulása; látható, hogy a népesség a vizsgált időszak végére nagymértékben csökkent: több mint félmillió fővel (mínusz 7,7%), így az arányok torzulhatnak.

nélkül, szakmai végzettséggel, illetve a középfokú végzettségük érettségivel, szakmai végzettség nélkül csoport vonatkozásában (lásd: 2. táblázat adatai).

Az érettségivel nem rendelkező, szakképzettséggel rendelkező népességcsoport számszerű alakulása a vizsgált időszakban csökkenő volt, mértéke jelentős (több mint 200 ezer fő, kerekítve: 13%), és ennek következtében a népességen belüli arányuk is kissé csökkent (lásd: 2. táblázat).

Az érettségizett, szakképzettséggel nem rendelkező népességcsoport száma 2001–2019 között jelentősen nőtt, mégis negatív tendenciaként értékeljük, mivel munkaerőpiaci aktivitása alacsonyabb, mint az érettségivel nem rendelkező szakképzett népességcsoportnak. Ugyanakkor a szakképzetlenség növekedésének az okait véleményünk szerint meg kell vizsgálni, amire a tanulmány összefoglalójában teszünk javaslatot.

A nem csak pozitív hatású, ellentmondást, vagy megoldandó problémát is involváló változások közül ki kell emelni a legfeljebb általános iskolai végzettségű népességcsoport nagymértékű csökkenésének alapvetően kedvező jelenségét, tekintve, hogy a változás jó irányú és tartós. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a nagymértékű csökkenés azért nem tekinthető csak pozitívnak, mivel a legfeljebb általános iskolai végzettségű népességcsoport – egy és egynegyed millió fő – teljes egészében szakképzetlen, azaz minden ötödik munkavállaló korú felnőtt.

Meg kell jegyezni, hogy ezt a tényt a gazdaság munkaerővel szemben támasztott jelenlegi, a korábbinál lényegesen magasabb követelményei miatt negatívabbnak kell ítélni, mint húsz évvel ezelőtt. A jelenlegi elvárások ugyanis szinte kizárják a munkaerőpiacról a teljesen képzetlen emberi erőforrást, vagy rendkívül alacsony termelékenységű munkavégzési lehetőségekre van kínálat (ez általában nehéz fizikai segédmunka).

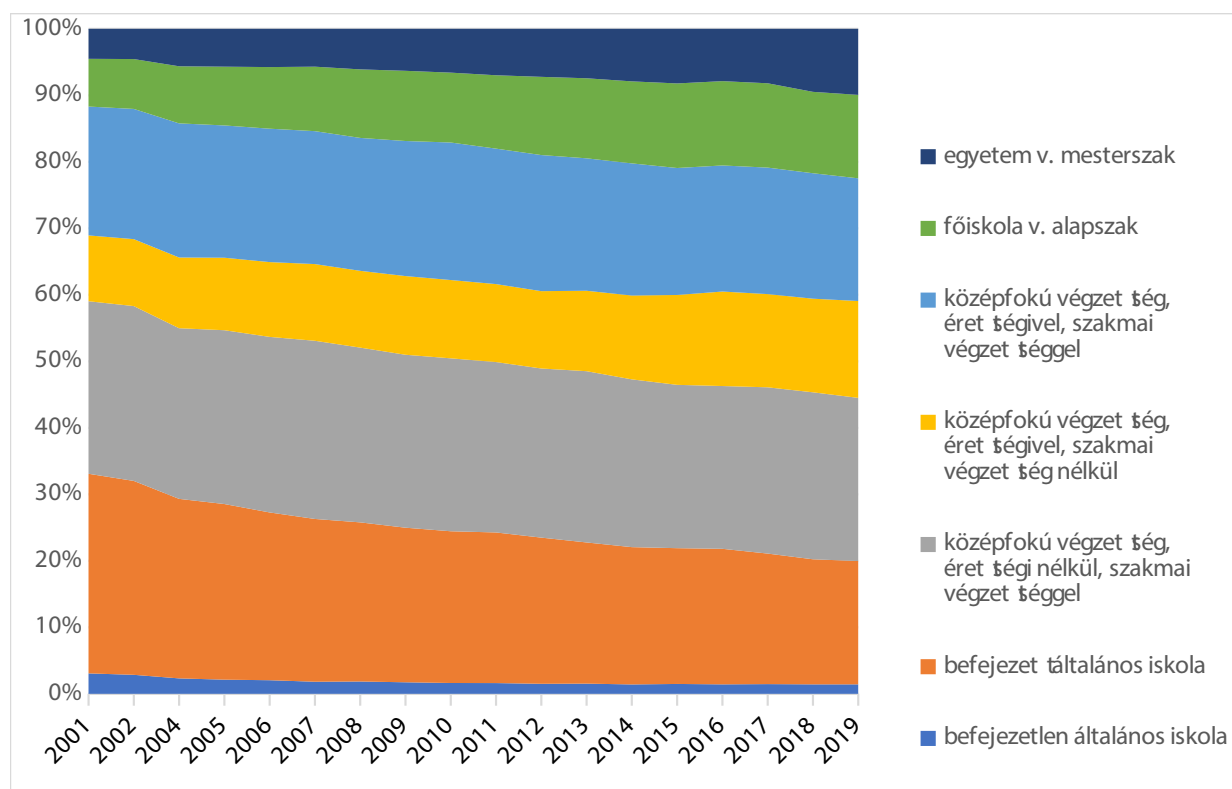
Meg kell jegyezni azt is, hogy a szakképzetlenségnek az is következménye, ahogy ennek a nagy létszámú rétegnek az életkörülményei nem fognak megfelelően javulni.¹⁶

A tartósan meglévő problémák közül kiemelkedő, hogy 2019-ben a munkavállalási korú népesség 34,5%-a szakképzetlen volt! Hangsúlyozni kell, hogy az alapvetően kedvező irányú iskolázottsági változások mellett megmaradó, illetve újratermelődő szakképzetlenség a népesség foglalkoztatottságát, annak bővítését gátolja, amit az adatok bizonyítanak.

A munkavállalási korú népesség iskolai végzettség szerinti megoszlásának változását illusztrálja a 2. ábra.

16 Nem tárgya a tanulmánynak az emberi erőforrás fejlesztésének részletes feladatrendszere, azonban e vonatkozásban is érdemes a fejlett országok ez irányú törekvéseit szem előtt tartani. Az EEF fejlesztésének kiemelkedő dokumentuma az Európai Szociális Karta, melyet 1961-ben fogadtak el Torinóban, és azt Magyarország 1999-ben ratifikálta (1999. évi C. törvény az Európai Szociális Karta kihirdetéséről). A Karta az oktatáshoz és képzéshez való „hozzáférést” mint a pályaválasztási lehetőségek biztosítását deklarálja, „... hogy az elősegítse a személyes adottságoknak és az érdeklődésnek megfelelő szakma kiválasztását” (I. rész. 9. pont); valamint rögzíti a megfelelő szakképzéshez való jogot (I. rész. 9. pont); az „eredmény-oldal” egyik fő pontjaként pedig kihirdeti, hogy „Minden dolgozónak joga van a maga és családja számára tisztességes életszínvonalat biztosító méltányos díjazáshoz.” (I. rész. 4. pont) Utóbbi pontot azért érdemes figyelembe részesíteni, mert ennek a célnak az érvényesítése megjelenik az Unió kulcskompetenciákról szóló állásfoglalásában is („A kulcskompetenciák azok a kompetenciák, amelyekre minden egyénnek szüksége van a személyes önmegvalósításhoz és fejlődéshez, az aktív polgársághoz, a társadalmi beilleszkedéshez és a foglalkoztatáshoz” (Az Európai Parlament és a Tanács Ajánlása.... 2006/962/EK).

2. ábra – A 15–64 éves munkavállalási korú népesség megoszlása legmagasabb iskolai végzettség szerint – 2001–2019 (%)

Forrás: a szerző saját ábrája (Zachár, 2021)

Összefoglalva a legfontosabb változásokat, érzékelhető, hogy a munkavállalási korú népességcsoportok szám szerinti dominanciája az alábbiak szerint változott 2019-re:

- legnagyobb réteget az érettségi nélkül, ugyanakkor középfokú szakmai végzettséggel rendelkezők adták (több mint másfél millió fő);
- a második legnépesebb szakképzett réteg a felsőfokú végzettségűeké volt együttesen (több mint 1,4 millió fő);
- a harmadik legnépesebb csoport az érettséggel és szakképzettséggel rendelkező réteg (közel 1,2 millió fő);
- kedvező változás, hogy az általános iskolai végzettséggel rendelkező népességcsoport a húsz évvel ezelőtti legnagyobb számú rétegből jelenleg már az „utolsó” helyet foglalja el a meghatározó csoportok sorrendjében.

A felnőttképzés jövőbeli feladatainak meghatározásához ugyanakkor fontos annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az elmúlt időszak iskolai végzettségi mutatóinak javulásához milyen mértékben – számban és arányban – járult hozzá a felnőttképzési rendszer. E tekintetben – a KSH hivatkozott adatai alapján, az arányokra vonatkozóan saját számítással kiegészítve – természetesen elmondható, hogy az iskolai rendszerű felnőttképzés egyes szintjei eltérő súllyal járultak hozzá a népesség végzettségének magasabb szintre emelkedéséhez.

A vizsgált időszakban az iskolarendszerű képzések felnőttképzési tagozatai közül a legnagyobb arányban a felsőoktatásban végeztek (átlagosan 35%/év); felnőttképzésben tett érettségi vizsgát az összes érettségizett átlagosan 13%-a; szakmai vizsgát felnőttképzésben az összes vizsgázó átlagosan 18%-a tett, és legkisebb arányban az általános iskola felnőttképzési tagozatain végeztek (átlag 0,6%/év).

Az iskolai kibocsátásokat a felnőttképzési tagozaton végzettek számával és arányával a 4. táblázatban foglaltuk össze, idősorosan a 2001–2019. évi KSH adatok alapján (lásd: „Irodalom”).

4. táblázat – Az iskolarendszerű felnőttképzésben végzett tanulók száma és aránya 2001–2019 (E fő; %)

Év	Általános iskola 8. évfolyamát sikeresen befejezte összesen	Felnőtt- oktatásban fejezte be az általános iskolát	%	Szakmai vizsgát tett tanuló összesen	Felnőtt- oktatásban tett szakmai vizsgát	%	Érettségi vizsgát tett tanuló összesen	Felnőtt- oktatásban tett érettségi vizsgát	%	Felsőfokú oklevelet szerzett hallgató összesen	Nem nappali képzésben szerzett oklevelet	%
2001	119 400	1 200	1,0	56 788	7 960	14,0	88 908	18 467	20,8	47 436	17 690	37,3
...												
2015	91 685	521	0,6	48 640	7 229	14,9	72 467	7 104	9,8	56 123	15 040	26,8
2016	90 153	367	0,4	49 622	8 850	17,8	68 547	6 448	9,4	55 516	15 554	28,0
2017	89 872	392	0,4	50 430	14 107	28,0	68 255	7 230	10,6	50 450	12 679	25,1
2018	89 119	400	0,4	55 284	17 167	31,1	68 795	6 980	10,1	50 887	13 009	25,6
2019	90 274	453	0,5	49 190	16 803	34,2	67 072	5 907	8,8	49 132	12 847	26,1
tól-ig irány	120.269–89.119 csökkenő	1.200–327 csökkenő		64.839– 48.640 változó	16.803– 7.086 változó		67.072– 92.954 csökkenő	5907–20.797 csökkenő		47.436– 56.123 csökkenő	12.679– 22.399 csökkenő	
% átl.% irány			0,4– 1,0 0,6/ év csök- kenő			12,1- 34,2 18/év növekvő			8,8-23,4 13/év csök- kenő			25,1- 43,8 35/év csök- kenő

Forrás: saját szerkesztés

Az adatokból látható, hogy a vizsgált időszak utolsó öt évében – 2015–2019 között – a közép- és felsőoktatás szintjein csökkent az iskolarendszerű felnőttképzésben részt vevők száma, illetve ingadozott, beleértve a szakmai vizsgát tett felnőtteket is; utóbbiak aránya viszont meghaladta az összes szakmai vizsgát tett tanuló 30 százalékát, amit jelentősnek ítélnénk, hasonlóan a felsőoktatás levelező tagozatain végzettek körülbelül 25 százalékos arányához az utolsó években. Ugyanakkor látható az is, hogy az általános iskola elvégzésében/befejezésében, illetve pótlásában a felnőttképzésnek lényegében megszűnt az ún. pótló funkciója: a legnagyobb arányú felnőttoktatási kibocsátás 1% volt – körülbelül húsz éve.

Az eddigiek alapján már most látható az a nagy volumenű és hosszú távra szóló felnőttképzési feladat, mely szerint a vázolt iskolázottsági problémákat tartósan csak az általános iskolai végzettségre, illetve az érettségire épülő szakképzettség megszerzésével lehet megoldani. Tekintve, hogy a szakképzetlen rétegek számszerűen jelentősen eltérőek – a százezernél kisebb számú, általános iskolai végzettséggel nem rendelkező, valamint a milliós nagyságrendű, általános iskolai

végzettségű és szakképzetlen, illetve érettségizett és szakképzetlen felnőttekből állnak –, ezért szakmai végzettségük pótlása differenciált: nagyszámú és folyamatosan szervezett felnőttképzési programot igényel. Ennek megvalósítása csak kormányzati beavatkozással és támogatással képzelhető el, amire a tanulmány összefoglalójában teszünk javaslatot.

Az iskolai végzettség hatása a munkaerőpiaci aktivitásra

Az iskolai végzettség jelentőségét a tudástőke funkcionálásának eredményoldala mutatja, amely több mutatóval is jellemezhető. Az egyik a már említett életkereset, melynek főbb jellemzőit már bemutattuk. További jellemző a gazdasági aktivitás, valamint a foglalkoztatás, melyek alakulását, illetve összefüggésüket az iskolai végzettséggel az általunk korábban végzett, már említett kutatás alapján mutatjuk be (Zachár, 2021). Amennyiben hosszabb távra szóló összefüggések kimutathatók, és igazolható, hogy egy adott szintű végzettséghez adott minőségű munkaerőpiaci (foglalkozási/munkaerőpiaci) ráta tartozik, az jelentős segítséget jelent egyrészt az egyén életpályája és életnívója tervezéséhez – hogy tudniillik egy adott iskolai/szakmai végzettséggel milyen mértékű foglalkoztatásra és életkeresetre számíthat –, másrészt, az állam és a munkáltatók munkaerő-tervezésük során számításba tudják venni egy adott végzettségi csoport várható foglalkoztatottsági hányadát (rátáját).

Az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci aktivitási jellemzők összetartozó adatai lényeges információt adnak ahhoz is, hogy az egyén eldöntse: szükségesnek ítéli-e a felnőttképzésben további végzettség vagy szakképzetség megszerzését, illetve a feltételek megteremtését ahhoz, vagy sem. Makroszinten: ugyanezen összefüggések birtokában az állam is megalapozottabban képes felnőttképzési programokat tervezni – rövidebb vagy hosszabb távra – az adatok érvényességétől függően.

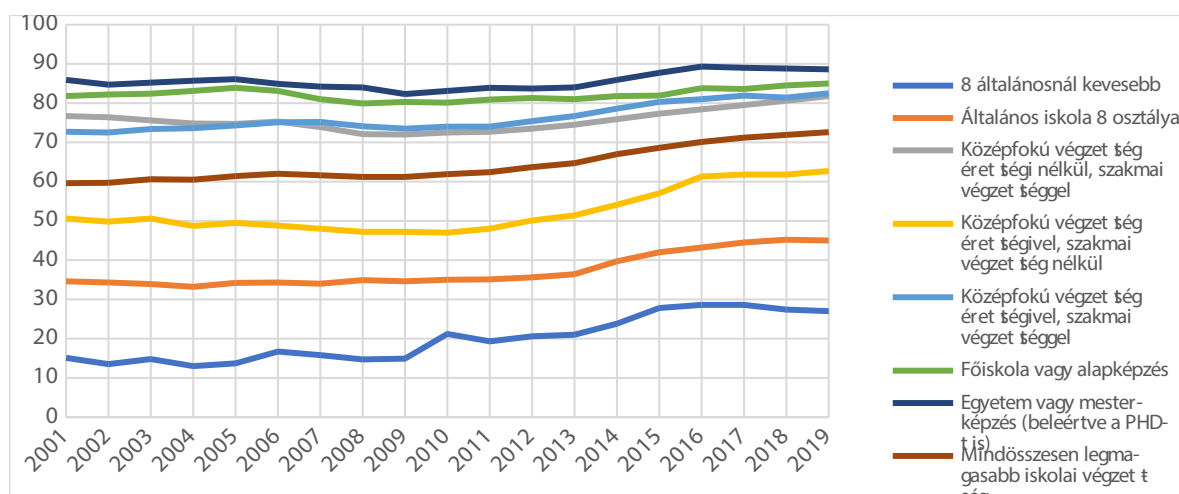
A gazdasági aktivitás alakulása iskolai végzettségi szint szerint

A gazdasági aktivitás az a mutató, mely jelzi, hogy egy adott időben/időszakban hány munkavállaló van aktívan a munkaerőpiacon és milyen pozícióban.¹⁷ A gazdasági aktivitás iskolai végzettségi szintek szerinti alakulásának folyamatát 2001–2019 között illusztrálja a 3. ábra.

Jól érzékelhető, hogy – közel húsz év távlatában – a közép- és felsőfokú (szak)képzettséggel rendelkező népességcsoportok gazdasági aktivitása hosszabb időszak alatt folyamatosan és jelentősen magasabb, mint az alacsony fokú végzettségű vagy szakképzetlen népességcsoportoké, azaz jóval nagyobb mértékben vannak jelen a munkaerőpiacon. Ugyanakkor az is látszik, hogy az érettségizett szakképzetlen népességcsoport gazdasági aktivitása folyamatosan az országos átlag alatt volt, alacsonyabb, mint a szakképzett érettségi nélküli népességcsoporté.

¹⁷ KSH Fogalmi meghatározások – <https://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz21.htm>: gazdaságilag aktívak – akik megjelennek a munkaerőpiacon, azaz a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együttesen; aktivitási arány – gazdaságilag aktívak (foglalkoztatottak és munkanélküliek) népességen belüli aránya

3. ábra – A 15–64 éves munkavállalási korú népesség gazdasági aktivitási aránya a legmagasabb iskolai végzettség szerint – 2001–2019 (%)

Forrás: saját szerkesztés

Az 5. táblázatban összefoglaltuk a munkavállalási korú népesség gazdasági aktivitási arányainak – a vizsgált időszakban mutatott – minimum és maximum értékeit.

5. táblázat – 15–64 éves korú népesség gazdasági aktivitási arányainak min. és max. értékei legmagasabb iskolai végzettség szerint – 2001–2019 között (%)

Legmagasabb iskolai végzettség	min.– max. aktivitási arány (%)
szakképzetlen népességcsoportok	
<i>legfeljebb befejezett általános iskola</i>	
befejezetlen általános iskola	13 – 29
befejezett általános iskola	33 – 45
<i>érettségizett, szakképzettség nélkül</i>	47 – 63
szakképzett népességcsoportok	
<i>középfokú szakképzettség</i>	
érettségi nélkül, középfokú szakképzettség	72 – 82
érettségizett, szakképzett	73 – 83
<i>felsőfokú (szak)képzettség</i>	
főiskolai vagy alapszakos végzettség	80 – 85
egyetem vagy mesterszakos végzettség	82 – 89

Forrás: saját szerkesztés

A gazdasági aktivitási arányok „-tól -ig” értékeiből irányadóan látható, hogy egy adott képzettségi szint abszolválásával körülbelül milyen aktivitási arányok (intervallum-értékek) érhetők el. Látható, hogy az egyes iskolai végzettségekhez tartozó aktivitási arányok között – egymáshoz viszonyítva – jelentős a különbség (30–300 százalék). Lényeges hangsúlyozni, hogy az egyes végzettségekhez tartozó intervallumok adatai között ugyanakkor vagy nincs átfedés, vagy nagyon kicsi, ezért egy-egy intervallum jellemző az adott képzettségi szintre.

Kiemelhető továbbá, hogy – a gazdasági aktivitás növekedése mellett – az általános iskolai végzettséggel rendelkező szakképzetlen népességcsoport közel fele, az érettségizett szakképzettség

nélküliek körülbelül 60 százaléka nem volt „kint” a munkaerőpiacon 2019-ben sem, miközben az átlagos aktivitás több mint 70% volt.

Az iskolai végzettség gazdasági aktivitásra gyakorolt hatásának vizsgálati eredményei azért tűnnek helytállóknak, mert az eredményadatok konzisztensek, azaz alapvetően egy irányba mutattak annak ellenére, hogy az úgynevezett befolyásoló tényezők az elmúlt húsz évben több esetben a munkaerőpiaci aktivitás növekedése ellen hatottak (pl: a gazdasági helyzet, illetve a szabályozási környezet változásai).

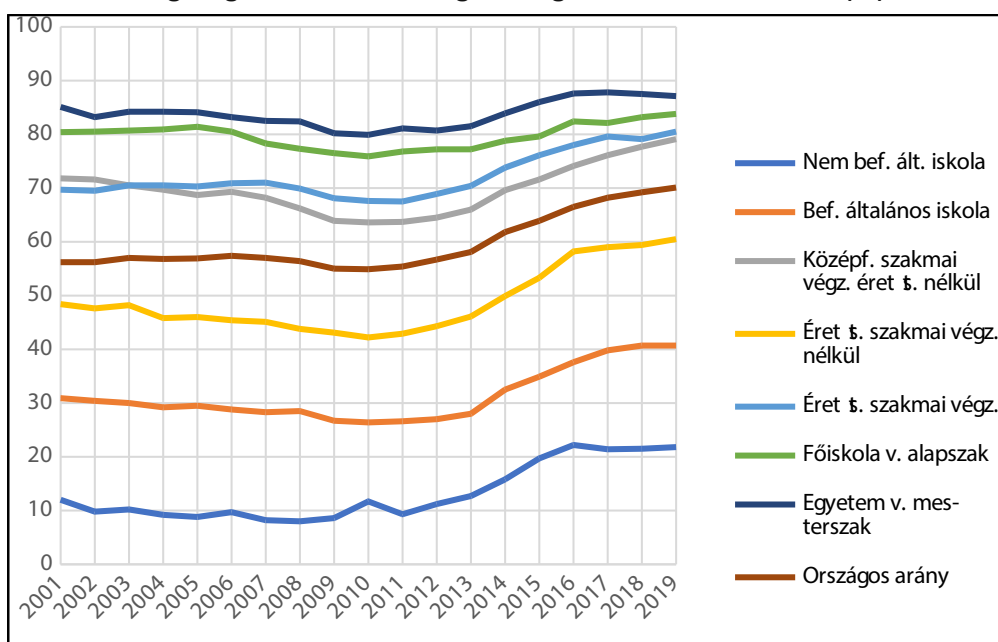
A vizsgált időszak közel húsz éves időtartamából ugyanakkor prognosztizálható az a trend, mely szerint magasabb iskolai/szakmai végzettséggel a gazdasági aktivitási arány tartósan magasabb.

Az iskolai végzettség hatása a foglalkoztatásra

A foglalkoztatás mértéke megmutatja, hogy egy adott időben/időszakban hány munkavállaló dolgozott ténylegesen a munkaerőpiacon.¹⁸ A foglalkoztatási arányok (ráták) vizsgálata is igazolta – a közel húsz év adatai alapján –, hogy az egyes iskolai/szakmai végzettségekhez markáns, az adott végzettségű csoportra jellemző foglalkoztatási ráta-intervallumok tartoznak. A foglalkoztatási ráta iskolai végzettségi szintek szerinti alakulásának folyamatát 2001–2019 között illusztrálja a 4. ábra, amelyből kitetszik, hogy a közép- és felsőfokú (szak)képzettségű népességcsoportok munkaerőpiaci pozíciója jóval előnyösebb, mert foglalkoztatási arányuk folyamatosan – a gazdasági válság 2007–2010 közötti időszakában is – jelentősen magasabb volt, mint az alacsony végzettségű vagy szakképzetlen népességcsoportoké. Ezzel szemben az érettségizett szakképzetlen népességcsoport foglalkoztatási rátája – hasonlóan a gazdasági aktivitás alakulásánál bemutatotthoz – folyamatosan az országos átlag alatt volt, és alacsonyabb értékekkel, mint az érettségi nélküli szakképzett népességcsoporté.

¹⁸ KSH Fogalmi meghatározások – <https://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz21.html> –F Foglalkoztatási arány: a foglalkoztatottaknak a népességhez viszonyított aránya. Foglalkoztatott, aki a kérdészet megelőző héten (az úgynevezett vonatkozási héten) legalább egy órányi, jövedelmet biztosító munkát végzett, vagy rendelkezett munkával, de abban átmenetileg (pl. betegség, szabadság, ideértve a szülési szabadságot is) nem dolgozott.

4. ábra – A 15–64 éves munkavállalási korú népesség foglalkoztatási rátája a legmagasabb iskolai végzettség szerint – 2001–2019 (%)

Forrás: saját szerkesztés

Az 6. táblázatban összefoglaltuk a munkavállalási korú népesség foglalkoztatási rátájának – a vizsgált időszakban mutatott – minimum és maximum értékeit.

6. táblázat: A 15–64 éves munkavállalási korú népesség foglalkoztatási rátájának min. és max. értékei legmagasabb iskolai végzettség szerint – 2001–2019 között (%)

W	
legmagasabb iskolai végzettség	min.– max. foglalkoztatási ráta (%)
szakképzetlen népességcsoportok	
legfeljebb befejezett általános iskola	
befejezetlen általános iskola	8 – 22
befejezett általános iskola	26 – 41
legfeljebb érettségizett, szakképzettség nélkül	42 – 61
szakképzett népességcsoportok	
középfokú szakképzettség	
érettségi nélkül, középfokú szakképzettség	64 – 79
érettségizett, szakképzett	68 – 81
felsőfokú (szak)képzettség	
főiskolai vagy alapszakos végzettség	76 – 84
egyetemi vagy mesterszakos végzettség	80 – 88
munkavállalási korú népesség átlagos foglalkoztatási rátája	2001: 56,2%; 2019: 70,1 %

Forrás: saját szerkesztés

A táblázat összefoglalóan mutatja, hogy a vizsgált időszakban egy adott képzettségi szint abszolválásával körülbelül milyen foglalkoztatási arány-intervallum volt elérhető. Látható, hogy az egyes iskolai végzettségekhez tartozó foglalkoztatási ráták között – hasonlóan a gazdasági

aktivitásnál mérthez – jelentős a különbség. Ezek közül kiemelhető, hogy – a foglalkoztatás növekedése mellett – az általános iskolai végzettséggel rendelkező szakképzetlen népességcsoport körülbelül 40 százaléka, az érettségizett szakképzetség nélküliek körülbelül 60 százaléka volt foglalkoztatott 2019-ben, miközben az átlagos foglalkoztatási ráta körülbelül 70 százalék volt.

Itt jegyezzük meg, hogy az említett népességcsoportok kiemelése az elemzés tárgyát képező munkaerőpiaci jellemzőn belül – a gazdasági aktivitás vagy foglalkoztatási ráta esetében – rámutat arra: az országos átlag értékei csak első közelítésben jelentenek támpontot, egy konkrét végzettségű népességcsoport esetében értékelésre vagy tervezéshez nem megfelelőek. Tekintve, hogy egyes végzettségi csoportok intervallum-tartományai hasonló értékűek és terjedelműek, mint a gazdasági aktivitás intervallumértékei, ott viszont azokat nem részleteztük, ezért az alábbiakban közreadjuk. A táblázat intervallum-értékei az alábbiakat mutatják:

- az általános iskolai végzettségűek foglalkoztatási rátája körülbelül 1,5-3-szorosa az általános iskolát nem befejezettekének;
- az érettségizett, nem szakképzett népességcsoport rátája körülbelül másfélszerese az általános iskolát végzetteknek;
- a középfokú szakképzetségű népesség – érettségivel, vagy anélkül – foglalkoztatási rátájának értékhatárai 30-50 százalékkal magasabbak, mint az érettségizett szakképzetlen csoporté;
- a középfokú szakképzetségű és a felsőfokú végzettségű népességcsoportok foglalkoztatási rátája között a különbség körülbelül 10 százalék.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az intervallumok között itt sincs átfedés, vagy olyan kicsi, hogy ezáltal egy-egy intervallum jellemző az adott képzettségi szintre, hasonlóan a gazdasági aktivitás adataihoz. Így a vizsgálati eredményeket ebben az esetben is konzisztensnek tartjuk, tekintettel a vizsgált időszak tartamára és a már említett – a munkaerőpiaci aktivitás növekedése ellen ható – akadályozó tényezőkre, melyek ellenére az adatok tendenciája nem változott. A konzekvens adatokból – hasonlóan a gazdasági aktivitási arányról mondottakhoz – viszont prognosztizálható a trend, hogy a magasabb iskolai/szakmai végzettség magasabb foglalkoztatási rátát involvál.

Összefoglaló és javaslatok

A következőkben a tanulmány főbb megállapításait foglaljuk össze, melyekhez kapcsolódva javaslatokat teszünk a felnőttképzés jövőbeli, hosszabb távra szóló súlyponti feladataira.

Az első fejezetben összefoglaltuk az emberi erőforrásról szóló legfontosabb elméleteket abból a célból, hogy hangsúlyozzuk a felnőttoktatás és képzés kiemelt és elengedhetetlen szerepét

a tudástőke fejlesztésében, tekintettel arra, hogy az emberi erőforrás fejlesztése az egész életen át tart. Ebben a folyamatban viszont az „iskoláztatás” során megszerzett általános és szakmai végzettség és tudás csupán megalapozza az egyén elindulását az életpályán, a tudástőke folyamatos és szükséges fejlesztése a felnőttkorban realizálódik, ami nem képzelhető el a felnőttoktatás és képzés funkcionálása nélkül.

Ez az alapvetés indokolja, hogy a felnőttképzés aktuális feladatrendszerét mindig az aktív, munkavállalási korú népesség iskolai végzettségéből és munkaerőpiaci sikerességéből kiindulva határozzuk meg. Ez volt a bemutatott elemzés szándéka is, annak érdekében, hogy a felnőttképzés jelenlegi feladatmeghatározása megalapozott legyen.

A felnőttképzés általános és hosszú távra szóló célrendszerének kidolgozásához érdemes figyelembe venni a fejlett országok szervezeteinek, kiemelten az Európai Uniónak az ajánlásait. Nemcsak azért, mert Magyarország az Európai Unió tagja, hanem mert az uniós dokumentumokat hosszabb idő alatt, széles körű előkészítést követően fogadják el, így tartalmuk általában megalapozott, érdemes a hazai megfontolásra, bevezetésre.

Ilyenek a felnőttkorban is fejlesztendő kulcskompetenciák, melyek az általános műveltséghez szükségesek, valamint a képesítés-tartalmak tervezésében kiemelten kezelendő szakmai kompetenciák, melyek a hatékony és eredményes munkavégzés alapelemeiből állnak, ezért javasoljuk értelemszerű szerepeltetésüket minden felnőttképzési programban és tananyagban.

A tanulmány nagyobb részében – korábbi kutatásunkra is támaszkodva – röviden áttekintettük a munkavállalási korú, azaz 15–64 éves népesség iskolai/szakmai képzettségi szintjének alakulását 2001–2019 között, hogy képet kapjunk a hazai potenciális munkaerőforrás statisztikailag is mérhető „tudástőkéről”. Ennek értékeléséhez ugyanakkor a különböző képzettségű csoportokhoz kapcsoltuk az általuk elért munkaerőpiaci aktivitási jellemzőket. A következtetéseket és javaslatokat a képzettségi problémát mutató népességcsoportok szerint foglaljuk össze, a megoldást célzó felnőttképzési feladat megjelölésével.

Mindenekelőtt megállapítottuk, hogy a különböző végzettségű népességcsoportok iskolázottságában bekövetkezett legnagyobb változás a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők nagyarányú csökkenése, illetve a felsőfokú végzettséggel rendelkezők nagymértékű növekedése.

A jövőbeli felnőttképzési feladatok meghatározása szempontjából a legfeljebb általános iskolai végzettségű és szakképzetlen – még mindig egy és egynegyed millió főt kitevő – népesség jelenti a legnagyobb kihívást, mivel helyzetük képzéssel történő javítása csak hosszú távon lehetséges, differenciált szakmai/szakképzési programokkal, szakképzési centrumokban. Ez a feladat központi és támogatott programrendszer kidolgozását és bevezetését igényli, ami véleményünk szerint nem kerülhető meg, tekintettel arra, hogy ennek a rétegnek a legalacsonyabbak a munkaerőpiaci aktivitási mutatói, és ez a probléma az idő előrehaladtával láthatóan nem oldódik meg.

Az iskolázottságban bekövetkezett változás negatív jellemzőjének tartjuk a jelentős számbeli növekedést az érettségizett és szakmai végzettséggel nem rendelkezőknél, aminek pontos okait (kutatással) célszerű feltárni. A jelenség azonban folyamatosan vált egyre nagyobb problémává, így a felnőttképzési feladatot az okoktól részben függetlenül is meg lehet határozni, mivel rendkívül kedvezőtlen jelenségről van szó: a legfeljebb érettségivel rendelkező népesség közel fele volt szakképzetlen 2019-ben!

Ennek a hiányosságnak a javítása szintén folyamatos felnőttképzési programfejlesztési tevékenységet igényel, amit nyilvánvalóan az érintett népességcsoport szakmai képzésének érdemi ösztönzésével – támogatással és segítségnyújtással – lehet megvalósítani. Ez szintén nem képzelhető el központi állami támogatás nélkül, de nem is kerülhető meg, tekintve, hogy több mint 900 ezer fős népességről van szó.

Röviden szólni kell egy funkciójában ismert, de adatközlési oldalról hiányos felnőttképzési szektorról, a vállalatok munkahelyi képzéseiről, tekintve, hogy ezek potenciális szerepe jelentős az aktív emberi erőforrás tudástőkéjének gyarapításában, tényleges aktivitásukat viszont nem ismerjük. Ebben a vonatkozásban a KSH adatközlésére hagyatkozunk, mely szerint körülbelül 29 ezer, 10-nél több főt foglalkoztató vállalat közül 2020-ban a cégek 38 százaléka folytatott belső képzést, ami körülbelül 6 százalékos csökkenés 2010-hez képest.

Össességében megállapítható, hogy a felnőttképzés klasszikus funkciói közül – ahogy már említettük – jelentősen csökkent a felnőttképzés úgynevezett pótló funkciója: az általános iskolát tekintve lényegében megszűnt, az érettségiző felnőttek aránya körülbelül egyötödről 10% alá csökkent. Tekintve, hogy az érettségi utáni szakképzés feladata nem tartozik a közoktatás kötelező funkciói közé, az e vonatkozásban „újratermelődött” hiányosságot a felnőttképzés magasabb iskolai/szakmai végzettséget biztosító funkcióinak keretei között kell megkísérelni felszámolni.

A vázolt feladatok csak hosszú távon folytatott folyamatos tevékenységgel valósíthatók meg, melyben a tanuló felnőttnek módszertani segítséget is kell kapnia. Ezért hangsúlyozzuk a digitális tanulási módszerek további elterjesztésének és korszerűsítésének/fejlesztésének feladatát is, tekintve, hogy ezek alkalmazása nélkül már nem lehet eredményes tanulási/képzési programokat szervezni.

Felhasznált irodalom

- Benedek, A. (2010): A szakképzés és a felnőttképzés fejlesztése – Tények és tendenciák, Budapest, Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet
- Benedek, A. (2008): A Tét és a technológiai fejlődés összefüggései, in: Benedek, A. (szerk.): *Tanulás életem át (Tét) Magyarországon*, Budapest, Tempus Közalapítvány, 105–125.
- Benedek, A. (1993): *Adaptív szakképzési modell*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- Farkas, É. (2013): *A szak- és felnőttképzés gyakorlata*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem
- Galasi, P. – Varga, J. (2005): *Munkaerőpiac és oktatás*, Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet
- Polónyi, I. (2016): *Emberi erőforrásaink 21. százada*, Budapest, [Gondolat](#)
- Polónyi, I. (2002): *Az oktatás gazdaságtana*, Budapest, Osiris
- Schultz, W. T. (1983): *Beruházás az emberi tőkébe*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Smith, Adam (1992): *A nemzetek gazdagsága*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Thünen von, H. (1968): Costs of Education as Formation of Human Capital, in: Bowman, M. J. (ed.): *Readings in the Economic Education*, Paris, UNESCO
- Tímár, J. (1991): *A munkaerő-kínálat gazdaságtana*, Budapest, Aula
- Varga, J. (1998): *Oktatás-gazdaságtan*, Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány
- Zachár, L. (2021): A népesség munkaerőpiaci aktivitása az iskolai végzettség függvényében, *Új Pedagógiai Szemle*, 71. (2021) 5–6. 12–36.
- Zachár, L. (2021): Munkaerőpiaci aktivitás és iskolai végzettség, *Opus et Educatio*, 8. (2021) 2. 174–189.
- Zachár, L. (2008): A kulcskompetenciák hatása az alkalmazkodóképesség kialakulására és fejlesztési lehetőségeire, in: Bábosik, I. (szerk.): *Az iskola korszerű funkciói*, Budapest, OKKER Kft.
- Zachár, L. (2003): *Felnőttképzés, munkaerőpiaci képzés tervezése*, Egyetemi jegyzet, Pécs, PTE Természettudományi Kar Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet
- Állami Számvevőszék (2022): A foglalkoztatottak képzettség szerinti összetételének változása, és ennek hatása a gazdasági növekedésre (készítette: Fehér, P. – Gáspár, D. – Sági, H.) - EL-3294-008/2022.
- Az Európai Parlament és a Tanács Ajánlása (2006. december 18.) az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról (2006/962/EK)
- Az Európai Parlament és a Tanács ajánlása (2008. április 23.) az egész életen át tartó tanulás Európai Képesítési Keretrendszerének létrehozásáról (2008/C 111/01) (I. Fogalom-meghatározások i)
1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról
2013. évi LXXVII. törvény a felnőttképzésről

KSH – Módszertani útmutató – STADAT / Módszertan/Fogalmak, definíciók / Néesség és társadalomstatisztika /Munkaerő / Munkaerőpiaci részvétel <https://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz21.html>

KSH – Tájékoztató adatbázis / Néesség- és társadalomstatisztika / Munkaerőpiaci részvétel, „15–64 éves népesség száma gazdasági aktivitás szerint”; „15–64 éves népesség gazdasági aktivitási mutatói”, <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp>

KSH „STADAT – összefoglaló táblák – 23. oktatás” – 1.1.5. Végzetek száma és aránya a nappali és felnőttoktatásban, https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/okt0005.html

Az internetes hivatkozások utolsó letöltésének ideje: 2023. február 10.

SZEMLE

Márkus Krisztián¹

PIHENJ ÉS SZEMLÉLŐDJ!

Byung-Chul Han: *A kiégés társadalma*, Budapest, Typotex Kiadó (2019)

Byung-Chul Han *A kiégés társadalma* (2016, magyar fordítása 2019) című könyve nem hagyományos filozófiai munka, hanem magával ragadó olvasmány. A jó stílusban megírt, a tudományos ismeretterjesztés körébe sorolható, néhány fejezetében már-már esszészzerű könyvben kevés a tudományos szakszó, sokszor ezeket meg is magyarázza a szerző: „A profanizáció azt jelenti Giorgio Agamben filozófus tanítása szerint, hogy ...” (105. oldal); az idegen szavak magyarázata sem marad el: „Az angol *fair* szó »igazságos«-t és »szép«-et is jelent; a *fagar* (ófelnémet) szónak is »szép« a jelentése” (105. oldal). A szerző részletesebb, gyakran hétköznapi jelenségeken alapuló magyarázatokkal teszi érthetőbbé a mondanivalót. A multitasking fogalmát például *A mélyreható unalom* című fejezetben a vadon élő állatok példáján keresztül magyarázza el. A lassan filozófusszárrá váló Byung-Chul Han szövege sok tekintetben közelít a média szövegtípusaihoz, gyakran találunk benne figyelemfelkeltő nyelvi eszközöket. Bár a cím nem különösebben izgalmas, sokat olvastunk már erről a témáról, az elégett gyufaszálak a címlapon viszont ösztönöznek, hogy lapozzunk, mert mindjárt megég az ujjunk. Ráadásul a címlapon olvasható apró betűs idézetre nem lehet nem reflektálni. Ha a könyv címe nem is izgalmas, annál inkább érdekesek és hatásosak a fejezetcímek: *Fenn-költ idő*, *Ünnep az ünnepek nélküli korban*, *A mélyreható unalom*, *A látás pedagógiája*... mind-mind kínálja magát az olvasásra. A címeken túl figyelemkeltő nyelvi eszköz az intertextualitás gyakori alkalmazása (Kafka, Merville, mítoszok), az elgondolkodtató kérdések: „Mert mi az ünnep?” (95. oldal), „Egyáltalán, lehetséges-e még ünnepelni?” (99. oldal) és a szemléltetésre használt szóképek, alakzatok: „A *kellnek* van határa. Ezzel szemben a *lehet* határtalan.” (101. oldal), „...nem feltépi a sebeket, hanem behegeszti azokat” (8. oldal). Byung-Chul Han könyve – a magyar fordítók jóvoltából is – néha már a szépirodalom határát súrolja egy-egy mondatával. Nem véletlen, hogy egyre több nyelvre kezdték lefordítani, illetve gyakran a könyvesboltok kiemelt polcain találkozhatunk a kötettel.

¹ A Milton Friedman Egyetem politikatudományok szakjának alapszakos, levelező tagozatos hallgatója.

Byung-Chul Han szövege kötetlen, szélesebb társadalmi érdeklődésre számíthat a szerző. A filozófiai és szépirodalmi utalások, idézetek kifejezetten vonzó olvasmányá teszik ezt a rövidke könyvet. Persze hamar rájövünk, hogy bizony hosszan fogjuk olvasni. Nem a szemlélődő figyelem, az unalom vagy éppen az inspiráló fáradtság miatt, hanem mert provokál, vitára készítet. „A túlzásba vitt munka és teljesítmény az önkizsákmányolásban csúcsosodik ki. Hatékonyabb, mint a mások általi kizsákmányolás, hisz párban jár a szabadság érzetével. A kizsákmányoló egyben maga a kizsákmányolt is. A ragadozó és az áldozat immár nem választható külön. Saját magunk kizsákmányolói lettünk.” – írja a dél-koreai születésű (1959) filozófus. Az *Előszó*ban megidézi Prométheusz mítoszát, melynek szokatlan, különös értelmezésével kelt egyszerre megrökönyödést, csodálatot és undort az olvasóban: Prométheusz „a megfáradt társadalom ősalakja”. A sas, akivel folyamatosan hadakozik, a saját alteregója. Han szerint pontosan ugyanígy küzdünk mi is magunkkal (magunk ellen?) a 21. század felgyorsult mindennapjaiban. Annyival kiegészíthető a gondolatot, hogy mi már meg sem várjuk a „májunk” teljes regenerálódását (vagy újránövését), inkább alacsony töltöttségű üzemmódban indulunk rutinszerűen a háborúba. Kafka ezt úgy mondja, fáradtan összezárult a sebünk.

Minden kornak megvan a maga sebe. Ma már nem a vírusok időszakában élünk (a Covid-19 ellenére sem), az immunológia helyét átvette a neurológia. Most már a személyen belül keresendő a zavar. Az idegi alapú betegségek (depresszió, burnout-szindróma, figyelemhiányos hiperaktivitászavar stb.) alkotják a 21. századi társadalom kórképét. Megspékelve egy csipet elhízással és két kanál cukorbetegséggel. A társadalom rákényszeríti az egyénre a hiperaktivitást, ezáltal jut el a mentális betegségekig, majd a kiégésig. Ez a belső erőszak vezet odáig, hogy az ember a saját életét teszi tönkre. Már az éjszakát is gyarmatosítottuk, nem csak az ünnepnapokat meg a hétvégéket. A Foucault-i „fegyelmező társadalom” már a múlté, átvette a helyét a teljesítő alanyok teljesítményelvű társadalma. Megszabadultunk a kizsákmányoló külső erőktől. „Mindenki önmaga ura és mestere.” Helyette saját magunkat döngöljük földbe a határtalan teljesítmény-maximalizálással. Nem ismerjük fel a saját korlátainkat, vagy inkább nem szeretnénk tudomást venni róluk. A szerző szerint a multitasking nem fejlődés, hanem visszalépés a vadon élő állatok civilizációjába. Akármit is csinálunk, azt csináljuk rendesen! Lehet, hogy azért botlunk lépten-nyomon a munkájukra teljesen alkalmatlan emberekbe, mert mindenki „multitászkingol” meg „lájflonglörningel”, csak éppen azzal nem foglalkozik, amivel kellene?

A modern étellel járó tempó elkerülhetetlen. Han arra biztat, hogy igenis merjünk megállni. Szemlélődjünk! A zen-meditációt hozza fel példaként, de ezzel véleményem szerint átesik a ló túloldalára. Nietzsche, Han és a „többiek” könnyen beszélnek. Két/három/négy műszakban dolgozom, hol van időm holmi zen-meditálgatásra?

Pár percre viszont mindenkinek van ideje megállni. A nem-cselekvés nem bűn, a szemlélődés

fontos vonásai közé tartozik. És álljunk is meg itt az olvasásban! Ha nem is egy napig, de pihenjünk meg, és gyönyörködjünk a műünkben. Mert gyorsan olvasunk, gyorsolvasunk, mint ahogy gyorsan beszélünk, felgyorsítva nézünk filmet. Gyorsan élünk. Persze ha elkortyoltuk a teánkat, mehetünk tovább. Az erkölcsi törvények gyökerestül felfordultak vagy teljesen eltűntek. A korlátok nélküli lehetőség- és élményhajhászás lebontja a tilalmakat és a szabályokat. Magától értetődővé vált az „én mindent megtehetek mentalitás”. Ki, ha én nem? (Ezen a ponton felmerülhetnek a koronavírus-járvány egyes hozadékai, például drasztikus mértékben csökkent a légszennyezettség a pandémia hatására). Ez a fajta hiperaktív mentalitás nemcsak az egyénre végtelenül káros, hanem a bolygónkra nézve is. A „fáradt társadalom” és a végletekig kimerült Föld szépen kiegészítik egymást. Manapság mindenki csak önmegvalósít, pillanatnyi szemlélődés hiányában észre sem vesszük a körülöttünk zajló eseményeket. Ebben a kérdéskörben is világos álláspontot fogalmaz meg a szerző: „az önmegvalósítás és az önpusztítás egybeesik”. A *burnout* mint lelki összeomlás lényegében annyit tesz, hogy a teljesítő alany halálra valósítja magát. Megszűnik a teleológia, minden önérdemmé válik és céltalan célszerűséggé alakul. Az ember egészen másképp tekint Istenre. Han szerint a „csupasz élet” megszabadult mindenfajta transzcendenciától, és az immanenciára redukálódott. „A teljesítményelvű társadalomban a *homines sacri* abban a sajátosságukban különböznek a szuverenitás társadalmában élőktől, hogy teljes mértékben megölhetetlenek. Életük egy élőhalottéhoz hasonlatos. Túl elevenek ahhoz, hogy meghaljanak, túl halottak ahhoz, hogy éljenek.”

Úgy gondolom, a kötet záró esszéjében („Fenn-költ idő”) megfogalmazott problémakör szoros korrelációban áll az előbb leírtakkal. Olyan korban élünk, ahol az ünnepek teljesen elveszítették valódi rendeltetésüket, értelmüket. Mi sem bizonyítja jobban Han érvelését, mint például az utóbbi években kirobbant közfelháborodás a karácsonyi időszak faállításával kapcsolatos kommentháborúiban. Fellógatjuk novemberben a karácsonyfát fejjel lefelé a plafonra, mert akkor és úgy lesz az ünneplés, ahogy azt mi akarjuk. Nehogy már a Kis Jézus mondja meg nekem, mikor legyen a mulatság! Tiporjuk rommá a maradék hagyományokat is, és akkor végre beköszönhet a korlátlanság, az elfajzottság és a promiszkuitás időszaka!? Azért aggódom igazán, mert a kezdeti társadalmi vita abszolút feloldódott, mára már természetessé vált, hogy a húsvéti mókus rejti a mogyoróit a fűbe tavasszal. Miért ne tehetné? Sokkal ötletesebb, mint szegény nyuszika, akit már amúgy is untunk. A „festus” helyét, melynek jelentése a vallási cselekvésre szánt napokat érintő, átvette az „event”, más szóval látványosság szemlélet. Ez az esetlegesség vezetett odáig, hogy a jelenlegi társadalom időbelisége elveszítette mindent összekötő jellegét. Az ünnepek és a hagyományok közös tisztelete és szeretete már nem képez hidat a társadalom molekulái között. „Jelen világunkból kiveszett minden isteni és ünnepi.”

Byung-Chul Han könyve rövid, tömör, néhol nehezen követhető olvasmány. Filozófiai pszichológiai, szociológiai kérdésekkel foglalkozik, és előfordul, hogy túlfeszíti a húrt. Második

olvasás után bizton állíthatom, hogy nem ez fogja közelebb hozni a hétköznapi filozófiát az „átlagos” olvasókhoz, de az az igazán fontos, hogy gondolkodásra ösztönöz a 21. század aktuális problémáival kapcsolatban. Nem baj, ha nem értünk azonnal mindent, de felvillant olyan gondolatokat, melyek színesebbé, élhetőbbé tehetik a mindennapjainkat ebben a furcsa, különös világban. És magunkról kezdünk el gondolkodni. Ehhez pedig nem elég egy gyufasercenésnyi idő. Szóval mondj néha nemet! Pihenj és szemlélődj!

Laki Ildikó¹

„EGY MAGYAR KUNDERA ZÁRÓGONDOLATAI”

– Mátyás Győző novelláskötetéről

Mátyás Győző: A lét nyikorgó lengőajtaja, Budapest, Pesti Kalligram (2022)

„Főnök, tényleg nem akarnék panaszkodni, de emlékeztetnem kell, hogy maga tervezte a rendszert. Nem árulunk zsákbamacskát. Mindenki pontosan tudja mire számíthat. Az élet egy szabadulószoza. Vagy inkább szabadulószozák összefüggő rendszere. Ez a játék lényege. Ezzel mindenki tisztában van, amikor elkezdi a játékot...” – írja Mátyás Győző posztumusz kötete egyik novellájának utolsó soraiban. Azzal a nem titkolt szándékkal, hogy talán így élhetjük mi is a napjainkat, heteinket és éveinket. A szerző utolsó műve méltó befejezése volt az élet lezárásának; a szerző és olvasó szimbiózisa kialakításának. Novellakötet, mely inkább kispróza – ahogy ezt Mohai V. Lajos is írta Mátyás könyvéről –, már a címében sugallva azt a társadalmi kérdést, vajon a lét valóban olyan sérülékeny-e, mint ahogy azt az emberek érzik.

A könyvet elolvasva és mögé helyezve íróját, sok mindent megértettem. Például azt, hogy az élet számtalan helyzettel ismertet meg bennünket, melyek mindegyike az emberek többségének életében jelen van, vagy esetleg később ékelődik be. Élményeink, tapasztalataink által képesek vagyunk társadalmunk rejtett viselkedésmódjait feltárni, viszont megoldásokat nem minden esetben tudunk adni. A helyzet érzékelése – ahogy ezt Mátyás Győző a *Karácsonyi apokrif* című novellájában fogalmazta: „Napok óta próbálom elérni Jézust mobilon, de mindig kinyomja. Hogy az isten... Pedig látom, hogy aktív. Most módosította a profilképét a Facebookon.” – a jelenkorban másképp alakul, minden azonnali, halaszthatatlan és rohamtempóban halad. Ahogy Győző is tette novelláiban, hiszen minden írás más megközelítésből vonja kérdőre a létet, az élet inputját.

A tizenöt kispróza első darabja éppen ez inputot jelzi; *Az élet egy...* címmel indítva a könyvre való ráhangolódást szolgálja, az ön-, illetve a társadalmi diagnózis felállításának kérdéseit vizsgálva. A folytatás orwelli világot mutat, de nem nyugati, hanem keleti típusú megoldásban. A halál, a vágy, az élet, a bizonytalan gondolatok és a politika keveréke, kérdésekkel és válaszokkal, melyek a szerzőt mélyrehatóan foglalkoztatják. Az élet, amelyet élünk, a halál, mely bárhol és bármikor utolérhet bennünket, ráerősítve az éppen ekkor tájt történt tragédiára – a csernobili katasztrófára.

¹ A Milton Friedman Egyetem Nemzetközi és Politikatudományi Tanszékének főiskolai docense.

Talán azt is kivehetjük, hogy az élet értelmének kérdése mély és összetett, amely sokféle megközelítést és választ generálhat. Az emberek többsége számára az élet értelme összekapcsolódik az önmegvalósítással, az emberi kapcsolatokkal, az élményekkel és a célok elérésével. Mások számára az élet értelme az értékek és hitrendszerek alapján alakul, vallási vagy filozófiai meggyőződéseken keresztül.

A szerző jó érzéssel járja körül a címek által generált tartalmakat. Stílusa, írói meggyőző ereje – ahogy neve is jelzi – a továbbiakban sem hagyja cserben a nyugati stílust kedvelő olvasókat, az irodalmat értőket. Mindemellett azt az érzékenységet is érezzük, mely Mátyás Győző saját életének pillanataiban, a megállóiban is jelen van, a változtatás szükségességének kiemelése mellett.

A recenzió megírása során nem hagyhatom ki azt a novellát sem, mely a legkedvesebb volt számomra az összes között. A kötet címadó kisprózáját, *A lét nyikorgó lengőajtaja* című elbeszélés fanyar tartalmát, a manapság csak az irodalmat kedvelő emberek kezében megjelenő könyvekben olvasható kifejezéseket, szavakat a szerző tézist és antitézist megjelenítő mondataira adott válaszokban. *Az érzelmi óriáskerék, a fodrozódjék csak az unalom vagy a megengedhetetlen kihagyás* olyan érzéseket kelt az olvasóban, mintha egy tökéletes világban élnénk, ahol minden működik, még inkább rendben van. E világból kiemelődik a tökéletes munkavállaló, a hibátlan ember képe, csakhogy egyszer ez sem lesz már, hiszen semmi nem végtelen. Ahogy beléptünk a létbe, úgy ki is lépünk belőle. Vagy ahogy a *Tükörcserepekben* olvashatjuk: „*Igaz, az volna jó, ha a lelket is meg lehetne operálni. Finom szikével felmetszeni a burkot, és aztán könnyörtelenül kivágni a depressziót, a szorongást, a fóbiákat, akár a daganatot.*”

A szerző kimagasló finomsággal zárja kötetét a befejezetlenség szonátájával, némileg átítatva a szomorúság és bizonytalanság frázisaival. A magunk elé képzelt világgal, a túléléssel, és ahogy a szerző fogalmaz: „*Vége! Ez volt az álmom. Az évszakok lassan átmotoroznak a szobán...*”

Mátyás Győző posztumusz kötete kiváló gondolatébresztő a múlt, a jelen és a jövő egységeinek összekapcsolására, a gondolataink rendezésére, a társadalom megváltozott működésének értékelésére, de leginkább egy nagyszerű író, esztéta, egyetemi oktató mély érzelmi intelligenciájának a felismerésére, amelyből már a jövőben nem kapunk...

